

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EBÜ'L-FEREC İBNÜ'L-CEVZÎ (ö. 597/1201) ve *el-VEFÂ bi-FEZÂ'İLİ'L-MUSTAFÂ* ADLI ESERİ

MUHAMMET KALKAN
2501171503

İSTANBUL - 2021

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EBÜ'L-FEREC İBNÜ'L-CEVZÎ (ö. 597/1201) ve *el-VEFÂ bi-FEZÂ'İLİ'L-MUSTAFÂ* ADLI ESERİ

Muhammet KALKAN
2501171503

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Halil İbrahim HANÇABAY

İSTANBUL - 2021

ÖZ

EBÜ'L-FEREC İBNÜ'L-CEVZÎ (ö. 597/1201) ve *el-VEFÂ bi-FEZÂ'İLİ'L-MUSTAFÂ* ADLI ESERİ

Muhammet KALKAN

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, 510-597 (1116-1201) yılları arasında Abbâsîler'in hüküm sürdüğü dönemde ilim ve kültür havzası olan Bağdat'ta yaşamış ve orada vefat etmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh, akâid, siyer ve tarih gibi birçok ilim dalında kendisini yetiştirerek seçkin eserler ortaya koyan İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinin etkisi yazıldığı tarihten günümüze kadar etkisini sürdürmektedir.

Bu çalışmada Hz. Peygamber'in hayatını, elli civarında kaynaktan beslenerek delâil, şemâil ve hasâis konularına tekabül eden bilgilerle bir arada telif eden İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafa* adlı siyer eseri müellifiyle birlikte tanıtılacak; eser, kaynakları, kaynak kullanım usulü, siyer ve İslâm tarihine etkisi açısından incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ, Siyer, İslâm tarihi.

ABSTRACT

ABŪ AL-FARAJ IBN AL-JAWZĪ (d. 597/1201) and HIS WORK *el-VEFÂ bi-FEZÂ'ILĪ'L-MUSTAFÂ*

Muhammet Kalkan

Abū al-Faraj Ibn al-Jawzī lived and died in Baghdad, which was a scientific and cultural basin during the reign of the Abbāsīds, between 510-1116/597-1201. The influence of Ibn al-Jawzī's works, which has produced outstanding works by educating himself in many branches of science such as tafsīr, hadith, fiqh, creed, sīrah and history, continues its effect from the date it was written to the present day.

In this study, *al-Wafā bi-fadâ'il al-Mustafā* written by Ibn al-Jawzī, who compiled the life of the Prophet together with the information corresponding to the issues of dalā'il, shamā'il and hasā'is by feeding from around fifty sources, will be introduced together with its author. And also *al-Wafā* will be examined in terms of its sources, sourcing method, its effect on the Islamic history and sīrah.

Keywords: Abū al-Faraj Ibn al-Jawzī, *al-Wafā bi-fadâ'il al-Mustafā*, sīrah, Islamic History.

ÖNSÖZ

Hız. Peygamber'in söz ve davranışlarına dair bazı bilgilerin kayıt altına alınmasıyla başlayan ilk siyer telifleri zamanla onun hayatını, şahsiyetini, gazve ve seriyyelerini inceleyen müstakil eserlerin yazılmasıyla daha sistemli hale gelmiştir. Bazı sahâbîlerin şahsî çabalarıyla yazıya geçirilen bilgiler ve şifâhî olarak aktarılan rivayetler tabî'n neslinin öncü şahsiyeti İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) ve talebelerinin (Mûsâ b. Ukbe [ö. 141/758], İbn İshâk [ö. 151/768] ve Ma'mer b. Râşid [ö. 153/770]) gayretleriyle bir araya getirilerek siyer rivayetinin ana çatısı oluşturulmuştur. Siyer ilmine dair tabî'n neslinden tevarüs edilen bu ilmî miras yeni eserlerin yazılmasıyla bir külliyyat haline gelmiştir. Bu külliyyat içinde Hız. Peygamber'in gazve ve seriyyelerini merkeze alarak hayatını başından sonuna kadar inceleyen eserlerin yanı sıra, onun gündelik hayatını, ahlakını ve şemâilini ihtiva eden kitaplar da yazılmaya başlanmıştır. İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Kitâbü't-Tabâkâtî'l-kebîr* isimli eseriyle ilk örnekleri vermeye başlanan siyer kitaplarındaki bu muhteva gelişimi Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Şemâil*, Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *eş-Şifâ' bi-ta'rîfi hukûki (fi şerefi)'l-Mustafâ* ve İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Vefâ* isimli eserleriyle zenginleşerek devam etmiştir.

İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ* adlı kitabını inceleyen çalışmamız giriş, üç bölüm, sonuç ve ekler kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konusu ve yöntemi açıklanmış, ayrıca çalışmaya kaynaklık eden eserler ve konuyla ilgili kaleme alınmış modern araştırmalar değerlendirilmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde İbnü'l-Cevzî'nin hayatı, yetişmesi, ilim tahsili, devlet ricâliyle kurduğu ilişkiler, ilmî şahsiyeti; ikinci bölümde eserleri ve bazı ilim dallarıyla ilgili görüşleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde *el-Vefâ*'nın adı, yazılma gayesi, yazma nüshaları ve neşirleri ele alınmıştır. Ayrıca eserin kaynakları ve bu kaynakları kullanım usulü, tercümelere, hakkında yapılmış diğer çalışmalar ve eserin siyer ve İslâm tarihine etkisiyle ilgili bilgiler verilmiştir. Ekler kısmında ise İbnü'l-Cevzî hakkında Türkçe ve diğer dillerde yapılan çalışmaların bir listesi sunulmuştur. Ayrıca *el-Vefâ*'nın yazma nüshalarından bazı örnekler verilmiştir.

Bu vesileyle çalışmayı titizlikle takip eden ve başından sonuna kadar çalışmanın tüm merhalelerinde desteğini esirgemeyerek tashih ve değerlendirmelerde bulunan danışman hocam Doç. Dr. Halil İbrahim Hançabay'a çok teşekkür ederim. Yine bu süreçte değerli katkıları, tashihleri ve tavsiyelerinden dolayı Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Sarıkaya ve Doç. Dr. Harun Yılmaz hocalarıma teşekkürlerimi arz ederim.

Çalışma boyunca maddî ve manevî desteğini yanımda hissettiğim İlmî Araştırmalar Merkezi'ne (İLAM) şükranlarımı sunarım. Yine bu süreçte kaynak temini konusunda yardımlarını esirgemeyen Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, Merkezefendi Millet Kütüphanesi ve Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi yönetici ve çalışanlarına teşekkür ederim.

Tezimin bazı kısımlarını okuyarak önerilerde bulunan ve çeşitli merhalelerinde fikir alışverişinde bulunduğum değerli dostum Arş. Gör. Mehmet Angay'a teşekkür ederim.

Son olarak bu süreçte manevî desteğini esirgemeyen, çalışmamı okuyarak katkı sağlayan, sabır ve fedakârlığıyla yanımda olan kıymetli eşim Mine Kalkan'a büyük bir teşekkürü borç bilirim. Bizi yetiştiren ve bugünlere ulaşmamızda büyük emekleri olan sevgili anne-babama ve manen desteğini hissettiren kardeşim Esra Kalkan'a şükranlarımı sunarım.

Gayret bizden tevfik Allah'tandır.

Gaziantep 2021
Muhammet KALKAN

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ	iv
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

I. Hayatı	13
A. Nesebi ve Ailesi	13
B. Doğum Yeri ve Tarihi	15
C. Yetiştirilmesi ve İlim Tahsili	16
D. Mezhebi.....	19
E. Devlet Ricâli ile İlişkileri	20
G. Vefatı.....	24
II. İlmî Şahsiyeti.....	25
A. Hocaları.....	25
B. Talebeleri.....	37
C. Vaaz ve Hitâbetle Halkı İrşadı	44

İKİNCİ BÖLÜM

ESERLERİ VE İLİM DALLARI HAKKINDAKİ MÜLAHAZALARI

I. Eserleri	48
A. Kur'an, Tefsir ve Kıraat'e Dair Eserleri	49
B. Hadis İlmine Dair Eserleri.....	53
C. Mezhebler, Fıkıh ve Akaid'e Dair Eserleri	58
D. Ahlak, Vaaz ve Riyâzata Dair Eserleri	60
E. Arap Dili ve Edebiyatı'na Dair Eserleri	61
F. Tarih, Coğrafya ve Siyer'e Dair Eserleri	62
G. Çeşitli İlim Dallarına Dair Eserleri	66
II. İlim Dallarındaki Mülâhazaları.....	67
A. Akaid İlmine Dair Mülâhazaları	67
B. Fıkıh İlmine Dair Mülâhazaları	68
C. Tasavvuf İlmine Dair Mülâhazaları	69

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

el-VEFÂ bi-FEZÂ'İLİ'L-MUSTAFÂ ADLI ESERİ

I. Eserin Adı ve Yazılma Nedeni.....	71
II. Yazma Nüshaları ve Neşirleri.....	73
A. Yazma Nüshaları.....	73
B. Neşirleri.....	75
III. Muhtevâsı.....	77
IV. Kaynakları	88
A. Tefsir ve Kur'an İlimleri Kaynakları	89
B. Hadis Kaynakları.....	92
C. Siyer, Tabakat ve Tarih Kaynakları	98
D. Şemâil Kaynakları.....	105
E. Kelâm, Delâil ve Alâmât Kaynakları	107
F. İbnü'l-Cevzî'nin Hocası: Ebü'l-Fazl İbn Nâsır (ö. 550/1155).....	112
V. Kaynakları Kullanım Usulü.....	113
A. Şekil Açısından	113
B. Muhteva Açısından	115
VI. Tercümeleri.....	117
VII. Hakkında Yapılan Çalışmalar	120
VIII. <i>el-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ</i> ile <i>el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem</i> Eserinin Mukayesesi.....	121
XI. Siyer ve İslâm Tarih Yazıcılığına Etkisi.....	124
SONUÇ	131
KAYNAKÇA.....	136
EKLER	146

KISALTMALAR

b.	: bin
bk.	: Bakınız
ev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
haz.	: Editör/Yayına hazırlayan
Hız.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
nşr.	: Neşreden
r.a	: Radıyallahu Anh
s.	: Sayfa/Sayfalar
s.a.v	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
t.y.	: Tarih yok
v.d.	: Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

I. Çalışmanın Konusu ve Yöntemi

Hız. Peygamber'in sağlığında onun hayatına dair bazı bilgilerin kayıt altına alınmasıyla başlayan ilk siyer telifleri, II. (VIII.) asrın ortalarından itibaren yerini siyer ve megâzî konularını konu edinen müstakil eserlere bırakmıştır. İbn Şihâb ez-Zühri ve talebeleri Mûsâ b. Ukbe, İbn İshâk ve Ma'mer b. Râşid'in ilk örneklerini verdiği siyer eserleri Vakıdî (ö. 207/823) ve İbn Hişâm'la (ö. 218/833) birlikte daha da gelişmiştir. Vâkıdî'nin kâtipliğini yapmış ve onun ilmî birikinden faydalanarak eserini telif etmiş olan İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabâkâtî'l-kebîr* isimli eseri siyer yazımının kapsamına başta şemâil konuları olmak üzere Hız. Peygamber'in hasâis ve şemâiline yönelik bilgilerin girmesini de beraberinde getirmiştir.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra onun şahsiyetine duyulan ilgi ve insanların onun bedenî ve manevî özelliklerini tanımaya yönelik arzuları siyer yazımını etkileyen önemli unsurlardan birisi olmuştur. Bunun yanı sıra müslümanların farklı kültür ve dine mensup toplumlarla karşılaşmaları, tercüme faaliyetleri ve müslümanlarla ehl-i kitab din adamları arasında cereyan eden nübüvvete yönelik tartışmalar, siyer eserlerinde Hız. Peygamber'in doğumundan öncesiyle başlayan Hız. Peygamber'e ilişkin mucize ve olağanüstü olayları, onun diğer peygamberlere üstünlüğünü ve bedenî-manevî özelliklerini ihtiva eden konuların siyer telifatının içinde yer almasının zeminini hazırlamıştır.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ* isimli eseri, siyer yazımında bahsettiğimiz kısmî değişimin en önemli örneklerinden birisini teşkil etmektedir. Kendisinden önce kaleme alınmış Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ* eseriyle muhteva yönünden bir takım benzerlikler arz etse de İbnü'l-Cevzî'nin kendine has üslubu, kelâmî meselelere yaklaşımı, Hız. Peygamber sonrası İslâm tarihindeki bazı hadiseler hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermesi gibi özellikleriyle benzer eserlerden ayrılmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin siyere dair yazdığı tek eser olmasının yanında *el-*

Vefâ hakkında müstakil bir çalışmanın bulunmayışı bizi böyle bir konuyu incelemeye sevk etmiştir.

İbnü'l-Cevzî'nin farklı ilim dallarında çok sayıda eser telif etmesi, onun eserlerini merkeze alan pek çok çalışmanın yapılmasında muhtemel bir etkiye sahip olmuştur. Türkçe literatürde İbnü'l-Cevzî ve eserleri hakkında hadis, kıraat, tefsir, mezhepler tarihi ve ahlak felsefesi alanlarında toplam on beş lisansüstü tez çalışması bulunmaktadır. Bunların isimlerini şu şekilde zikretmek mümkündür:

1. Nurettin Boyacılar, “**Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Hadisteki Yeri ve Metodu**”, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1978.
2. Nedim Urhan, **İbnü'l-Cevzî ve “Ahkamu'n-Nisâ” Adlı Eseri**, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.
3. Nefise Karaca, “**Abdurrahman İbnü'l-Cevzî ve Tefsirdeki Metodu**” İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
4. Sümeyye Sevinç, “**İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri**”, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
5. Ahmet Gökhan Öztürk, “**İbnü'l-Cevzî'nin Tefsîru Lüğati'l-Kur'an'ının Tahkîki ve Tahlili**”, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
6. Cüneyt Maral, “**Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi ve Nüzhetü'l-Ayüni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûhi ve'n-Nezâir Adlı Eserindeki Metodu**”, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
7. Mehmet Kılıçarslan, “**Zâdu'l-Mesîr Bağlamında İbnu'l-Cevzî'nin Tefsir Metodu**”, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
8. Musab Dalğa, “**Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Menâkıbu Emîri'l-Mü'minin Ömer b. Hattâb Adlı Eseri**” Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

9. Esat Taş, **“İbnü’l-Cevzî’nin Nevâsihu’l-Kur’an Adlı Eserinin Tahlili”** Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
10. Kerim Dinç, **“İbnü’l-Cevzî’nin Ahlak Anlayışı”**, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
11. Fatma Kudat, **“İbnü’l-Cevzî’nin Saydü’l-Hâtır Eseri Bağlamında Tasavvuf Anlayışı”**, Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
12. Büşra Özdemir, **“İbnü’l-Cevzî’nin Zâdü’l-Mesîr Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Tahlili”**, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
13. Filiz Türk, **“İbnü’l-Cevzî’nin Tasavvufa Yönelttiği Eleştiriler ve Bu Eleştirilere Sûfîlerin Cevapları”**, Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
14. Hüseyin Üzümcü, **“İbnü’l-Cevzî’nin Zâdü’l-Mesîr Adlı Eserinde Esmâ’i Hüsnâ’ya Dair Yorumların Münâsebâtü’l-Kur’ân Açısından İncelenmesi”** Mardin: Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
15. Muhammed Nurullah Gündüz, **“İslam Mezhepleri Bağlamında İbnü’l-Cevzî”**, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Mezkûr çalışmaların çoğunda, İbnü’l-Cevzî’nin devlet ricaliyle ilişkisi, hocaları-talebeleri, çeşitli ilim dalları hakkındaki görüşleri ve hayatına dair verilen bilgilerin kısmen yetersiz ve hatalı olduğu görülmüştür. Yine bu çalışmalarda İbnü’l-Cevzî’nin eserleri kısmında birkaç çalışma dışında siyer ve İslâm tarihi eserlerine yer verilmediği gözlenmiştir. Ayrıca İbnü’l-Cevzî’nin hilafet sarayının hangi kısmında vaaz verdiği, uhdesinde bulunan medreselerin yaklaşık konumu ve onun bulunduğu mekânların bazılarının yeri hakkında muğlak bilgiler verildiği tespit edilmiştir.

Çalışmalarda tesadüf edilen hatalardan biri Dalğa’nın *“Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Menâkıbu Emiri’l-Mü’minin Ömer b. Hattâb*

Adlı Eseri” isimli yüksek lisans tezinde bulunmaktadır. İbnü’l-Cevzî’nin nisbesinin el-Cevzî oluşuyla ilgili sehven tercüme hatasından kaynaklı “*Vâsıt ve vasıta*” kelimelerinin karıştırılması sonucu “*Bu evde Cevze adlı şahsın vasıtasıyla oturduklarından dolayı bu adla tanınmışlardır. Bu evde Cevze adlı şahsın dışında başka bir kimsenin vasıtasıyla oturmamışlardır. Başka bir rivayette ise: Bunlar ceviz sattıklarından dolayı, bu ad kendilerine verilmiştir veya Bağdat’tan ceviz bunların vasıtasıyla getirilip satıldığından dolayı bu isim kendilerine verilmiştir.*” Şeklinde hatalı bir aktarıma sebebiyet vermiştir.¹ Zehebî’nin *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ* isimli eserinde, Vâsıt şehrinde evlerinin bahçesinde ceviz ağacı olan başka kimse bulunmadığı için “Cevzî” nisbesinin bu aile için kullanıldığı bilgisi Dalğa’nın tercümesinde “*Yaşadıkları evde Cevze adlı şahsın vasıtasıyla oturduklarından dolayı Cevzî denildiği*” şeklinde yer almıştır.²

Dikkatimizi çeken bir başka hatalı bilgi aktarımı Kılıçarslan’ın “*Zâdu’l-Mesîr Bağlamında İbnu’l-Cevzî’nin Tefsir Metodu*” adlı çalışmasında yer almaktadır. İbnü’l-Cevzî’nin hayatını ve eserlerini geniş bir şekilde ele alan Kılıçarslan’ın, İbnü’l-Cevzî’nin eserleriyle ilgili onun yirmi bin ciltten fazla kitap okuduğu yönünde aktardığı bilgiye³ ilgili kaynakta tesadüf edilememiştir.⁴ Muhtemelen bu bilginin doğru şekli Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin, yirmi bin kişinin dedesinin vasıtasıyla müslüman olduğunu söylemesidir. Yine Sıbt İbnü’l-Cevzî aynı cümlede dedesinin telifatının iki bin cilde ulaştığını belirtmiştir.⁵ Dolayısıyla cümlelerin tercümesinde sehven bir hata yapılarak ihtida edenlerin sayısı, İbnü’l-Cevzî’nin telif ettiği kitapların sayısının

¹ Musab Dalğa, **Ebü’l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü’l-Cevzi (ö.597/1201) ve “Menâkıbu Emiri’l-Mü’minin Ömer B. Hattâb” Adlı Eseri** (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 5.

² Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, **Siyeru a’lâmi’n-nübelâ**, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1402/1982), 21/ 372.

³ Mehmet Kılıçarslan, **Zâdu’l-Mesîr Bağlamında İbnu’l-Cevzî’nin Tefsir Metodu** (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016). 41.

⁴ Yazarın bu cümleyi kaynak gösterdiği eser için bk. İbnü’l-Cevzî, **Saydu’l-hâtır**, thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1412/1992), 41.

⁵ Ebü’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî Sıbt İbnü’l-Cevzî, **Mir’âtü’z-zamân fî târihi’l-a’yân**, thk. Kâmil Muhammed Harrât vd. (Beyrut: Dârü’r-Risâleti’Âlemiyye, 1434/2019), 22/94.

karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Sıbt İbnü'l-Cevzî'den naklen aynı bilginin Zehebî tarafından da bu şekilde aktarıldığı ifade edilmelidir.⁶

Çalışmamızın ilk bölümünde müellifin nesebi ve ailesi hakkında detaylı bilgi verilmeye çalışılmış, doğum tarihi konusunda muhtelif görüşler arasından ulaştığımız rivayetler doğrultusunda bir tercihte bulunulmuştur. Mezhebi başlığı fikhî ve itikadî mezhebi olarak iki kısımda incelenmiş; itikadî açıdan benimsediği başlıca görüşler ve desteklediği ekol açıkça belirtilmiştir.

İbnü'l-Cevzî'nin devlet ricaliyle ilişkilerine dair bazı konular yapılan lisansüstü çalışmalarda yer yer eksik bırakılmıştır. Genel olarak müellifin dönemin veziri İbn Hübeyre başta olmak üzere devlet ricâliyle iyi ilişkiler kurduğu, Nâsır-Lidinillâh (575-622/1180-1225) dönemine kadar bu iyi ilişkilerin muhafaza edildiği ifade edilmiştir. Yine söz konusu çalışmalarda bu dönemde Şii temâyüllere sahip Vezir İbnü'l-Kassâb'ın mezhebî bir takım sebeplerden dolayı İbnü'l-Cevzî'yi Vâsıt'a sürgüne gönderdiği anlatılmıştır. Ancak sürgün sürecinin arka planında Nâsır-Lidinillah dönemi vezirlerinden İbn Yunus'la İbnü'l-Cevzî'nin iyi ilişkiler içinde olması ve İbn Yûnus'la İbnü'l-Kassâb arasında idarî açıdan bazı çekişmelerin yaşandığı gerçeği genellikle gözden kaçırılmıştır. Bu noktada İbnü'l-Cevzî'nin hayatıyla ilgili önemli görülen sürgün hadisesini ele alırken devlet adamlarının kendi aralarındaki çekişmelere ve bu çekişmelerin İbnü'l-Cevzî'nin sürgün edilmesinde nasıl bir etkiye sahip olabileceğine işaret ettik.

Birinci bölümde üzerinde durulan bir diğer konu İbnü'l-Cevzî'nin ilmî şahsiyeti, hocaları, talebeleri, vaaz ve hitâbetle halkı irşad etmesidir. Konuyla ilgili bazı çalışmalarda İbnü'l-Cevzî'nin hocaları ve talebeleri hakkında yeterli bilgilerin verilmediği, dahası önemli bir kısmında sadece hocalarının ve talebelerinin isimlerinin zikredilmesiyle yetinildiği görülmektedir. Hocaları konusunda derli toplu malumat verme konuda Urhan'ın *İbnü'l-Cevzî ve Ahkâmu'n-nisâ* isimli eseri öne çıkmaktadır.⁷ Ancak Urhan'ın bilgi verdiği âlim sayısı 15 ile sınırlıdır. Oysa İbnü'l-

⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/370.

⁷ Nedim Urhan, *İbnü'l-Cevzî ve "Ahkâmu'n-nisa" Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989).

Cevzî'nin, kaynaklarda hepsinin isimleri zikredilmemekle birlikte, Bağdat'ta yaklaşık 78 hocası olduğu belirtilmektedir. *el-Muntazam*'ın muhakkikleri Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Atâ bu kişilerin 8 tanesinin yalnızca vefat tarihlerini zikretmek suretiyle 52 âlimin bir listesini sunmuşlardır.⁸ Biz de bu listeden hareketle konuyla ilgili bilgileri nispeten geniş bir şekilde ele almaya gayret ettik. Buna göre kaynaklarda malumat bulabildiğimiz İbnü'l-Cevzî'nin 46 hocası ile 12 talebesinin İbnü'l-Cevzî ile ilişkisi, ilgili oldukları ilim dalı, eserleri ve ilmî faaliyetlerine dair bilgiler vermeye çalıştık.

Vaaz ve hitâbetle halkı irşadı başlığı altında İbnü'l-Cevzî'nin vâizlik mesleğinin ilmî şahsiyetine etkisini tespit etmeye çalıştık. İlk vaaz verdiği camiler, cami dışında vaaz verdiği mekânlar, kendisine hangi halifelerin huzurunda vaaz verme yetkisinin tanındığı gibi noktalara temas ettik. Yine İbnü'l-Cevzî'nin etkili vaazları sayesinde halkı ve devlet adamlarını nasıl etkilediği, mezhebî bazı çekişmelerde ortaya koyduğu görüşler, itikadî ve ahlakî yozlaşmalara karşı gösterdiği tavır üzerinde durduk.

Çalışmamızın ikinci bölümünde “Eserleri” başlığı altında müellifin telifatının adedi konusunda muhtelif görüşlere yer verilmiş, telifatının hangi alanları kapsadığı ifade edilmiştir. Bu kısımda müellifin eserleri, ilim dallarına göre 7 başlık altında tasnif edilmiştir. Her ilim dalında etkili ve meşhur olan eserleri hakkında detaylı bilgi verilmiş; böylece müellifin, ilim dallarında önemi ve etkisinin anlaşılmasına imkân tanınmıştır. Hakkında herhangi bir malumata ulaşılamayan eserlerin ise yalnızca isimleri zikredilmiştir.

İlim dalları hakkında mülâhazaları başlığında, akaid, fıkıh ve tasavvufa dair görüşleri genel hatlarıyla sunulmuştur. Özellikle akaid ve tasavvuf ilmine karşı müellifin savunduğu görüşler gerekçeleriyle birlikte ortaya konulmuştur. Akaid ilmi hakkındaki yaklaşımı, “Mezhebi” başlığında verilen ön bilgilerden hareketle detaylandırılmış; tasavvuf ilmîyle görüş ve eleştirilerinin gerekçeleri zikredilmiştir.

⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 20-29.

Çalışmamızın üçüncü bölümü *el-Vefâ* eserinin incelenmesine hasredilmiştir. Bu bölümde *el-Vefâ*'nın yazma nüshaları, neşirleri, muhtevâsı, kaynakları ve kaynak kullanım usulü, tercümeleri, muhtasarları ve hakkında yapılan çalışmalarla siyer ve İslâm tarihi alanına etkisi ele alınmıştır.

Eserin adı ve yazılma nedeniyle ilgili yol gösterici en önemli kaynak müellifin esere yazdığı mukaddimedir. Söz konusu kısımda eserin yazılma gayesini ana hatlarıyla anlatan müellif eser için neden bu ismi kullandığı yönünde bir malumat zikretmemiştir. Diğer taraftan başka kaynaklarda da buna matuf bilgiye ulaşılammıştır. Bu da eserin isminin neden *el-Vefâ* olarak tercih edildiğine dair kesin bir sonuca ulaşmamızı engellemiştir.

Eserin muhtevâsına dair bilgi verilirken İbnü'l-Cevzî'nin bölümleri inşa ettiği sıraya riayet edilmiş ve bölümlerin temel konuları, dikkat çekici haber ve rivayetlerle müellifin özellikle işaret ettiği hususlara değinilmiştir.

İbnü'l-Cevzî'nin kaynakları tanıtılırken ilim dallarına göre tasnif edilmiş, kaynaklar kendi içerisinde müelliflerinin vefat tarihlerine göre sıralanmıştır. Müellifin, *el-Vefâ* eserini kaleme alırken yararlandığı kaynaklara, eserlerin güncel neşirleri ve muhakkiklerin tespitleri göz önünde bulundurularak her bir kaynaktan kaç kez ve hangi ebvâblarda istifade edildiği tespit edilmeye çalışılmıştır. İbnü'l-Cevzî'nin müellif ismine, eserine veya her ikisine atıf yaptığı yerlere işaret edilmiş; atıf yapmadan kullandığı kaynaklar belirtilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla 50 kaynaktan istifade eden İbnü'l-Cevzî'nin yararlandığı eserlerin hemen tamamının günümüze ulaşması araştırmacılara bilginin izini sürme konusunda kısmen bir kolaylık sağlamıştır. Ancak müellifin rivayet ve haberlerin sonunda alıntılacağı metnin bittiğine dair bir ifade zikretmemiş olması, bu metinlerden ne oranda yararlandığını tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Ayrıca müellif ve kaynak adı zikretme konusunda yeknesak bir usulün benimsenmemiş olması sebebiyle eserlere kaç kez müracaat edildiğine dair verdiğimiz istatistikî verilerin yeni tahkik çalışmalarıyla ufak tefek değişiklikler arz etme ihtimalinin bulunduğunu da hatırd tutmak gerekir.

Üçüncü bölümde üzerinde durulan bir diğer konu müellifin kaynak kullanım usulüdür. Kaynak kullanım usulü, şekil açısından ve muhteva açısından ikili bir ayrıma tabi tutularak müellifin metodunun ve siyer yazıcılığının ilkelerinin ana hatlarıyla ortaya konulması amaçlanmıştır. Ayrıca kullanım usulüne örnek teşkil edecek bazı lafız ve cümleler zikredilerek okuyucunun dikkatine sunulmuştur.

Yine bu bölümde *el-Vefâ*'nın tercümeleri, muhtasarı ve hakkında batıda yapılan çalışmalar ele alınmıştır. *el-Vefâ* eserin Osmanlı dönemine rastlayan ve günümüze yakın bir yılda yapılan iki tercümesi hakkında bilgi verilmiş; ilk tercümenin başka bir eserin içerisinde yer alıp-almadığı, yazma nüshalarının kaç adet olduğu ve bulunduğu kütüphaneler belirtilmiştir. Ayrıca eser üzerine Alman oryantalist Carl Brockelmann tarafından Almanca kaleme alınan *Ibn Gauzi's Kitab al-Wafa fi fada'il al Mustafa* adlı inceleme kitabı hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde son olarak siyer ve İslâm tarih yazıcılığına etkisi üzerinde durulmuştur. Buna göre *el-Vefâ* eserin siyer edebiyatındaki konumu tayin edilmeye çalışılmış; eserin siyer yazımına getirdiği yenilik ve eserin muhtevasının bariz yönleri vurgulanmıştır. Eserin İslâm dünyasında, ülkemizde ve batıda yapılan çalışmalara yansımaları ve eser telifinde *el-Vefâ* eserinden istifade eden başlıca siyer ve İslâm tarihi kaynakları belirtilmiştir. Ayrıca söz konusu kaynakların hangi bölümünde *el-Vefâ*'dan yararlandığına dair örneklerle işaret edilmiş ve batıda *el-Vefâ* eserini konu alan çalışmalara değinilmiştir.

II. Kaynaklar ve Araştırmalar

Çalışmamızda İbnü'l-Cevzî'nin kendi kitapları özellikle hayatına dair verdiği bilgiler bakımından öncelikle istifade ettiğimiz kaynaklar olmuştur. Nitekim İbnü'l-Cevzî'nin, *Saydû'l-Hâtır* eserinde babasının vefatı ve sonrasında annesinin onun yetişmesiyle ilgilenmemesi, ilim tahsilinde gösterdiği fedakarlıklar ve kelâm ilmine dair bazı mülâhazaları hakkında aktardığı kendi sözleri önem arz etmektedir. Yine *Leftedü'l-kebed* eserinde babasından kalan mirası ilim yolunda sarf etmesi ve soylarının Hz. Ebû Bekir'e dayandığına dair verdiği bilgiler çalışmamızın ilgili kısımlarında kullanılmıştır. Ayrıca *Def'u şübheti't-teşbîh* ve *Telbîsü İblîs* isimli

eserinde yer alan kayıtlar İbnü'l-Cevzî'nin itikadî mezhebi ve kelâm ilmindeki yaklaşımına dair daha net çıkarımlar yapmamızı sağlamıştır. Bunların dışında İbnü'l-Cevzî'nin hocalarının isimlerinin tespitinde *el-Muntazam* isimli eserinin muhakkiklerinin verdikleri bilgilerin faydalı olduğu belirtilmelidir.

Genel tarih kaynaklarına gelince, İbnü'l-Cevzî'nin yaşadığı döneme en yakın eser olan torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) *Mir'âtü'z-zamân*⁹ isimli kitabını özellikle zikretmemiz gerekir. Zira Sıbt İbnü'l-Cevzî, dedesinin hayatı hakkında gerek şahit olduğu gerekse yakın çevresinden dedesine dair duyduğu bilgileri aktarması sebebiyle *Mir'âtü'z-zamân*, çalışmamız açısından önemli bir kaynak sayılmaktadır. Özellikle İbnü'l-Cevzî'nin doğum tarihi, nisbesi, babasının vefatı, yetişmesi, eserleri, vâizliği, hastalanması, vefatı ve defnedilmesi gibi konularda *Mir'âtü'z-zamân*'da aktarılan bilgilerden istifade edilmiştir.

Genel tarih kaynaklarından bir diğeri İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam* eserindeki metodunu benimseyerek her yıla ait olayların yanında o yıl vefat eden önemli şahısların biyografilerini zikreden İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye* isimli kitabıdır. İbnü'l-Cevzî'nin hayatına dair müstakil bir kısmın ayrıldığı *el-Bidâye*'de İbnü'l-Cevzî'nin nesebi, ailesi, “Cevzî” olarak anılması ve yetişmesi gibi müellifin hayatına dair bazı temel bilgiler zikredilmiştir. Aynı zamanda *el-Bidâye ve'n-nihâye*'de İbnü'l-Cevzî'nin nasıl bir yaşam sürdüğüne dair yer verilen ve nispeten özel sayılabilecek bilgiler de çalışmamızda kullanılmıştır.

Tabakat türü eserler içinde Hanbelî fakihlerin hayatını ihtiva eden İbn Ebû Ya'lâ'nın (ö. 526/1131) *Tabakâti'l-Hanâbile* isimli tabakat kitabına zeyl olarak İbn Receb'in (ö. 795/1393) yazdığı *Kitâbü'z-zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile* adlı eser İbnü'l-Cevzî'nin özellikle vezirlerle ve halifelerle ilişkisi, halife sarayında vaaz vermesine olanak tanınmasına dair detaylı bilgiler içermesi açısından çalışmamıza kaynaklık etmiştir. Ayrıca Halife Muktefî (530-555/1136-1160) döneminde müellifin

⁹ Ebû'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân**, thk. Kâmil Muhammed Harrât vd. (Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l Âlemiyye, 1434/2019).

uhdesine verilen medreselerle ilgili bilgiler *Zeyl alâ Tabakâti'l-Hanâbile* eseri esas alınarak zikredilmiştir.

Yine meşhur tabakat eserlerinden Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* isimli kitabında İbnü'l-Cevzî'nin hocaları, talebeleri, vâizliği ve telifatının sayısı hakkında bazı temel bilgiler verdiği görülmektedir. Bunun yanında İbnü'l-Cevzî'nin vaazlarına katılanların on binli rakamlarla ifade edilmesinin o dönemin koşulları açısından kabul edilemeyeceğini söyleyen Zehebî'nin görüşü de çalışmamıza katkı sağlamıştır. Yine İbnü'l-Cevzî'nin bazı eserlerinde zayıf veya mevzu hadislere tesadüf etmesinden dolayı Zehebî'nin kendisine yönelik serdettiği eleştiriler de çalışmamızda kullandığımız bilgilere örnek olarak zikredilebilir.

Çalışmamızın kaynakları arasında vefeyât türü eserler de bulunmaktadır. Meşhur vefeyât kitaplarından biri olan İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân* isimli eserinde İbnü'l-Cevzî'nin ailesi, nisbesi ve hayatına dair kısa bazı bilgiler verildiği görülmektedir. Bir diğer vefeyât eseri Hanbelî âlimlerden İbnü'l-İmâd'ın (ö. 1089/1679) telif ettiği *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb* isimli kitaptır. Söz konusu eserden İbnü'l-Cevzî'nin hocalarını tanıtırken yararlandık. Safedî'nin (ö. 764/1364) *el-Vâfi bi'l-vefeyât* isimli eserinden ise yalnızca İbnü'l-Cevzî'nin Ahmed b. Mahbûb adlı hocası hakkında bilgi verirken faydalandık.

Bibliografik eserler İbnü'l-Cevzî'nin kitaplarının isimlerini tespit etme konusunda müracaat ettiğimiz kaynaklardır. Özellikle Bağdatlı İsmâil Paşa'nın (ö. 1920) *Hedyyetü'l-ârifîn* adlı eseri İbnü'l-Cevzî'nin iki eseri (*Esbâbu'n-nüzûl* ve *el-İşâre fi'l-Kırâati'l-Muhtârât*) hakkında faydalandığımız bir kaynak olmuştur. Abdülhamid Alûcî'nin *Müellefâtü İbni'l-Cevzî* isimli kitabı yalnızca İbnü'l-Cevzî'nin eserlerini esas alan tek çalışma olması hasebiyle İbnü'l-Cevzî'nin eserlerini tam bir liste hâlinde görmek açısından çalışmamız için yararlı olmuştur. İbnü'l-Cevzî'nin *Mezhepler, Fıkıh ve Akaide Dair Eserleri* ile *Ahlak, Vaaz ve Riyâzât* başlığı altındaki eserleri Alûcî'nin kitabından hareketle sıraladık.

el-Vefâ'nın Mustafâ Abdülvâhid (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, 1386/1966), Muhammed Zührî en-Neccâr (Riyad: Müessesetü's-Saâdiyye, 1400/1980), Râşid el-

Halîlî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2005) ve Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 2012) tarafından yapılan tahkikli neşirler incelenmiş ve muhakkiklerin İbnü'l-Cevzî ve eseriyle ilgili yaptıkları tespitlerden istifade edilmiştir. Bu neşirlerden, rivayetlerin tahririnde gösterdiği titizlikliği, mevzu veya illetli hadisleri dipnotta belirterek hadis âlimlerinin ilgili konuda görüşlerini zikretmesi ve rivayet ve haberleri *el-Vefâ*'dan sonra kullanan kaynaklara da işaret etmesi bakımından çalışmamızın tamamında Mustafa Abdülkâdir Atâ'nın tahkik ettiği (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012) nüshayı esas aldık.

Makale düzeyinde çalışmalar içinde Mehmet Özdemir'in "Siyer Yazılığı Üzerine" adındaki makalesinde siyer yazımında muhteva değişimine *el-Vefâ*'yı örnek vermesi¹⁰ dikkatimizi çekmiş ve bu yönüyle *el-Vefâ*'nın siyer edebiyatındaki yerinden söz ederken Özdemir'in makalesinden faydalanılmıştır.

Altıntaş'ın "İbnü'l-Cevzî'de Tasavvuf-Kelam Münasebeti" isimli makalesinden¹¹ İbnü'l-Cevzî'nin ilim dalları hakkındaki mülâhazalarına dair bilgi verirken yararlanılmıştır. Böylece İbnü'l-Cevzî hakkında tasavvuf karşıtı olduğu yönündeki iddiaların ilmî bakış açısından uzak yaklaşımlar olduğu ve İbnü'l-Cevzî'nin tasavvufa değil, tasavvuf adı altında ehl-i sünnet anlayışından uzak akımlara karşı olduğu ortaya konmuştur. Ayrıca Altıntaş'ın makalesinden İbnü'l-Cevzî'nin bir âlim olarak toplumda olası mezhepsel çatışmaların önlenmesinde nasıl rol aldığı konusunda yararlanılmıştır.

İbnü'l-Cevzî'nin hayatının büyük bir kısmını geçirdiği Bağdat şehri ve buradaki halife sarayına dair verdiği bilgiler bakımından Saim Yılmaz ve Ömer Sazak'ın birlikte kaleme aldıkları "Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334/892-945)" adlı makale çalışmasını zikretmemiz gerekir.¹² İbnü'l-Cevzî'nin Dârülhilâfe'de bulunan Câmiu'l-kasr'da devlet

¹⁰ Mehmet Özdemir, "Siyer Yazıcılığı Üzerine", **Milel ve Nihal** 4 (2007), 135-138.

¹¹ Ramazan Altıntaş, "İbnü'l-Cevzî'de Tasavvuf-Kelam Münasebetleri", **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi** 3 (2018), 144.

¹² Saim Yılmaz-Ömer Sazak, "Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334/892-945)". **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 22/42 (Aralık 2020), 290-294.

adamlarının katıldığı topluluğa karşı vaaz verdiği hemen bütün kaynaklarda zikredilmektedir. Bu noktada Dârülhilâfe'nin yapısı ve burada bulunan saraylara ilişkin aktardıkları bilgiler açısından söz konusu makale çalışmamız açısından faydalı olmuştur.

Atabey Kılıç'ın "Ahmed Neylî Divanı" isimli doktora tezi, *el-Vefâ* eserini Türkçe'ye ilk kez tercüme eden Osmanlı dönemi devlet ve ilim adamı Ahmed Neylî'nin hayatı hakkında bilgi vermek, ilmiye kademelerindeki görevlerini zikretmek açısından ülkemizde yapılan en kapsamlı çalışma olması hasebiyle istifade edilmiştir.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde Mustafa Öz tarafından yazılan ve çalışmamızla yakından ilgili olan "*el-Vefâ*" isimli madde eserin muhtevâ ve üslup özelliklerine dair özet bilgiler içermektedir.¹³ Aynı ansiklopedide Yusuf Şevki Yavuz ve Casim Avcı'nın hazırladığı "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî" maddesi İbnü'l-Cevzî'nin yetişmesi, eğitimi, eserleri, ilim dallarındaki etkisi konularıyla ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.¹⁴ Yine aynı maddenin İbrahim Hatipoğlu¹⁵ ve Abdülhamid Birişik¹⁶ tarafından kaleme alınan kısımları İbnü'l-Cevzî'nin hadis ve tefsir ilmindeki yerine dair bilgiler vermektedir.

Bunların dışında örneğin İbnü'l-Cevzî'nin hocası İbnü'z-Zâgûnî (ö. 527/1137) ve öğrencilerinden İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî'nin (ö. 643/1245) hayatı ve eserleri hakkındaki özet bilgiler için *DİA*'ya müracaat ettik. Yine *el-Vefâ*'nın kaynaklarıyla ilgili bilgi verirken tefsir, Kur'ân ilimleri, hadis, siyer, tabakat, tarih, şemâil, kelâm, delâil ve alâmât kaynakları ve bu kaynakların müellifleri hakkında zaman zaman muhtasar bazı bilgilere ihtiyaç duyulduğunda *DİA* maddelerine başvurduk.

¹³ Mustafa Öz, "el-Vefâ", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/599-600.

¹⁴ Yusuf Şevki Yavuz-Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 1999) 20/543-549.

¹⁵ İbrahim Hatipoğlu, "İbnü'l-Cevzî: Hadis İlmindeki Yeri", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/550.

¹⁶ Abdülhamit Birişik, "İbnü'l-Cevzî: Tefsir İlmindeki Yeri", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/550-551.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

I. Hayatı

A. Nesebi ve Ailesi

Tam adı Ebü'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Ubeydullah b. Abdullah b. Hummâdey b. Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer el-Cevzî b. Abdullah b. el-Kasım b. en-Nadr b. el-Kasım b. Muhammed b. Abdullah b. Abdurrahman b. el-Kasım b. Muhammed b. Ebû Bekir et-Teymî el-Kureşî'dir.¹⁷

Kaynaklarda İbnü'l-Cevzî'nin nesebinin Hz. Ebû Bekir'e dayandığı rivayet edilmektedir. Nitekim konuyla ilgili bilgi veren müelliflerin hemen tamamı İbnü'l-Cevzî'nin el-Bekrî nisbesi taşıdığını zikretmişlerdir.¹⁸ İbnü'l-Cevzî'nin oğluna hitaben söylediği “*Biz Ebû Bekir'in (r.a.) evlatlarındanız.*” sözü bu bilgiyi doğrulamaktadır.¹⁹ Müellifin soyunun Hz. Ebû Bekir'e dayanması birçok halife ve yönetici nezdinde ihtiram görmesini sağlayan bir etken olmuştur. Bununla birlikte Abbâsîler döneminde devletin üst kademelerinde görev yapan Şîî düşünceye sahip bazı kişiler onun Hz. Ebû Bekir'in soyundan gelmesini de bahane ederek kendisine zaman zaman baskı uygulamışlardır.²⁰

¹⁷ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'î'z-zamân**, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1978) 3/140; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-zamân**, 22/93-94; İbn Receb, ez-Zeyl 'alâ Tabakâtü'l-Hanâbile, 2/458-461; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Cîze: Dâru'l-Hicre, 1417/1998), 16/707.

¹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-zamân**, 22/94; İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, 16/707; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982), 21/ 372.

¹⁹ İbnü'l-Cevzî, **Leftetü'l-kebed fî (ilâ) nasîhati'l-veled**, thk. Abdülmaksûd b. Abdürrahim (Mısır: Mektebet-ü İmam Buhârî, 1416/1995), 77.

²⁰ Yavuz- Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/543.

İbnü'l-Cevzî, dedelerinden Ca'fer b. Abdullah el-Cevzî'ye nisbetle Cevzî nisbesiyle meşhur olmuştur. Onun Cevzî nisbesiyle anılmasının sebebiyle ilgili kaynaklarda farklı görüşler aktarılmıştır. Yaygın olan görüşe göre dedelerinden Ca'fer b. Abdullah, Basra'daki "Cevze" adındaki bölgeye nispetle "el-Cevzî" nisbesiyle tanınmıştır.²¹ Nitekim Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin konuyla ilgili verdiği bilgi de bu görüşü destekler mahiyettedir. Sıbt İbnü'l-Cevzî eserinde şöyle söylemiştir: *"Dihye el-Mağribî'nin yazısını gördüm, şöyle diyordu: Ca'fer el-Cevzî, Basra'da bulunan Furdatu'l-Basra adlı yere nispet ediliyordu ve bu yere de Cevze deniliyordu."*²² Zehebî'nin aktardığı bir diğer görüşe göre ise Basra'da yalnızca Ca'fer b. Abdullah'ın evinin avlusunda ceviz ağacı bulunduğu için aileye el-Cevzî nisbesi verilmiştir.²³

Yukarıda zikredilenlerin dışında İbnü'l-Cevzî ömrünün hemen tamamını sürdürdüğü şehir olan Bağdat'a nispetle el-Bağdâdî, bakır ticaretiyle iştigal eden bir aileden geldiği ve babası Ebü'l-Hasan b. Ali'nin aynı mesleği icra ettiğinden dolayı es-Saffâr nisbeleriyle de anılmıştır.²⁴

Dedesı Ali b. Muhammed, babası ise Ebü'l-Hasan b. Ali 'dir. İbnü'l-Cevzî henüz 3 yaşındayken babasını kaybetmiştir (513/1117).²⁵ Bazı rivayetlerde babasının vefatından sonra İbnü'l-Cevzî'nin bakımıyla annesinin ilgilenmediği zikredilmektedir. Fakat annesi hakkında tafsilatlı bilgi nakledilmemiştir. Bakır ticaretiyle iştigal eden bir aileden gelen İbnü'l-Cevzî'nin babası Ebü'l-Hasan b. Ali de aynı mesleği icrâ etmiştir.²⁶

Kaynaklarda çok sayıda evladı olduğu zikredilen İbnü'l-Cevzî'nin çocuklarının tahsiline önem verdiği ve onların dinî ilimlerde yetkin birer şahsiyet olmaları için gayret sarf ettiği belirtilmektedir.²⁷ İbnü'l-Cevzî'nin Ebû Bekir Abdü'l-Azîz, Ebû'l-

²¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/142; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16/ 707.

²² bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/ 94.

²³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/ 372.

²⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/140; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/ 94.

²⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/94; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/367.

²⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/ 94; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/368.

²⁷ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir*, thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım er-Râzî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1407/1984), 23.

Kasım Ali ve Ebû Muhammed Muhyiddin Yusuf adında 3 erkek çocuğu olduğu, Şerefü'n-Nisâ, Zeynep, Rabia, Cevhere, Sitü Ülemâ-î Kübrâ ve Sitü Ülemâ-î Sağîre adında da 6 kız çocuğu olduğu aktarılmaktadır.²⁸

Müellifin en büyük oğlu olan Ebû Bekir Abdü'l-Azîz (ö. 554/1159), başta Musul olmak üzere birçok şehre ilim tahsili için seyahatler düzenlemiştir. Babası gibi vaaz vermesiyle meşhur olmuş ve bu konuda insanların takdirini kazanmıştır. İbnü'l-Cevzî'nin diğer oğlu Ebû'l-Kasım Ali'nin (ö. 630/1230), önceleri babası gibi ilimle iştigal ettiği, ancak bir müddet sonra bundan vazgeçerek babasının beklentisinin uzağında bir evlat olduğu nakledilmiştir. Nitekim İbnü'l-Cevzî *Leftedü'l-Kebed* eserini oğlu Ebûl-Kasım'ı ilme teşvik etmek için kaleme almış ve bu eserde oğlu özelinde tüm ilim talebelerine önemli nasihatlerde bulunmuştur.²⁹ Müellifin en küçük oğlu Ebû Muhammed Muhyiddin Yusuf (ö. 656/1258) ise ilmî birikimi ile temayüz etmiş bir şahsiyettir. O, Müstansırıyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. İlmî başarısı sayesinde devletin önemli kademelerinde görev almış; hatta Bağdat'ta hisbe teşkilatının başına getirilmiştir. Bu görevini devam ettirirken babasının ismine nisbetle “Cevziyye” adında bir medrese yaptırmıştır.³⁰

İbnü'l-Cevzî'nin kızlarının hayatı hakkında kaynaklarda detaylı bilgi yer almamaktadır. Kızlarından Rabia Hanım, *Mir'âtü'z-zamân* müellifi Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin annesi olması hasebiyle daha çok tanınmıştır.³¹

B. Doğum Yeri ve Tarihi

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Bağdat'ın doğu yakasındaki “Derbü Habîb”³² adıyla bilinen yerde doğmuştur. İbnü'l-Cevzî'nin doğum tarihi hakkında kaynaklarda farklı

²⁸ İbn Receb, *Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 2/460-461 (tahkik edenin notu); Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/117-118.

²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16/710; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/117; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/384;

³⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/142; Urhan, *İbnü'l-Cevzî ve “Ahkamu'n-Nisâ” Adlı Eseri*, 8; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/117.

³¹ İbn Receb, *Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 2/460-461 (tahkik edenin notu); Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/118.

³² İbnü'l-Cevzî, *Saydu'l-Hâtır*, thk. Hasan es-Semâhî Süveydan, (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1425/2004), 9 (tahkik edenin girişi).

rivayetler bulunmaktadır. Genellikle 508 ile 510 (1114-1116) yılları arasında doğduğu söylenmektedir.³³ Fakat torunlarından Sıbt İbnü'l-Cevzî, onun doğum tarihi hakkında önemli bilgiler nakletmektedir. O, dedesine doğum tarihini sorduğunda 510 (1114) yılında dünyaya geldiği cevabını almıştır.³⁴ Ayrıca İbnü'l-Cevzî'nin talebelerinden İbnü'l-Katî'nin (ö. 634/1236), hocasının doğum tarihi hakkında verdiği bilgiler de Sıbt İbnü'l-Cevzî'deki kayıtları destekler mahiyettedir. Nitekim İbnü'l-Katî hocasının doğum tarihini kendisine sorduğunda: “*Şeyhimiz İbnü'z-Zâgûnî zamanında ergenlik çağına eriştim. İbnü'z-Zâgûnî de 527 (1133) yılında vefat etti.*” cevabını almıştır. İbnü'l-Katî'nin bu sözlerini eserinde nakleden İbn Receb ise İbnü'z-Zâgûnî'nin 527 (1133) yılında vefat etmesinden hareketle İbnü'l-Cevzî'nin 510 (1116) yılından sonra dünyaya geldiğini ifade etmiştir.³⁵ Bütün bu hususlar dikkate alındığında İbnü'l-Cevzî'nin doğum yılının 510 (1116) olduğunu söylemek mümkündür.

C. Yetiştirilmesi ve İlim Tahsili

Yetim kaldıktan sonra anne şefkatinden ve ilgisinden mahrum olarak yetişmek zorunda kalan İbnü'l-Cevzî, *Saydu'l-Hâtır* adlı eserinde bu durumu şöyle açıklar: “*Babamın vefat ettiği zamanı fazla hatırlayamıyorum; fakat annem bana bakmamıştı.*”³⁶ *Leftedu'l-Kebed* adlı eserinde, babasının zengin bir kimse olduğunu, ondan kendisine çok miktarda mal kaldığını; kendisine kalan para ile kitap satın aldığını nakletmektedir.³⁷

İbnü'l-Cevzî, halasının ve dayısının himayesinde büyümüş ve ilk ders halkalarına onların sayesinde katılmıştır. Halası onu lügat âlimi olan Ebü'l-Fadl Muhammed b. Nasır'ın (ö. 550/1155) mescidine ilim tahsili için götürmüştür. İbnü'l-Cevzî, ilmî gelişiminde önemli bir rol oynayan İbn Nasır'ın yanında temyiz yaşına kadar kalmış ve ondan lügat ve fıkıh ilmi tahsil etmiş; Kur'an'ı Kerîm ve hadis ezberlemiştir.

³³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/140; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/366; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/95.

³⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/95.

³⁵ bk. İbn Receb, *Kitâbu'z-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 2/462.

³⁶ İbnü'l-Cevzî, *Saydu'l-Hâtır*, thk. Tarık A. Muhammed (Riyad: Medâru'l-Vatani li'n-Neşr, 2016), 313.

³⁷ İbnü'l-Cevzî, *Leftetü'l-kebed fî (ilâ) nasîhati'l-veled*, s. 63.

Halife Mansûr (137-754/158-775) döneminden devletin yıkılışına kadar hilâfet merkezi olan Bağdat, siyasî konumunun yanı sıra ilim, kültür ve sanat açısından da önemini muhafaza etmiştir. İlmî ve kültürel bir merkez olan Bağdat şehrinin sahip olduğu imkânlardan en iyi şekilde istifade etmeye çalışan İbnü'l-Cevzî, hac ibadeti dışında Bağdat'tan ayrılmamıştır.³⁸ Dönemin meşhur âlimlerinden İbn Zâgûnî (ö. 527/1132), Muhammed b. Hasen el-Mâverdî (ö. 525/1130) ve Ebû Nasr el-Cevâlîkî (ö. 540/1145) başta olmak üzere Bağdat'ta çok sayıda âlimden ders almıştır. Onun kendilerinden ilim tahsil ettiği kişilerin sayısının yetmiş sekize ulaştığı zikredilmektedir.³⁹

Eğitiminin ilk yıllarından itibaren eğitim süreci hakkında bilgiler paylaşan müellifin zikrettikleri, eğitiminde gösterdiği itinayı özetler mahiyettedir. Küçüklüğünde İbnü'n-Nâsır'ın Bağdat'ta bulunan yüksek seviyedeki hocalardan kendisine ders aldığını ve bu hocalardan her ders için icâzet aldığını belirten İbnü'l-Cevzî, dersleri anlamaya başladığı vakit hocaları kendi seçmeye başladığını, hocaları seçerken de alanının en yetkin hocalarını tercih ettiğini, bu durumun kendisi için çok verimli olduğunu söylemiştir.⁴⁰

İbnü'l-Cevzî erken yaşlarda aldığı hadis eğitiminde, bu alanın önemli eserlerini yetkin hocalardan okuma imkânına sahip olmuştur. Başta Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned* ve Tirmizî'nin (ö. 279/892) *es-Sünen* eserlerini Bağdat'taki hocalardan dinleyen müellif, Sahîh-i Buhârî ravilerinden Ebu'l-Vakt'tan (ö. 553/1158) Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh* eserini dinlemiştir. Dinlediği hadis eserleri arasında kütüb-i sittede yer alan İmam Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'i de bulunmaktadır.⁴¹ Şeyh el-Mübârek b. Ca'fer b. Müslim'den (518/11214) Kur'an

³⁸ Abdülkerim Özeydin, "Bağdat: Kültür ve Medeniyet", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları 1991), 4/437; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, 1/16 (tahkik edenin girişi).

³⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-zamân**, 22/94; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'**, 21/368; İbn Receb, **Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile**, 2/463; İbnü'l-Îmâd, **Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb**, 6/537; İsmail Cerrahoğlu, "Abdurrahman İbnü'l-Cevzî ve Zâdû'l-mesir Fi İlmi't-Tefsir Adlı Eseri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 29/1 (1987), 127.

⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, **Leftetü'l-kebed fi (ilâ) nasîhati'l-veled**, s. 34-35.

⁴¹ İbn Receb, **Zeyl ala Tabakâti'l-Hanâbile**; 2/464.

dersleri almıştır.⁴² İbnü'n-Neccâr'ın (ö. 643/1245) rivayet ettiğine göre müellif, ilk hocalarından İbnü'z-Zâgûnî'nin vefatından sonra Ebû Bekir ed-Dineverî'den (ö. ?) cedel ve usul eğitimi almıştır. Ebû Mansûr el-Cevâlîkî'den (ö. 540/1145) ise edebiyat okumuştur.⁴³

Ömrü boyunca zühd hayatı yaşamaya önem veren İbnü'l-Cevzî'nin, şüpheli şeyleri yemekten kaçındığı, Cuma namazı dışında evinden pek çıkmadığı ve haftada bir Kur'an'ı hatmettiği zikredilmektedir. Ayrıca çocukluğunda bile ilim tahsiline engel olur endişesiyle yaşlılarıyla oyun oynamadığı söylenen İbnü'l-Cevzî'nin özenli bir şekilde giyinmesi, güzel kokular sürmesi, davranışlarındaki itidali ve güzel ahlak sahibi olması gibi özellikleri onun toplum nezdinde muteber bir şahsiyet olmasını sağlamıştır.⁴⁴

İbnü'l-Cevzî'nin *Saydu'l-Hâtır* eserinde yetişmesiyle ilgili anlattıkları, ilim uğruna gösterdiği fedakârlıkları özetler mahiyettedir: “*Küçüklüğümde yanıma bir parça kuru ekmek alır, hadis öğrenmek gayesiyle yola çıkardım. İsa Nehri kenarına gelince oturur, bir parça ekmeği (yumuşatarak) yiyebilmek için üzerine su içmek zorunda kalırdım. Bütün istek ve gayem, herhangi bir şeyin ilim tahsilimdeki hevesime mâni olmamasını, bundan daha lezzetli ve zevkli bir şeyin beni etkilememesini sağlamaktı.*”⁴⁵

İbnü'l-Cevzî, ulemâdan bir aileye mensup olmamasına rağmen kendi çabasıyla ve yakın çevresinin desteği ile ilimde derinleşmiştir. Küçük yaşlarından itibaren hayatın çeşitli zorluklarıyla karşı karşıya kalan İbnü'l-Cevzî'nin ilim öğrenme konusundaki sebatı ve hevesi kendisini döneminin önde gelen âlimlerinden birisi haline getirmiştir.

⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye-ve'n-Nihâye*, 16/707.

⁴³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/367.

⁴⁴ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâtî'l-Hanâbile*; 2/485; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, 6/538-539; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16/708; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/94; Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 1/280.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *Saydu'l-Hâtır*, 312.

D. Mezhebi

Tabakat eserlerinde İbnü'l-Cevzî'nin nisbesinde “*el-Hanbelî*” ibâresi yer almaktadır.⁴⁶ Bu nisbeden anlaşılacağı üzere müellif fikhî yönden Hanbelî mezhebine bağlıdır. İbnü'l-Cevzî, fıkhîta Ahmed b. Hanbel'in mezhebine tâbi olsa da eserleri ve görüşleri göz önünde bulundurulduğunda onun mezheb mutaassıplığı yapmadığı tespit edilmektedir. Nitekim kendisine fetva sorulduğunda mezhebinde ikna edici delil bulunmadığı takdirde Şâfiî, Hanefî ve Mâlikî mezheplerine göre cevaplar vermesi, bunu doğrulayan en önemli göstergelerden birisidir. Ayrıca zaman zaman Ahmed b. Hanbel'in *Müsned* kitabındaki bazı hadisleri eleştirmiş, bundan dolayı bazı Hanbelîlerin tepkisiyle karşılaşmıştır.⁴⁷

İbnü'l-Cevzî, itikadî olarak ehl-i hadîs-selefiyye çatısı altında gelişmiş olan selefî/kelâmî çizgide yer almaktadır. Fıkıh mezhebinde olduğu gibi itikadî açıdan da taklitten sakındığı görülmektedir. Aklî yaklaşımlarla te'vile müracaat ederek selefî/kelâmî bir yaklaşım ortaya koyan İbn-i Akîl'in (ö. 513/1119) yolunu takip eden müellif, başta *Def'u şübheti't-teşbih* eseriyle mezhep içerisindeki bu oluşuma destek vermiştir. Allah'ın arşa istiva etmesi mevzuuyla alakalı ileri sürülen görüşlere müellifin te'vil cihetiyle açıklamada bulunması *Def'u şübheti't-teşbih* eserinde söz konusu itikadî temâyülünün yansımalarına bir örnek teşkil etmektedir.⁴⁸

Selefiyye ekolünde kelâm metodunu benimseyerek mezhebin önde gelen âlimlerine nazaran ılımlı bir konumda bulunan İbnü'l-Cevzî, bu yaklaşımından

⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16/707; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/276; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1957), 2/100; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/94; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/366.

⁴⁷ Cerrahoğlu, “Abdurrahman İbnü'l-Cevzî ve Zâdû'l-mesir Fi İlmi't-Tefsir Adlı Eseri”, 129; Mehmet Salih Arı, “Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı, Eserleri ve Tarih Metodolojisi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (2012), 170-171; Urhan, *İbnü'l-Cevzî ve “Ahkamu'n-Nisâ” Adlı Eseri*, 60-62; İbnü'l-Cevzî, *Saydu'l-Hâtır*, 624.

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *Def'u şübheti't-teşbih*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1427/2006), 21-22; M. Sait Özervarlı, “Selefiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/399-400.

dolayı mezheb içerisinde tepkiyle karşılaşmış, Selef'in yolundan ayrıldığı yönünde tenkitlere maruz kalmıştır.⁴⁹

İbnü'l-Cevzî'nin itikadî anlamda tâbi olduğu mezhebe ilişkin ifadelerinin sarîh bir şekilde yer aldığı *Telbîsü İblîs* adlı eserinde onun bakış açısını yansıtan önemli görüşler bulunmaktadır. Bu eserde Hz. Peygamber ve ashabının İslâm'ı anlayış şekline uymanın önemini vurgulayarak; Hz. Peygamber, ashâb-ı kirâm ve tâbiînin yolunu takip etmeyenlerin bid'at ehli olduklarını zikretmiştir.⁵⁰ Hz. Peygamber'in hadisleri ve Fudayl b. İyâz gibi âlimlerin görüşleriyle bid'at ehli olanların delâlet üzere olduklarını belirtmiş; Müslüman bir kimsenin bu duruma düşmekten sakınması gerektiği vurgulamıştır.⁵¹ Bu doğrultuda Bâtıniyye, Râfiziyye, İsmâiliyye, Seb'îyye, Bâbekiyye, Muhammire, Karâmita, Hürremiyye ve Ta'limiyye gibi düşünce gruplarını eleştirmiştir.⁵² Müellif itidalli bir biçimde ehl-i sünnet inancını muhafaza etmeye çaba göstermiş, ehl-i sünnet ile Şîa taraftarlarını karşı karşıya getirecek konularda dirayetli yaklaşımlar sergileyerek olası mezhebi çatışmaların önüne geçmeye çalışmıştır.⁵³

E. Devlet Ricâli ile İlişkileri

Abbâsîler'in son dönemlerinde yaşayan İbnü'l-Cevzî, Irak Selçukluları'nın Abbâsîler üzerindeki hâkimiyetinin giderek zayıfladığı ve Mısır'da Fatımîler'in yıkılıp yerine Eyyûbîler'in kurulduğu döneme şahitlik etmiştir. Ayrıca Abbâsî halifelerinden altısının hükümdarlık süresine tanık olmuştur.⁵⁴

İbnü'l-Cevzî'nin hayatı incelendiğinde onun devlet adamlarıyla genellikle olumlu ilişkiler geliştirdiği görülmektedir. Ders aldığı Hanbelî âlimlerden olan ve dönemin

⁴⁹ Özervarlı, "Selefiyye", 36/399-400.

⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1403/1982), 8-13.

⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 14-24.

⁵² İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 94-109.

⁵³ Müellifin mezhebi çekişmeler konusundaki tavrına dair bir örnek için bk. Altıntaş, "İbnü'l-Cevzî'de Tasavvuf-Kelâm Münasebetleri", 144.

⁵⁴ Müellifin hükümdarlık süresine tanıklık ettiği Abbâsî halifeleri: Müsterşid-Billâh (512-529 / 1118-1135), Râşid-Billâh (529-530 / 1170-1180), Muktefi-Liemrillâh (530-555 / 1136-1160), Müstencid-Billâh (555-566 / 1160-1170), Müstazî-Biemrillâh (566-575 / 1170-1180), Nâsır-Lidinillâh'tır (575-622 / 1180-1225).

halifesi Muktefi'nin (530-555/1136-1160) veziri Ebü'l-Muzaffer Yahyâ b. Hübeyre'nin desteğiyle İbnü'l-Cevzî'nin ilmî faaliyetleri, halife tarafından da kabul görmüştür. Bu yıllarda İbnü'l-Cevzî, kendisinden Kur'an-ı Kerîm, fıkıh ve ferâiz dersleri aldığı hocası Ebû Hâkim en-Nehravânî'nin (ö. 556/1161), Bağdat'ın doğu yakasında yer alan bir semt olan Bâbülezec'de⁵⁵ yaptırdığı medresede müîd (müderis yardımcısı) olarak görev yapmıştır. Nehrevânî ömrünün son yıllarında yine Bağdat'ta bulunan Me'mûniyye'de İbn Şemhal'in inşa ettirdiği medresede de müderislik yapmıştır. Nehrevânî'nin vefatından sonra ise bu iki medrese İbnü'l-Cevzî'ye tahsis edilerek onun uhdesinde tedris faaliyetlerine devam etmiştir.⁵⁶

İbnü'l-Cevzî, hocası İbn Hübeyre'nin Müstencid-Billâh (555-566/1160-1170) döneminde de vezirlik makamında bulunması sayesinde halife nezdindeki saygınlığını korumayı sürdürmüştür. Vezir İbn Hübeyre ile aralarında ayrı bir dostluk bulunan İbnü'l-Cevzî, cuma günleri vaaz vermek üzere İbn Hübeyre'nin evine gitmiş, ayrıca oğlu Ebü'l-Kâsım Ali'yi vezirin kızıyla evlendirerek aralarında bir akrabalık bağı tesis etmiştir.⁵⁷ Yine bu dönemde Dârülhilâfe⁵⁸ içinde yer alan Câmiü'l-kasr'da vaaz vermek üzere görevlendirilen İbnü'l-Cevzî'ye, Abdülkâdir

⁵⁵ bk. Mustafa Cevâd - Ahmed Sûse, **Delîlü hâritati Bağdâd el-mufasssal fî hitatı Bağdâd kadîmen ve hadîsen** (Bağdat: Matba'atü'l-Mecma'il-'İlmî el-İrâkî, 1958), 32-34.

⁵⁶ İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb**, 6/294; İbn Receb, **ez-Zeyl 'alâ Tabakâtü'l-Hanâbile**, 2/466-469.

⁵⁷ Yavuz- Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", 20/543.

⁵⁸ Sâmerîrâ, hilâfet merkezi olduktan sonra (221/836) Mu'tasım'dan Mu'temid-Alellah'a kadar (Müstâîn-Billâh hariç) bütün halifeler Sâmerîrâ'da ikamet ettiler. Mu'temid-Alellah 279'da (892) Sâmerîrâ'dan Bağdat'a döndüğünde önceki halifelerin aksine Huld Sarayı'nda değil, şehrin doğu yakasındaki Hasenî Sarayı'nda ikamet etmeye başlayarak orasının hilâfet merkezi olmasının temellerini atmış oldu. Mu'temid'den sonra tahta geçen Halife Mu'tazîd'ın saraya yaptığı ilavelerle müştemilâtın genişlemesi üzerine Hasenî Sarayı etrafında gelişen bu yapı Dârülhilâfe olarak anılmaya başlandı. Hepsine "harîmü'l-hilâfe" denilen Kasrû'l-firdevs, Kasrû'l-Hasenî, Kasrû't-tâcî ve Kasrû's-Süreyyâ'dan oluşan dört köşkte bizzat halife ve aile efradı yaşamaktaydı. Dârülhilâfe'de halifenin ed-Dârü'l-azîze denilen sarayından başka köşkler, camiler, çarşılar, hayvanat bahçesi ve parklar da bulunmaktaydı. Saray ve müştemilâtının hilal şeklinde bir iç surla çevrili olduğu alanda surun Selçuklular zamanında Bâbülgarâbe, Bâbülbetr (Bâbülhâssa), Bâbülämme (Bâbü Ammûriye), Bâbünnûbî (Bâbülatebe), Bâbünnasr, Bâbülbustân, Bâbü Sûkuttemr ve Bâbülmerrâtib adlı sekiz kapısı vardı. Dârülhilâfe Abbâsîlerin yıkılışına kadar ayakta kalmış, Moğol istilası sırasında (656/1258) tahrip edilmiştir. SaimYılmaz-Ömer Sazak, "Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334/892-945)". **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 22 / 42 (Aralık 2020): 290-294; Ramazan Şeşen, "Dârülhilâfe", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/538-539.

Geylânî gibi dönemin önde gelen şahsiyetleriyle birlikte halife tarafından hil'at giydirilmiştir.⁵⁹

İbnü'l-Cevzî'nin, Müstazî-Biemrillâh (566-575/1170-1180) döneminde devlet erkânı ile ilişkilerini daha da güçlendirdiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde Batınî ve Râfîzî propagandanın yaygınlaşmasından dolayı büyük bir rahatsızlık duyan Halife Müstazî, Batınîlik ve Rafizîlik gibi düşünce akımlarının zararlı tesirlerinden halkı korumak üzere âlimlerden destek istemiştir. Bu konuda önemli bir rol oynayan İbnü'l-Cevzî verdiği etkili vaazlarla zararlı addedilen bu akımların etkisini zayıflatmaya çalışmıştır.⁶⁰ Ayrıca yazdığı bazı eserleri Müstâzî'ye sunarak ona bazı nasihatlerde bulunmayı da ihmal etmemiştir. Nitekim Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler dönemindeki halifelerin ele alındığı ayrıca halifelere yapılan bazı nasihatleri ihtiva eden *el-Misbâhu'l-Mudî fî Halîfeti'l- Müstazî* adlı bir eser kaleme almış ve halifeye ithaf etmiştir. Yine Fâtımîler'in 567 (1171) yılında Mısır'daki hâkimiyetlerini sona erdiren Selahaddîn Eyyûbî (567-589/1171-1193), hutbelerin tekrar Abbâsî halifelerinin adına okutmuştur. Bunun üzerine İbnü'l-Cevzî, *en-Nasr alâ Mısır* adlı eserini yazarak Müstazî-Biemrillâh'a takdim etmiştir. Bu ithaflarından dolayı halifenin hoşnutluğunu kazanan İbnü'l-Cevzî, ayrıca Dârülhilâfe'de Câmiü'l-kasr'ın bölümlerinden biri olan Bâbubedir⁶¹ bölümünde vaaz vermekle taltif edilmiş ve buradaki vaazlarına başta hanedan mensupları olmak üzere önde gelen devlet adamları katılmıştır.⁶²

Nâsır-Lidinillâh'ın (575-622/1180-1225) hilâfeti döneminde İbnü'l-Cevzî'nin devlet erkânı ile ilişkileri bozulmaya başlamıştır. Bunun sebebi Şii olan ve Hanbelîlere karşı olumsuz duygular taşıyan İbnü'l-Kassâb'ın vezir tayin edilmesidir. Şeyh Abdülkâdir'in soyundan gelen Abdüsselam b. Abdülvehhâb el-Cîlî'nin, o sıralarda kuvvetle muhtemel kendi uhdesinde bulunan dedesinin medresesini, sâbık vezir İbn Yunus'un İbnü'l-Cevzî'nin uhdesine tevdi etmesi onun hem İbn Yunus'la

⁵⁹ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 2/466.

⁶⁰ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 2/466; Urhan, *İbnü'l-Cevzî ve "Ahkamu'n-Nisâ" Adlı Eseri*, 10-11.

⁶¹ Guy Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate* (Oxford: The Clarendon Press, 1993), 270.

⁶² İbn Receb, *Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 2/469.

hem de İbnü'l-Cevzî ile sorun yaşamasına neden olmuştur.⁶³ İbn Yunus'tan sonra vezirlik görevini İbn Hadîde (584-585/1188-1189) üstlenmiştir. İbn Hadîde yaklaşık beş ay sonra görevinden azledilerek yerine İbn Kassâb atanmıştır. Bunun üzerine Abdüsselam da İbn Yunus'la eski düşmanlıklarından dolayı İbnü'l-Kassâb'ı İbnü'l-Cevzî'ye karşı kıskırtmıştır. Şöyle ki, Şii temâyüller taşıyan ve Abdüsselam'la iyi ilişkileri olan Halife Nâsır'ın veziri İbnü'l-Kassâb, Halife Nâsır'ı etkileyerek İbnü'l-Cevzî'nin sürgün cezası almasını sağlamıştır. Abdüsselam tarafından, İbnü'l-Cevzî'nin Hz. Ebû Bekir'in soyundan gelen bir nâsibi⁶⁴ olduğu ve dedesinin medresesinin haksız yere uhdesinden alınarak İbnü'l-Cevzî'ye verildiği ve devlet tarafından hüküm giymiş sâbık vezir İbn Yunus'un önde gelen adamlarından biri olduğuna dair ortaya atılan iddialar İbnü'l-Kassâb'ın İbnü'l-Cevzî hakkında verdiği kararı etkilemiş görünmektedir. Sürgün kararının ardından zorla ve alelacele bir gemiye bindirilerek Vâsıt'a gönderilen İbnü'l-Cevzî'nin ayrıca medresesine de el konulmuştur.⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, 590 (1194) yılından itibaren beş yıl boyunca Vâsıt'ta tek başına ev hapsinde kalmış, ileri yaşta olmasına rağmen yiyeceklerini kendisi hazırlamış, çamaşırlarını kendisi yıkamıştır.⁶⁶

İbnü'l-Cevzî'nin oğlu Ebû Muhammed Yûsuf'un yaptığı vaazlardan Halife Nâsır-Lidinillâh'ın annesi müteessir olunca halifeden, müellifin sürgün cezasının kaldırılmasını rica etmiştir. Halife Nâsır-Lidinillâh da annesinin bu ricası üzerine İbnü'l-Cevzî'nin sürgün cezasını kaldırmıştır. Verilen kararın ardından İbnü'l-Cevzî, Bağdat'a dönmüş, onun Bağdat'a dönüşü şehir ahalisince büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Halkla birlikte medrese ehli ve sürgün cezasını tasvip etmeyen sûfiler sokaklarda onu karşılamak için toplanmışlardır. İbnü'l-Cevzî'nin, Ümmü Halife

⁶³ Halil İbrahim Hançabay, "Nâsır-Lidinillâh Dönemi Abbâsî Vezirleri (575-622/1180-1225)". **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 29 / 2 (Aralık 2020), 403.

⁶⁴ Sözlükte "bir şeyi ortaya dikmek; birine karşı kötülük ve düşmanlık besleyip bunu izhar etmek" anlamındaki nasb kökünden türeyen nâsibe kelimesi "kin ve düşmanlık besleyenler" mânasına gelir. Nâsibe (nâsibiyye, nevâsıb), İmâmîyye Şîası literatüründe Hz. Ali'ye, evlâtlarına ve taraftarlarına karşı olan zümrelere verilen bir isimdir. bk. Mustafa Öz, "Nâsibe", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/393.

⁶⁵ Hançabay, "Nâsır-Lidinillâh Dönemi Abbâsî Vezirleri (575-622/1180-1225)", 404.

⁶⁶ Dâvûdî, **Tabakâtü'l-Müfessirîn**, 1/279; İbn Receb, **Zeyl 'alâ Tabakâtü'l-Hanâbile**, 2/504-505; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, 21/376-377.

Türbesi (Halife Mu'tasım'ın annesinin türbesi)⁶⁷ etrafında toplanan bu kitleye vaazda bulunduğu kaydedilmiştir.⁶⁸

G. Vefatı

İbnü'l-Cevzî, 12 Ramazan 597 (16 Haziran 1201) tarihinde, Nasır-Lidinillah'ın hilâfeti döneminde, hac ibadeti ve sürgün cezası haricinde hiç ayrılmadığı Bağdat'ta vefât etmiştir.⁶⁹ İbnü'l-Cevzî'nin vefâtı ile ilgili bilgileri torunlarından Sıbt İbnü'l-Cevzî ayrıntılarıyla birlikte aktarmıştır. O, dedesinin Ramazan ayının yedinci günü olan Cuma gününde kürsüye çıktığını, Ümmü Halîfe Türbesi altında toplanan kalabalığa vaaz verdiğini, çok güzel beyitler okuyarak vaazını sona erdirdiğini ve eve gittiğini aktarmıştır. Bu bilgilere ilâveten evine gittikten bir gün sonra hastalandığını, beş gün hasta yatağında yattıktan sonra Ramazan ayının on ikinci gecesi olan Cuma gecesinde vefat ettiğini, seher vaktinde yıkandığını söylemiştir.⁷⁰ Müellifin vefât haberi kısa bir sürede şehir halkı arasında yayıldı. Cenaze merasimine katılmak için gelen insanların sokakları dolduracak kadar kalabalık olduğu, hava sıcaklığının şiddetinden dolayı oruçlarını bozmak zorunda kalan insanların olduğu nakledilmiştir. Cenaze namazı Mansûr Camii'nde oğlu Ebû'l-Kâsım tarafından kıldırılmıştır. İbnü'l-Cevzî'nin cenazesi, Bâbü'l-harb mezarlığında Ahmed b. Hanbel'in yanına defnedilmiştir.⁷¹

İbnü'l-Cevzî cenaze suyunun peygamber efendimizin hadislerini kaydetmek için kullandığı kalemlerden biriktirdiği yongaların yakılarak ısıtılmasını istemiştir. Vasiyeti üzerine kullanılan yongalar suyu ısıtmaya yettiği gibi bir miktar yonganın arttığından söz edilmektedir.⁷² Yine Sıbt İbnü'l-Cevzî dedesinin, vefât ettikten sonra mezarının başına şu şekilde yazılmasını vasiyet ettiğini nakletmiştir:

⁶⁷ Türbetü Ümmü Halife, Halife Mu'tasım'ın annesinin türbesidir. bk. İbn Tağrıberdî, **el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-Vâfi**, thk. Muhammed Mahmud Emîn (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1999), 2/465.

⁶⁸ Dâvûdî, **Tabakâtü'l-Müfessirîn**, 1/279; İbn Receb, **Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile**, 2/505; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, 21/377; Yavuz- Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec", 20/543.

⁶⁹ İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, 16/710; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-zamân**, 22/114.

⁷⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-zamân**, 22/114.

⁷¹ İbn Receb, **Zeyl ala Tabakâti'l-Hanâbile**; 2/ 508; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-zamân**, 22/114.

⁷² Cerrahoğlu, "Abdurrahman İbnü'l-Cevzî ve Zâdü'l-mesir Fi İlmi't-Tefsir Adlı Eseri", 130.

“ Ey günahı çok olana karşı affı bol olan Allah ’ım,

Günahkâr, işlediği suçlardan bağışlanmak için sana geldi

Ben bir misafirim, misafire ise ancak ikram yaraşır.”⁷³

II. İlmî Şahsiyeti

A. Hocaları

1. Ahmed b. Ahmed el-Mütevekkilî (ö. 521/1127). Adı Ahmed b. Ahmed b. Abdu’l-Vâhid Ebû’s-Saâdet el-Mütevekkilî’dir. İbnü’l-Cevzî, hocası Ebû’s-Saâdet’in, Ebü’l-Ganâim, İbnü’l-Me’mûn, Ebû’l-Ca’fer Ebü’l-Müslim ve El-Hatîb’den hadis dinlediğini söylemiştir. İbnü’l-Cevzî, hocasının hadis semâının sahih olduğunu ve kendisinden birçok hadis dinlediğini ifade etmiştir. Yine İbnü’l-Cevzî, Ebû’s-Saâdet’in kendi hattı ile hadis alanında icâzet aldığını belirtmiştir. Ebû’s-Saâdet, 17 Ramazan 521 (26 Eylül 1127) perşembe günü vefat etmiştir.⁷⁴

2. Ali b. Abdü’l-Vâhid b. Ahmed b. Abbâs b. Ebû’l-Hasen ed-Dineverî (ö. 521/1127). İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Hasen ed-Dineverî’nin kendisinin ilk hocalarından biri olduğunu söylemiştir. Dineverî, dönemin hadis âlimlerinden olan Ebü’l-Hasen el-Kazvînî, Ebû Muhammed Hallâd ve el-Cevherî’den hadis dinlemiştir. İbnü’l-Cevzî de bu hocasından hem hadis dinlediğini ifade etmiştir. Ebü’l-Hasen ed-Dineverî, Cemâziyelâhir 521 (Haziran/Temmuz 1127) tarihinde vefat etmiştir.⁷⁵

3. Ali b. el-Mübârek b. Ali b. Fâ’ûs (ö. 521/1166). Bağdat’ta cuma günleri halka hadis okuduğu kaydedilen Ali b. el-Mübârek, İbn Fâ’ûs ismiyle meşhur olmuştur. İbnü’l-Cevzî’nin hadis alanında istifade ettiği âlimlerden biri olan İbn Fâ’ûs, 19 Şevval Cumartesi 521 (28 Ekim 1127) tarihinde Bağdat’ta vefat etmiştir. Ahmed b. Hanbel’in medfun bulunduğu mezarlığa defnedilmiştir.⁷⁶

⁷³ Sıbt İbnü’l-Cevzî, **Mir’âtü’z-zamân**, 22/116.

⁷⁴ İbnü’l-Cevzî, **el-Muntazam**, 17/246.

⁷⁵ İbnü’l-Cevzî, **el-Muntazam**, 17/246; İbnü’l-İmâd, **Şezerâtü’z-zeheb fî ahbâri men zeheb**, 6/105.

⁷⁶ İbnü’l-Cevzî, **el-Muntazam**, 17/247.

4. Ebû Suûd Ahmed b. Ali b. Muhammed b. el-Müclî el-Bezzâz el-Bağdâdî (ö. 525/1130). 453 (1061-62) yılında doğan Muhammed b. el-Müclî'den, Kâdı Ebû Ya'lâ ve İbn Mesleme hadis rivayet etmiştir.⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, bu âlimden hadis dinlediğini zikretmiştir.⁷⁸ 525 (1130-31) yılında Bağdat'ta vefat eden el-Müclî, Dârülhilâfe'de bulunan Câmîü'l-kasr'ın kabristanına defnedilmiştir.⁷⁹

5. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Abdülkâhir et-Tûsî (ö. 525/1131). İbnü'l-Cevzî, bu hocasından birçok hadisi dinlediğini zikretmiştir. Tûsî, kendisinden aldığı rivayetler için İbnü'l-Cevzî'ye icâzet vermiştir.⁸⁰ Ömrünün sonlarına doğru seyahat ettiği Musul şehrinde 21 Rebûlevvel 525 (21 Şubat 1131) tarihinde vefat etmiştir.⁸¹

6. Ebû Gâlib Muhammed b. Hasan b. Ali b. Hasan el-Mâverdî (ö. 525/1130). Ebû Gâlib el-Mâverdî, 450 (1058) yılında Basra'da doğmuştur. İbnü'l-Cevzî kendisinden hadis dinlediğini ifade etmiştir. Ebû Gâlib el-Mâverdî, Ramazan 525 (Temmuz-Ağustos 1131) tarihinde vefat etmiştir.⁸²

7. Ebü'l-Kâsım Hibetullâh b. Muhammed b. Abdülvâhid b. el-Husayn eş-Şeybânî (ö. 525/1131). İbnü'l-Cevzî, hocasının hadis semainin sahih olduğunu ve onun sika ravilerden addedildiğini belirtmiştir. Irak'ın önde gelen hadis âlimlerinden biri kabul edilen Ebü'l-Kâsım eş-Şeybânî 525 (1131) yılında vefat etmiştir.⁸³

8. Ahmed b. Ali b. Hasan b. Binâ Ebû Gâlib el-Bağdâdî (ö. 527/1132). Ebû Gâlib el-Bağdâdî, 455 (1063) yılında dünyaya gelmiştir. İbnü'l-Cevzî kendisinden birçok hadis dinlemiştir. Ebû Gâlib el-Bağdâdî, Muharrem 527 (Kasım-Aralık 1132) tarihinde vefat etmiştir.⁸⁴

⁷⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, 6/122.

⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 21 (tahkik edenin girişi).

⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, thk. Muhammed Mahfûz (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1426/2006).

⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 21 (tahkik edenin girişi).

⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 111.

⁸² İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 79.

⁸³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 29 (tahkik edenin girişi).

⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 21 (tahkik edenin girişi); İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 81.

9. Ebü'l-Hasen Alî b. Ubeydillâh b. Nasr el-Bağdâdî, İbnü'z-Zâgûnî (ö. 527/1132). Cemâziyelevvel 455 (Mayıs 1063) tarihinde dünyaya gelmiştir. Bağdat'ın Zâgûnî köyüne nispetle İbnü'z-Zâgûnî nisbesi ile meşhur olmuştur. Hadis, kıraat ve fıkıh alanlarında eğitim almış, ayrıca vaaz ve hitâbet alanında yetkin bir âlim olmuştur. İlim tahsil ettiği âlimler arasında Ebü'l-Ganâim İbnü'l-Me'mûn (ö. ?), Ebü'l-Hüseyin İbnü'n-Nâkûr (ö. ?), Ebû Muhammed İbn Hezârmerd es-Sarîfînî (ö. 641/1243), Ebû Ca'fer İbnü'l-Müslime (ö. ?) gibi âlimler bulunmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin kendisinden hadis, vaaz ve hitâbet alanında istifade ettiği İbnü'z-Zâgûnî aynı zamanda Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir (ö. 571/1176), Ebû Mûsâ el-Medînî (ö. 581/1185), Sadaka b. Hüseyin (ö. 573/1177), Ebû Tâhir es-Silefî (ö. 576/1180), ve Ömer b. Taberzed (ö. 607/1210) gibi şahsiyetlere ders vermiştir. Muteber Hanbelî âlimlerden addedilen İbnü'z-Zâgûnî, muhaddislerce güvenilir olarak nitelendirilmiştir. İtikadî açıdan katı bir selefî yaklaşım sergilediği için öğrencisi İbnü'l-Cevzî tarafından tenkit edilmiştir. Fıkıhî açıdan ise Hanbelî mezhebi içinde şâz olarak görülen görüşleri desteklemiştir.⁸⁵

Eserleri arasında “*Târîh*” adlı eseriyle ön plana çıkan İbnü'z-Zâgûnî'ye nispet edilen diğer eserler ise şunlardır: *et-Telhîs fi'l-ferâ'iz*, *el-İknâ*, *el-Vâzih*, *el-Hilâfü'l-kebîr*, *Gûrerü'l-beyân fi usûli'l-fikh*, *el-İzâh fi usûli'd-dîn*.⁸⁶

İbnü'z-Zâgûnî, 16 Muharrem 527'de (27 Kasım 1132) Bağdat'ta vefat etmiştir. Cenazesi Ahmed b. Hanbel'in medfun olduğu kabristanda bulunmaktadır.⁸⁷

10. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ebî Bekir eş-Şâşî (ö. 528/1133). Muhammed b. Ebî Bekir eş-Şâşî, faziletli, zarif, güzel muaşeret sahibi bir şahsiyet olarak nitelendirilmiştir. Hayatı konusunda kaynaklarda detaylı bir bilgi bulunmayan Muhammed b. Ebî Bekir eş-Şâşî, 528 (1133) yılında vefat etmiştir.⁸⁸

⁸⁵ Saffet Köse, “İbnü'z-Zâgûnî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/242.

⁸⁶ Köse, “İbnü'z-Zâgûnî”, 21/242.

⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/122.

⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 25 (tahkik edenin girişi).

11. Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Hasan b. Abdülbâki el-Muvahhid (ö. 530/1135). İbnü'l-Cevzî bu âlimin ismine, ilim tahsili için görüştüğü hocalarını anlattığı “*Meşyehâtu İbnü'l-Cevzî*” adlı eserinde yer vermiştir. Bu eserde, Abdülbâki el-Muvahhid ile İbnü'l-Cevzî'nin hoca-talebe ilişkisinin keyfiyetine dair bilgi yer almamaktadır. Bağdat'ın hadis âlimlerinden Abdülbâki el-Muvahhid, 530/1135 yılında vefat etmiştir.⁸⁹

12. İbn-i Habbâzî Muhammed b. Abdullah Habîb el-Âmirî (ö. 530/1135). İbn-i Habbâzî ismiyle meşhur olmuş, hadis ve fıkıh ilminde dönemin tanınan âlimleri arasında yer almıştır. Bağdat ve Nîsâbur'da hadis dinlemek için bulunmuştur. Tasavvufî çizgide vaazlar irat etmiştir. İbnü'l-Cevzî, İbn-i Habbâzî ile hadis ve tefsire dair birçok okuma yaptığını zikretmiştir. İbn-i Habbâzî, Ramazan 530 (Haziran-Temmuz 1136) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.⁹⁰

13. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ebî'l-Feth ed-Dîneverî (ö. 532/1137). Bağdat'ın önde gelen Hanbelî âlimlerinden olan Ebî'l-Feth ed-Dîneverî, fıkıh ilminde temâyüz etmiştir. 532 (1137) yılında vefat etmiştir.⁹¹

14. Ebü'l-Kâsım Zâhir b. Tâhir b. Ebî Abdurrahman eş-Şehâmî en-Nîsâburî (ö. 533/1138). 446 (1054) yılında doğmuştur. İbnü'l-Cevzî, onun aldığı hadislerin sahih olduğunu ifade etmiştir. İsfahân, Rey, Hemedân, Hicaz ve Bağdat'ta kendisinden hadis alan birçok talebenin bulunduğu nakledilmiştir. İbnü'l-Cevzî de kendisinden hadisler öğrenmiş, bununla birlikte hocası ona icâzet vermiştir. Abdurrahman eş-Şehâmî en-Nîsâburî, 533 (1138) yılında Nîsâbur'da vefat etmiştir.⁹²

15. Abdurrahman b. Muhammed b. Abdülvâhid el-Kazzâz, Ebû Mansûr el-Kazzâz eş-Şeybânî (ö. 535/1140). Ebû Mansûr el-Kazzâz eş-Şeybânî, hadis ilminde birçok âlimden ders almıştır. İbnü'l-Cevzî, onun sika olduğunu nakletmiştir. İbnü'l-Cevzî, kendisinden Hatîb el-Bağdâdî'nin “*Târîhu Bağdâd*” eserini dinlediğini ifade

⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbnü'l-Cevzî*, 77.

⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/317-318.

⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 21 (tahkik edenin girişi).

⁹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 17/337.

etmiştir. Ebû Mansûr el-Kazzâz eş-Şeybânî, 535 (1140) yılında vefat etmiş, Bağdat'ta bulunan Bâbu Harb mezarlığına defnedilmiştir.⁹³

16. Muhammed b. Ebî Tâhir Abdülbâki el-Ensârî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 535/1140). 442 (1050) yılında dünyaya gelmiştir. Birçok ilim dalıyla ilgilenen Abdülbâki el-Ensârî, ferâiz ilminde temâyüz etmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin, hocalarından biri olarak zikrettiği Abdülbâki el-Ensârî, 535 (1140) yılında vefat etmiştir.⁹⁴

17. Ahmed b. Mansûr b. Ahmed es-Sûfî, Ebû Nasr el-Hemedânî (ö. 536/1141). İbnü'l-Cevzî, bu hocasını ehl-i hadis ekolüne mensubiyetine ithâfen “Ehlü'l-hadîs ve's-sünne” olarak olarak nitelendirmiştir.⁹⁵ 532 (1137-38) yılında kendisinden istifade ettiğini belirtmiş, ancak hangi ilimleri ondan okuduğuna dair bir izahatta bulunmamıştır. Ebû Nasr el-Hemedânî, 536 (1141) yılında vefat etmiştir.⁹⁶

18. Ebü'l-Kâsım İsmail b. Ahmed b. Ömer es-Semerkandî (ö. 536/1142). 454 (1062) yılında Dimaşk'ta doğmuştur. Dimaşk meşâyihinden semâ yöntemiyle hadis eğitimi almıştır. Sonra Bağdat'a gelerek Bağdat meşâyihinden ilim tahsil etmiştir. İbnü'l-Cevzî, bu hocasından ders dinleyen 300'ü aşkın sayıda şahsın, Mansûr Camii'ni doldurduğunu ifade etmiştir. Ahmed b. Ömer es-Semerkandî, 536 (1142) yılının Zilkâde ayının 26. Günü (22 Haziran Pazartesi), Bağdat'ta vefat etmiştir. Cenazesi Ahmed b. Hanbel'in medfun olduğu yere yakın bir yerde Bâbu Harb'ta defnedilmiştir.⁹⁷

19. Ebü'l-Berekât Abdülvehhâb b. el-Mübârek b. Ahmed el-Enmâtî (ö. 538/1143). 462 (1069-70) yılında dünyaya gelen Enmâtî hayatını Bağdat'ta sürdürmüş ve Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed es-Sarîfînî adlı hocasından, Ali b. Ca'd'ın el-Ca'diyyât adıyla bilinen hadis kitabını okumuştur. Bağdat'ın meşhur hadis âlimlerinden Abdülazîz b. Ali el-Enmâtî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed ez-Zeynî, Ali b. Ahmed el-Büsri ve Rızkullah b. Abdülvehhâb et-

⁹³ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 117-118.

⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 58.

⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 22 (tahkik edenin girişi).

⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 62.

⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 85; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 22 (tahkik edenin girişi).

Temîmî'den dersler almıştır. Bunların yanısıra İbnü't-Tuyûrî Mübârek b. Abdülcebbâr es-Sayrafi'nin bütün hadislerini kıraat yoluyla elde etmiştir. Önemli hadis kitaplarını istinsah etmiş, birçok hadisi toplayarak ilim dünyasına kazandırmıştır. İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ* ve Hatîb'in *Târîh* gibi eserlerini de istinsah ettiği belirtilmektedir.⁹⁸

Ravilerin cerh ve tâ'dili konusunda müracaat edilen bir âlim olan Enmâtî, hadis ilminde sika kabul edilmiştir. Hadis ilmi ile münasebetinin seviyesini ifade etmek adına İbnü'l-Cevzî, onun kadar hadis yazan bir âlim görmediğini söylemiştir. Hadis ilmindeki bu yetkinliği ona “Bağdat muhaddisi” ve “hadis hâfızı” unvanlarını kazandırmıştır.⁹⁹

İlim okumaya ve okutmaya büyük önem verdiği görülen Enmâtî, bu faaliyetler karşılığında para alınmasını tenkit etmiş, “*Sana nasıl parasız öğrettilerse sen de para almadan öğret*” sözüyle dikkat çekici bir ilke edinmiştir. Öğrencileri İbn Nâsır es-Selâmî, Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, Silefî, Ebû Mûsâ el-Medînî, İbnü'l-Cevzî ve İbn Sükeyne gibi meşhur pek çok âlime ders okutmuştur. İbnü'l-Cevzî, en çok istifade ettiği hocasının Enmâtî olduğunu söylemiş, onun hadis dersi verirken duygulanıp ağlamasından etkilendiğini nakletmiştir. İlmi, güler yüzü ve güzel ahlakı ile tanınan Enmâtî, 11 Muharrem 538'de (26 Temmuz 1143) Bağdat'ta vefat etmiştir. Cenaze namazını dönemin tanınmış vâizlerinden Ebü'l-Hasan el-Gaznevî kıldırılmıştır. Enmâtî'nin cenazesi Bağdat'ın batı yakasında bulunan Şûnîziyye Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹⁰⁰

Kaynaklarda *Kitâb fi'l-icâzât*, *Tehâric fi'l-hadîs* ve *Fevâid fi'l-hadîs* adlı eserlerin Enmâtî'ye ait olduğu nakledilmiştir.¹⁰¹

20. Ebû Mansûr Muhammed b. Abdûlmelik b. el-Hasan b. İbrahim b. Heyrûn (ö. 539/1144). Ebû Mansûr, 454 (1062-63) yılında doğmuştur. Hocasının

⁹⁸ Selman Başaran, “Enmâtî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/244; İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 86.

⁹⁹ Başaran, “Enmâtî”, 11/244.

¹⁰⁰ Başaran, “Enmâtî”, 11/244; İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 86.

¹⁰¹ Başaran, “Enmâtî”, 11/244.

sika ravilerden olduğunu belirten İbnü'l-Cevzî, ondan kıraat yöntemiyle hadis almıştır. İbnü'l-Cevzî, söz konusu ilmî müzâkerenin 534 (1139-40) yılında gerçekleştiğini ifade etmiştir. Ebû Mansûr, 16 Receb 539 (12 Ocak 1145) tarihinde vefat etmiş, Bâbu Harb'te defnedilmiştir.¹⁰²

21. Ebû Sa'd Ahmed b. Mahmud b. el-Hasan el-Bağdâdî el-İsfahânî (ö. 540/1145). Bağdat asıllı Ebû Sa'd el-İsfahânî, 433 (1041-42) yılında İsfahân'da doğmuş ve orada yetişmiştir. Güzel ahlakıyla tanınmış bir âlim olan Ebû Sa'd, İbnü'l-Cevzî'nin naklettiğine göre sika muhaddislerden biridir. *Sahîh-i Müslim* hâfızı olduğu kaydedilen Ebû Sa'd, 540 yılında Rebûlevvel ayında (Ağustos/Eylül 1145) vefat etmiş, cenazesi İsfahân'a götürülerek orada defnedilmiştir.¹⁰³

22. Ebü'l-Berekât İsmail b. Mahmud b. Dost es-Sûfî (ö. 541/1146-47). Ebü'l-Berekât es-Sûfî 465 (1072-73) yılında Bağdat'ta doğmuştur. Babası Ahmed, Nîsâbur ehlinden olsa da sonrasında Bağdat'a yerleşmiştir. Bu nedenle yer yer nisbesinde Nîsâburî ibâresine yer verildiği görülmektedir.¹⁰⁴ İlim tahsilini Bağdat'ta gerçekleştiren Ebü'l-Berekât es-Sûfî (ö. ?), Enmâtî (ö. 538/1143), Ali b. Busrî (ö. ?), Ebî Nasr ez-Zeynebî (ö. 479/1086) gibi âlimlerden semâ yöntemiyle hadis elde etmiştir.¹⁰⁵ Ebü'l-Berekât, 541 yılında (1146-47) vefat etmiştir.¹⁰⁶

23. Sa'd'ül-Hayr b. Muhammed b. Sa'd el-Mağribî el-Endelüsî el-Ensârî (ö. 541/1146). Muhammed b. Sa'd el-Mağribî, Endülüs'ten Çin'e yolculuk etmiş, ardından Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'ta İmâm Gazzâlî'nin fıkıh usulü çerçevesince fıkıh eğitimi almıştır. Horasan meşâyihinden semâ yöntemiyle hadis elde etmiştir. Ebî Zekeriya'dan ise edebiyat eserleri okumuştur.¹⁰⁷

¹⁰² İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 81-82.

¹⁰³ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 95-96; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, 6/205.

¹⁰⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 20/361-362.

¹⁰⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 20/160-161.

¹⁰⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 20/361-362.

¹⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 150-152.

İbnü'l-Cevzî, sika ve semâi sahih olarak nitelendirdiği hocası Muhammed b. Sa'd el-Mağribî'den 528 yılında görüşerek ders okuduğunu ifade etmiştir. Mağribî, 10 Muharrem 541 (22 Haziran 1146) tarihinde vefat etmiştir.¹⁰⁸

24. Ebû Şücâ' Ömer b. Ebî'l-Hasen el-Bistâmî (ö. 542/1147-48). Hâfiz, müfessir, muhaddis ve edip olan Ebû Şücâ'nın sika bir âlim olduğunu öğrencilerinden İbnü'l-Cevzi nakletmiştir. İbnü'l-Cevzi, Ebû Şücâ'dan Tirmizî'nin, “eş-Şemâ'ilü'n-nebeviyye” eserini semâ yöntemiyle elde etmiştir. Ebû Şücâ' 542 (1147-48) yılında vefat etmiştir.¹⁰⁹

25. Ömer b. Züfer el-Meğâzilî Ebû Hafs el-Bağdâdî (ö. 542/1147-48). 461 (1068-69) yılında doğmuştur. Hadis ilmiyle iştigal etmiş bir âlim olan Ebû Hafs el-Bağdâdî hakkında öğrencisi İbnü'l-Cevzî, onun sika ve semâi sahih olduğunu ifade etmiştir. Ebû Hafs el-Bağdâdî, 542 (1147-48) yılında vefat etmiştir.¹¹⁰

26. Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Muhammed b. Abdülvahhâb ed-Debbâs el-Bağdâdî (ö. 543/1148-49). 443 (1051-52) yılında doğmuştur. Lügât ve edebiyat alanında devrin tanınan âlimlerinden biri olmuştur. Ebî Bekir Hayyât'tan kıraat tâlim etmiş, Kâdı Ebî Ya'lâ başta olmak üzere birçok muhaddisten hadis dinlemiştir. İbnü'l-Cevzî, kendisinden semâ yöntemiyle hadis elde etmiştir. İbn Abdülvahhâb ed-Debbâs, 543 (1148-49) yılında vefat etmiştir.¹¹¹

27. Sâfî b. Abdullah el-Cemâlî Atîk Ebî Abdullah b. Cürde (ö. 545/1150-51). Hayatı hakkında kaynaklarda detaylı bilgi bulunmamaktadır. İbnü'l-Cevzî, Abdullah b. Cürde'den 540 (1145-46) yılında hadis okuduğunu zikretmiştir. Abdullah b. Cürde 545 (1150-51) yılında vefat etmiştir.¹¹²

28. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ömer b. Yusuf el-Urmevî (ö. 547/1152). Şâfiî fakihlerinden Ömer b. Yusuf el-Urmevî, 469 (1076-77) yılında doğmuştur. Ebî İshâk eş-Şirâzî'nin usulü çerçevesince fıkıh eğitimi almıştır. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî,

¹⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 150-152.

¹⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/60; İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 142.

¹¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 137.

¹¹¹ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 75; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 23 (tahkik edenin girişi).

¹¹² İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 134.

kendisinden 534 yılında ilim okuduğunu ifade etmiştir. Ömer b. Yusuf el-Urmevî, 547 yılının Receb ayında (Ekim 1152) vefat etmiştir.¹¹³

29. Ebü'l-Ferec Abdulhâlik b. Ahmed b. Abdülkâdir b. Yusuf (ö. 548/1153). 464 (1071-72) yılında doğmuştur. Semâ ve kitâbet yönünden muksirûn âlimlerden addedilmiştir. İbnü'l-Cevzî, çok sayıda hadisi Abdulhâlik b. Ahmed'den okuduğunu belirtmiştir. 13 Muharrem 548 (10 Nisan 1153) yılında Bağdat'ta vefat etmiş, Bâbu Harb'te bulunan "Şühedâ Kabristanı'na" defnedilmiştir.¹¹⁴

30. Abdülmelik b. Abdullah b. Ebî Sehl, Ebü'l-Feth b. Ebî'l-Kâsım el-Kerûhî (ö. 548/1154). Afganistan sınırları içerisinde bulunan Herat'a yaklaşık 10 fersah uzaklıkta bulunan Kerûh beldesine nispetle "el-Kerûhî" nisbesiyle anılmıştır. Ebü'l-Feth b. Ebî'l-Kâsım el-Kerûhî, 462 Rebîülevvel ayında (Aralık-Ocak 1069-70) Herat'ta doğmuştur. İbnü'l-Cevzî bu hocasından Tirmizî'nin "*Câmi'u's-sahîh*" eserini ve "*Menâkıb-ı Ahmed b. Hanbel*" eserini dinlediğini söylemiştir. Ebü'l-Feth b. Ebî'l-Kâsım el-Kerûhî, 548 yılının Zilhicce ayında (Şubat-Mart 1154), hac yolculuğundan üç gün sonra vefat etmiştir.¹¹⁵

31. Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ebî Ömer el-Bezzâz el-Debbâs (ö. 549/1154). 470 (1077-78) yılında doğdu. Ebû Muhammed et-Temîmî'den semâ yöntemiyle hadis elde etmiştir. Eğitim aldığı âlimler arasında İbn-i Âkıl de bulunmaktadır. İbn-i Ebî Ömer el-Bezzâz'ın ehl-i sünnet çizgisinde olduğu nakledilmiştir. İbnü'l-Cevzî, hocasından çok sayıda semâ bulunduğunu ifade etmiştir. İbn-i Ebî Ömer el-Bezzâz, 549 yılının Şâban ayında (Ekim-Kasım 1154) vefat etmiştir.¹¹⁶

32. Ebû Ali el-Kazzâz el-Hasan b. Ahmed b. Mahbûb (ö. 550/1155-56). Ahmed b. Mahbûb, tarih ilmiyle iştigal etmiş, birçok hadis nakletmiştir. Sadık,

¹¹³ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 106-107.

¹¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/92.

¹¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/92-93.

¹¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/99.

güvenilir bir âlim olarak tanınmış, dindarlığı ile öne çıkmış bir şahsiyettir. Ahmed b. Mahbûb, 550 (1155-56) yılında vefat etmiştir.¹¹⁷

33. Ebü'l-Kâsım Said b. Ahmed b. el-Hasan b. Abdullah b. el-Binâ (ö. 550/1156). 467 (1074-75) yılında doğmuştur. İbnü'l-Cevzî, Abdullah b. el-Binâ'dan çok sayıda hadis okuduğunu söylemiştir. 550 yılının Zilhicce ayında (Ocak-Şubat 1156) vefat etmiştir.¹¹⁸

34. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Nâsır b. Muhammed b. Ali b. Ömer el-Bağdâdî [İbn Nâsır es-Selâmî (ö. 550/1155)] 15 Şaban 467 (5 Nisan 1075) tarihinde doğmuştur. Ebî Zekerîya'dan lûgat eğitimi almıştır. Ebî'l-Kâsım İbnü'l-Büsrî, Ebî Muhammed et-Temîmî, Ebî el-Hayr el-Âsımî ve Ebî'l-Ganâim b. Ebî Osman'dan hadis dinlemiştir. Hıfz ve zabt yönünden yetkin, sika bir âlimdir. İbnü'l-Cevzî kendisinden Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini dinlediğini zikretmiştir. Bunun yanısıra İbnü'l-Cevzî, dinlediği bazı hadisleri bu âlimle tespit edip semâını sağlamlaştırdığını ifade etmiştir. Ebü'l-Fazl el-Bağdâdî, 18 Şaban 550 (17 Ekim 1155) tarihinde vefat etmiş, cenazesi Bâbu Harb'te defnedilmiştir.¹¹⁹

35. Ebû Muhammed Selman b. Mesûd b. el-Hasan el-Kassâb (ö. 551/1156-57). 477 (1084-85) yılında doğmuştur. Birçok âlimden semâ yöntemiyle hadis elde eden Kassâb'ın semâının sahih olduğu nakledilmiştir. İbnü'l-Cevzî, kendisinden 547 (1152-53) yılında ilim okuduğundan söz etmiştir. Kassâb, 551 (1156-57) yılında vefat etmiş, cenazesi Bâbu Harb'te defnedilmiştir.¹²⁰

36. Ebü'l-Hasan Ali b. el-Hasan el-Gaznevî (ö. 551/1156-57). Bağdat'ta devrin tanınmış vâizlerinden biri olan Gaznevî'nin, halk tarafından kendisine büyük bir teveccüh gösterildiği aktarılmıştır. İbnü'l-Cevzî, onun Eş'ârî mezhebi çerçevesince

¹¹⁷ Halîl b. İzzüddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, thk. Ahmed el-Arnaût- Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, 1420/2000), 11/295.

¹¹⁸ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, 18/103.

¹¹⁹ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, 18/103-104.

¹²⁰ İbnü'l-Cevzî, **Meşyehatu İbni'l-Cevzî**, 179.

kelâm ilmi ile iştigal ettiğini belirtmiştir. Gaznevî, 551 (1156-57) yılında vefat etmiştir.¹²¹

37. Ebû'l-Vakt Abdülevvel b. Îsâ b. Şuayb es-Seczî el-Herevî (ö. 553/1158-59). 458 (1065-66) yılında doğmuştur. *Sahîh-i Buhârî*'yi ve *Sünen-i Dârimî*'yi semâ yöntemiyle elde etmiştir. İbadete düşkünlüğü, çokça nafîle ibadetler edâ etmesiyle bilinen bir âlimdir. Hac ibadetine niyetlendiği 553 (1158-59) yılında vefat etmiştir. Cenazesi bugünkü Irak sınırlarında bulunan, Bağdat'ın batı yakasındaki Şûnîziyye beldesinde defnedilmiştir.¹²²

38. Ebû Hâkim İbrahim b. Dînâr en-Nehrevânî (ö. 556/1160-61). 480 (1087-88) yılında doğan Nehrevânî, tevâzu sahibi, zâhid ve âbid bir kişi olarak nitelendirilmektedir. İbnü'l-Cevzî'nin Nehrevânî'den Kur'an ilimleri, mezhepler ve ferâiz alanında ilim tahsil ettiği zikredilmiştir. Ebû Hâkim en-Nehrevânî, 556 (1160-61) yılında vefat etmiş, Bişr el-Hâfi'nin kabrinin yakınına defnedilmiştir.¹²³

39. Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülbâki b. Ahmed b. Selman (ö. 561/1166). İbn Batî olarak da bilinen âlim, 477 (1084-85) yılında doğmuştur. Birçok muhaddisten semâ yöntemiyle hadis elde etmiştir. İbnü'l-Cevzî, Muhammed b. Abdülbâki'nin hadis okutmaya çok hevesli bir âlim olduğunu ve kendisinden çok sayıda hadis dinlediğini zikretmiştir. Muhammed b. Abdülbâki, 17 Cemâziyelevvel 561 (21 Mart 1166) tarihinde vefat etmiştir.¹²⁴

40. Ebü'l-Hasen Sâdullah b. Nasr b. Saîd ed-Deccâcî el-Bağdâdî (ö. 564/1169). Ebâ Abdullah b. Talha ve Ebâ Bekir eş-Şâşî gibi âlimlerden semâ yöntemiyle hadis elde etmiştir. İbnü'l-Cevzî, kendisinden Hasen b. Mansûr el-Lâlekâî'nin (ö. 418/1027) “*Kitâbü's-sünne*” eserini dinlediğini zikretmiştir. 564

¹²¹ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, 17/210.

¹²² İbnü'l-Cevzî, **Meşyehatu İbni'l-Cevzî**, 68-69.

¹²³ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, 18/149-150; bk. en-Nehrevânî'nin tedris faaliyetlerinin detayları için bu çalışmanın 10.ve 11. sayfalarına bakınız.

¹²⁴ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, 18/185.

yılıının Şâban ayında (Nisan-Mayıs 1169) vefat etmiş ve Bâbu Harb mezarlığına defnedilmiştir.¹²⁵

41. Yahya b. Sâbit b. Bendâr el-Bağdâdî (ö. 565/1169-70). İbnü'l-Cevzî, 561 yılının Cemâziyelâhir ayında (Nisan-Mayıs 1166) onunla görüşerek kendisinden hadis kıraat etmiştir. Yahya b. Sâbit b. Bendâr, 5 Rebûlevvel 565 (25 Ocak 1170) tarihinde vefat etmiştir.¹²⁶

42. Ebû Zür'a Tâhir b. Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, el-Hemedânî (ö. 566/1170-71). 481 (1188-89) yılında doğmuştur. İbnü'l-Cevzî, kendisinden 534 (1139-40) yılında semâ yöntemiyle hadis elde ettiğini zikretmiştir. Hemedân'da 7 Rabiyyülahir 566 (18 Aralık 1170) tarihinde vefat etmiştir.¹²⁷

43. Şühde Bint-i Ahmed Ebû Nasr b. el-Ferec ed-Dineverî el-Bağdâdî (ö. 574/1178-79). “Fâhrü'n-nisâ” lakabıyla meşhur olan Şühde Bint-i Ahmed'in hadis ilmiyle iştigal eden birçok kimsenin kendisinden hadis dinlediği nakledilmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin kadın hocalarından bir tanesi olan Şühde Bint-i Ahmed, 574 (1178-79) yılında vefat etmiştir.¹²⁸

44. Abdülhak b. Abdülhâlik b. Ahmed b. Abdülkâdir İbn Yusuf (ö. 575/1179-80). 494 (1100-1101) yılında doğmuştur. Kur'an-ı Kerîm hâfızı olan Abdülhak b. Abdülhâlik, sika bir ravi olarak nitelendirilmiştir. İbnü'l-Cevzî, 557 (1161-62) yılında ondan semâ yöntemiyle hadis aldığını belirtmiştir. 575 (1179-80) yılında vefat etmiş, Ahmed b. Hanbel'in medfun bulunduğu kabristana defnedilmiştir.¹²⁹

45. Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeytûnî (ö. 586/1190-91). Hanbelî fakih ve kârilereindir. Ali ez-Zeytûnî, 586 (1190-91) yılında vefat etmiştir.¹³⁰

46. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Hüseyn b. Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 588/1192-93). Ahmed b. el-Hüseyn, Irâkî olarak da anılmıştır. Kur'an ilimlerine

¹²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/153-154.

¹²⁶ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 166-167.

¹²⁷ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 152-153.

¹²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 18/254.

¹²⁹ İbnü'l-Cevzî, *Meşyehatu İbni'l-Cevzî*, 186-187.

¹³⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 27 (tahkik edenin girişi).

dair bilgisinin derinliği ile tanınan Hanbelî âlimdir. 588 (1192-93) yılında vefat etmiştir.¹³¹

B. Talebeleri

1. Talha b. Muzaffer b. Anim b. Muhammed el-A'lenî (ö. 593/1197). Fakih, müfessir ve hatîb bir âlimdir. Zâhid bir şahsiyet olduğu nakledilmiştir. İbnü'l-Cevzî'den fıkıh okumuştur. İbnü'l-Cevzî'nin hocalarından Yahya b. Sâbit b. Bendâr'dan semâ yöntemiyle hadis elde etmiştir. 13 Zilhicce 593 (22 Ekim 1197) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.¹³²

2. Hibetullah b. Abdullah b. Hibetullah b. Muhammed es-Sâmirî el-Bağdâdî (ö. 597/1201). Fakih ve vâiz bir âlim olan İbn Muhammed es-Sâmirî, Sâd'u'l-Hayr el-Ensârî ile Yusuf b. Ömer el-Harbî'den semâ yöntemiyle ilim tahsil etmiştir. Bunların yanısıra İbn Muhammed es-Sâmirî, Ebü'l-Hâkim'in medresesinde İbnü'l-Cevzî'nin yardımcısı olarak bulunmuştur. İbn Muhammed es-Sâmirî, 12 Muharrem 598 (12 Ekim 1201) tarihinde vefat etmiştir. Cenazesi Ahmed b. Hanbel'in medfun bulunduğu kabristana defnedilmiştir.¹³³

3. Muhammed b. Osman b. Abdullah b. Ömer b. Abdülbâki el-Bağdâdî (ö.599/1203). 538 (1143-44) yılında doğmuş, küçük yaşta Kur'an-ı Kerîm hâfızı olmuştur. Hadis eğitiminde ise Ebû Bekir el-Bâkılânî'den rivayetler okumuştur. Ahmed b. Hanbel'in mezhebini iyi bir şekilde öğrenmiştir. Ebü'l-Berekât el-Enbârî'den Arap Dili eğitimi almıştır. İbnü'l-Cevzî ile yakın ilişkiler kurmuş, onun tasnif edilmiş vaazlarını okuyarak hocasından istifade etmiştir. Abdülbâki el-Bağdâdî, güvenilirliği, dindarlığı ve insanlarla muaşeretindeki iyiliği ile tanınmıştır. 18 Cemâziyelevvel 599 (2 Şubat 1203) tarihinde vefat etmiştir.¹³⁴

4. Abdülganî b. Abdülvâhid b. Ali b. Surûr b. Râfî' el-Cemâlî (ö. 600/1203). 561 (1165) yılında Bağdat'a rihle düzenlemiştir. Bağdat'ta bulunduğu sıralarda

¹³¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 6/480.

¹³² İbn Receb, *Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 2/430-432.

¹³³ İbn Receb, *Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 2/519-520.

¹³⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 6/557.

İbnü'l-Cevzî'den dersler almıştır. Abdülganî b. Abdülvâhid, hadise meyyâl olduğu için hadis ilminde yetkin âlimlerle görüşerek onlardan semâ yöntemiyle hadis elde etmiştir. Hadis dinlediği âlimler arasında Ebû Bekir el-Bâtî, Ebû Bekir İbn-i Nâkûr, İbn Hilâl ed-Dahhâk gibi muhaddisler bulunmaktadır. 566 (1170) yılında Mısır'ın İskenderiyye şehrine rihle düzenlemiştir. Sonrasında Dımaşk ve İsfahân'da bulunarak hadis semâ etmeye devam etmiştir.¹³⁵

İbnü'l-Cevzî'nin öğrencilerinden bir diğeri olan İbnü'n-Neccâr, Abdülganî b. Abdülvâhid'in hadis ilimlerine dair usûl, illet, sahih-sakîm, nâsih-mensûh, garîb-müşkil kavramlarını güzelce açıkladığını, bunların yanısıra ravilerin zabt ve ahvâlî konusunda yetkin olduğunu vurgulamıştır.¹³⁶

Abdülganî b. Abdülvâhid, Dımaşk'ta bulunduğu süreçte de insanlar hadis ilminde kendisinden faydalanmışlardır. Dımaşk'tan sonra Mısır'a yolculuk yapmış ve orada 600 (1023-24) yılında vefat etmiştir.¹³⁷

5. Abdülmün'im b. Ali b. Nasr b. Mansûr b. Hibetullah el-Harrânî (ö. 601/1204). Asıl adı, Necmüddîn Ebû Muhammed Abdülmün'im b. Ali b. Nasr b. Mansûr b. Hibetullah en-Nehrî el-Harrânî'dir. Hanbelî fakihlerinden olup aynı zamanda vâizliği ile tanınmaktadır. İlim tahsili için çocuk yaşında Bağdat'a gitmiştir. Orada Ebû's-Saâdât el-Kazzâz'dan semâ yöntemiyle ilim tahsil etmiştir. Ebî'l-Feth İbnü'l-Mennî'nin fikhını öğrenmiştir. Sonra Harran'a dönen âlim, 596 (1199) yılında tekrar Bağdat'a giderek orada bulunan birçok hocadan semâ ve kıraat yöntemiyle ilim tahsilini sürdürmüştür. Bağdat'ta fikhî münazaralara katılan âlim, talebelerin kendisinden istifade edeceği bir ortam oluşturarak dersler vermiş, birçok mekânda vaaz irat etmiştir. İbnü'l-Cevzî, öğrencisi Harrânî'den övgüyle söz etmiş, onun kendisinden hadis semâ ettiğini zikretmiştir. İbn Hibetullah el-Harrânî, 16 Rabiülevvel 601 (11 Kasım 1204) tarihinde vefat etmiştir.¹³⁸

¹³⁵ İbn Receb, Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile, 3/4.

¹³⁶ İbn Receb, Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile, 3/10-11.

¹³⁷ İbn Receb, Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile, 3/11.

¹³⁸ İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb, 7/7-8.

6. Abdulhalîm b. Muhammed b. Ebî'l-Kâsım b. Hudar b. Muhammed b. Teymiyye b. eş-Şeyh Fahrüddîn (ö. 603/1207). 573 (1177) yılında doğmuştur. Bağdat'ta İbnü'l-Cevzî başta olmak üzere Abdülmün'im b. Küleyb ve İbn-i Ma'tûş gibi âlimlerden hadis almıştır. Uzun süre Bağdat'ta bulunan eş-Şeyh Fahrüddîn, Hanbelî mezhebi çerçevesince fıkıh okumuştur. Ayrıca hilâf, usûl, hendese ve felsefe gibi kadîm ilimlerle de iştigal etmiş olan eş-Şeyh Fahrüddîn, 6 Şevval 603 (6 Mayıs 1207) tarihinde Harran'da vefat etmiştir.¹³⁹

7. Ebü'l-Ferec b. Bezverî Abdurrahmân b. İsâ b. Ebi'l-Hasen Ali b. el-Huseynî el-Bağdâdî (ö. 604/1208). Hanbelî âlimlerden Ebü'l-Ferec b. Bezverî, 539 (1144) yılında doğmuştur. İbnü'l-Cevzî'nin de hocalarından olan Ebü'l-Vakt es-Seczî'den (ö. 553/1158-59) hadis dinlemiştir. İbnü'l-Cevzî'den fıkıh ve hadis okumuş, vaaza dair okumalar yapmıştır. 6 Şaban 604 (25 Şubat 1208) tarihinde vefat etmiş, Bâbu Harb mezarlığına defnedilmiştir.¹⁴⁰

8. Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî (ö. 620/1223). 541 yılının Şâban ayında (Ocak 1147) Kudüs yakınlarındaki Nablus'a bağlı olan Cemmâîl köyünde doğmuştur. 551 (1156) yılında ailesiyle birlikte Dımaşk'a göç etmiştir. Müellif ilk derslerini, babası tarafından 556 (1161) yılında kurulan Sâlihiyye Medresesi'nde babasından ve diğer bazı hocalarından almıştır. Babasının vefatından sonra ise ağabeyi Ebû Ömer Muhammed'in himâyesinde yetişmiş ve ondan ders almıştır. Yazdığı bir şiirdeki Muvaffak redifinden dolayı halk arasında Muvaffakuddîn şeklinde lakaplanmıştır.¹⁴¹

İlim tahsilini sürdürmek gayesiyle teyzesinin oğlu Abdülganî b. Abdülvâhid el-Makdisî ile birlikte Bağdat'a gitmiştir. Orada Abdülkâdir Geylânî'den ders almaya başlamış, hocası Abdülkâdir Geylânî ona tasavvuf hırkası giydirmiştir. Ancak Abdülkâdir Geylânî, 40 gün sonra vefat edince söz konusu eğitimi yarım kalmış ise de İbn Kudâme, onun tasavvufî anlayışını sürdürmüştür. Hocaları arasında başta Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî olmak üzere, İbnü'l-Mennî (ö. 583/1187), İbnü'l-Haşşâb

¹³⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, 7/19-20.

¹⁴⁰ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, 7/24-25.

¹⁴¹ Ferhat Koca, "İbn Kudâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/139.

(ö. 567/1172), Ebü'l-Hasan el-Mevâzînî (ö. ?), Ebû Ali er-Rahbî (ö. ?), Ebû Mansûr İbnü'd-Dâmegânî (ö. ?), İbn Ebû Asrûn (ö. 585/1189), Ebü'l-Meâlî Abdullah b. Abdurrahman es-Sülemî, Ebü'l-Mekârim Abdullah b. Muhammed el-Ezdî gibi âlimler bulunmaktadır.¹⁴²

İbn Kudâme 575 (1179) yılında Bağdat'tan ayrılarak Dımaşk'a yerleşmiştir. Dımaşk'ta eğitim ve tedris faaliyetlerine devam eden İbn Kudâme'nin dönemin Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Muazzam Şerefüddîn'le (614-1218/624-1227) müspet ilişkiler kurması, 617 (1220) yılında Dımaşk Emeviyye Camii'nde Hanbelîleri temsil eden bir kürsünün kurulmasına olanak sağlamıştır. İbn Kudâme bir süre Emeviyye ve Kâsîyûn camilerinde ders vermiştir. Ağabeyinin vefatından sonra Dımaşk'ta bulunan el-Câmiu'l-Muzafferî'nin imam hatiplik vazifesini üstlenmiştir.¹⁴³

İbn Kudâme, hadis, hilâf, ferâiz, ensâb, Arap dili ve edebiyatı, hesap ve astronomi gibi ilim dallarında da yetkin bir âlim olsa da kelâm ve fıkıh ilminde meşhur olmuştur. Fıkıh ilminde öne çıkmasına olanak tanıyan en önemli saiklerden biri, İbn Kudâme'nin fıkıh literatürüne ciddi katkılar sağlamış olmasıdır. Fıkıh alanında “*el-Muğnî*” ve “*el-Muknî*” eserlerini telif eden müellif, hadis, kelâm ve neseb alanlarında da çok sayıda eser kaleme almıştır.¹⁴⁴

Hayatını ilim tahsili, öğrenci yetiştirme ve eser telifi ile geçiren İbn Kudâme, 1 Şevval 620 (28 Ekim 1223) tarihinde vefat etmiş, el-Câmiu'l-Muzafferî'nin arkasındaki Kâsiyûn Kabristanı'na defnedilmiştir.¹⁴⁵

9. Ebü'l-Hasen Ahmed b. Ömer el-Katî (ö. 634/1236). Tarihçi kimliği ile öne çıkan İbn Ömer el-Katî, 546 yılının Receb ayında (Ekim-Kasım 1151) doğmuştur. Ebü'l-Hasen b. Hillîn (ö. ?), İbn-i Abdülaziz el-Mekkî (ö. ?) ve İbnü'z-Zâgûnî (ö. 527/1133) başta olmak üzere birçok âlimden semâ yöntemi ile ilim tahsil etmiştir. Ebü'l-Vakt es-Seczî'den (ö. 553/1158-59) ise “*Sahîh-i Müslim*” eserini semâ

¹⁴² Koca, “İbn Kudâme”, 20/139.

¹⁴³ Koca, “İbn Kudâme”, 20/139.

¹⁴⁴ Koca, “İbn Kudâme”, 20/139-140.

¹⁴⁵ Koca, “İbn Kudâme”, 20/139-140.

etmiştir. Musul, Dımaşk ve Harran’a rihleler düzenlemiş, Bağdat’a döndüğünde bir müddet İbnü’l-Cevzî’ye tedris faaliyetlerinde yardımcılık yapmış, onun eserleri ve rivayetleri üzerine eğitim almıştır. Telif ettiği “*Târîh*” adlı eseriyle meşhur olmuş, Bağdat ve Musul’da birçok ilim erbâbı bu eserden istifade etmiştir. İbn Ömer el-Katîi, 634 yılının Rabiülahir ayında (Aralık 1236) vefat etmiş ve Bâbu Harb’te defnedilmiştir.¹⁴⁶

10. Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Saîd b. Yahyâ b. Alî ed-Dübeysî (ö. 637/1239). İbnü’d-Dübeysî, 26 Receb 558 (30 Haziran 1163) tarihinde Vâsıt’ta doğmuştur. Büyük dedesi Ali b. Haccâc’ın Nehrevan’ın Debîsa köyünden olması nedeniyle “Dübeysî” künyesiyle anılmıştır. İbnü’d-Dübeysî, Kur’an-ı Kerim hâfızı olduktan sonra Bâkılânî, Süleyman el-‘Ukberî (ö. ?) ve İbn Abdüssemî‘ (ö. 621/1224) gibi hocalardan kırâat-i seb‘a ve kırâat-i aşere eğitimi almıştır. Hibetullah b. Kassâm (ö. ?), Muhammed el-Kettânî, Ali el-Âmidî (ö. ?) ve Abdülmün‘im el-Furâvî’den (ö. ?) ise hadis okumuştur. Mahmûd b. Mübârek el-Vâsıtî’nin (ö. 612/1215) fıkıh, usul ve kelâm derslerine katılarak ilim tahsilini sürdürmüştür.¹⁴⁷

Irak’ın birçok şehrini ziyaret eden âlim, Erbil’de bulunduğu sıralar tarihçi İbnü’l-Müstevfî görüşmüştür. İbnü’l-Müstevfî, İbnü’d-Dübeysî’den hadis rivayet etmiş, bunun yanı sıra onun hayatıyla ilgili *Târîhu Erbil* adlı eserinde bilgi vermiştir. Sonrasında Bağdat’a yerleşen İbnü’d-Dübeysî, çeşitli vazifeler üstlenmiştir. Bunlardan birisi kâdılkudâta bağlı şühûdü’l-hâl heyeti içerisinde yer alması, diğeri ise Nizâmiye medreselerine ait vakıfların nâzırlık görevini üstlenmesi olmuştur. Bir süre sonra görevlerinden ayrılınca hadis ve kıraat okutmaya başlamış, İbnü’n-Neccâr el-Bağdâdî, Ebû Bekr İbn Nukta (ö. 629/1232), Ebû Abdullah el-Birzâlî, Cemâleddin eş-Şerîşî gibi âlimler kendisinden hadis okumuşlardır. İyi ahlaklı, güvenilir ve dindar kişiliği ile bilinen, edip ve şairlik yönü de bulunan İbnü’d-Dübeysî, 8 Rebîülâhir 637 (7 Kasım 1239) tarihinde Bağdat’ta vefat etmiştir.¹⁴⁸

¹⁴⁶ İbn Receb, *Zeyl ‘alâ Tabakâti’l-Hanâbile*, 3/456-458.

¹⁴⁷ Sâmi es-Sâkkâr, “İbnü’d-Dübeysî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/16.

¹⁴⁸ es-Sâkkâr, “İbnü’d-Dübeysî”, 21/16.

İbnü'd-Dübeysî'nin en önemli eseri, “*Zeylû Târîhi Medîneti's-selâm Bağdâd*” adlı Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî'nin, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* eserine yazdığı zeylin devamı olmak üzere kaleme alınan tarih eseridir. Eser, 562-621 (1167-1224) yılları arasını kapsamakla birlikte, Bağdat'la ilişkisi bulunan halife, edip, şair, âlim, vezir gibi şahısların hayatlarını içermektedir. Abbâsiler döneminin son yıllarındaki idarî ve adlî yapısına ışık tutan bir nitelikte olan eserden Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) ve İbn Nukta gibi önemli âlimler istifade etmişlerdir. Söz konusu eser Beşşâr Avvâd Ma'rûf tarafından, 1974 ve 1979 yıllarında Bağdat'ta yayımlanmıştır. İbnü'd-Dübeysî ayrıca “*Târîhu Vâsıt*”, “*Mu'cemü's-şüyûh*” ve “*Mu'cemü şüyûhi İbn Taberzed*” adında eserleri telif etmiştir.¹⁴⁹

11. İbnü'n-Neccâr Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. el-Hasen b. Hibetillâh el-Bağdâdî (ö. 643/1245). 23 Zilkade 578 (20 Mart 1183) tarihinde Bağdat'ta doğmuştur. Babasının marangoz olması sebebiyle “Neccâr” künyesi ile meşhur olmuştur. Mübârek el-Vâsîtî (ö. 612/1215), Ali b. Mübârek b. Bâbeveyh (ö. ?), Musaddak b. Şebîb el-Vâsîtî (ö. 605/1208) gibi hocalardan Arap dili eğitimi almıştır. Amcası Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan'dan hadis eğitimi alan İbnü'n-Neccâr, ilimle iştigal ettiği belirtilen annesi Safiyye bint Kesîr'den de ilim tahsili noktasında faydalanmıştır. Bağdat'ın dışındaki birçok şehre rıhleler düzenleyerek ilim tahsilinde olabildiğince istifade etmeyi amaçlayan âlim, önce 587'de (1191) ailesiyle beraber hacca giderek Hicaz'ın bazı âlimlerinden hadis dinlemiştir. 607 (1210) yılından sonra Dımaşk, Halep ve Musul'da bir müddet bulunmuş, yaklaşık 28 yıllık süre zarfında da Şam, Mısır, Hicaz, Yemen, İsfahan, Horasan, Merv, Herat, Nîşâbur, Azerbaycan gibi yerlerde başta İbnü'l-Cevzî olmak üzere birçok âlimden istifade etmiştir. İbnü'n-Neccâr'ın ders aldığı diğer âlimler arasında İbn Sasrâ, İbnü'l-Mufaddal, İbn Sükeyne, Ebü'l-Yümn el-Kindî de bulunmaktadır.¹⁵⁰

631 (124) yılında Bağdat'ta Müstansırıyye Medresesi kurulunca üç yıl hadis bölümü şeyhliğini üstlenmiş, ardından medresenin şeyhliğine tayin edilmiş ve vefatına kadar bu görevini devam ettirmiştir. Talebe yetiştirmeye önem veren İbnü'n-

¹⁴⁹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, 7/325; es-Sâkkâr, “İbnü'd-Dübeysî”, 21/16.

¹⁵⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 23/131-132; es-Sâkkâr, “İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/169.

Neccâr'ın talebeleri arasında Yâkût el-Hamevî, İbnü's-Şa'âr ve İbnü's-Sâbûnî gibi âlimler yer almaktadır. Hadis ilminde bilhassa isnad konusunda seçkin âlimlerden biri olarak kabul edilen İbnü'n-Neccâr, 5 Şâban 643 (26 Aralık 1245) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiş ve Şühedâ Kabristanı'na defnedilmiştir. İbnü'n-Neccâr'ın önde gelen eserleri arasında “*Zeylû Târîhi Bağdâd*”, “*ed-Dürretü's-semîne*”, “*Tahkîku'n-nusrâ*” ve “*el-Kemâl fî ahbâri (ma'rifeti)'r-ricâl*” eserleri yer almaktadır.¹⁵¹

12. Sıbt İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî (ö. 654/1256). 581 veya 582 (1186) yılında Bağdat'ta doğmuştur. Babası, Abbâsî Veziri Ebü'l-Muzaffer İbn Hübeyre'nin memlûkü¹⁵² Türk kökenli Hüsâmüddîn Kızıoğlu'dur. Annesi, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin kızı Rabiâ olduğundan Sıbt İbnü'l-Cevzî künyesi ile meşhur olmuştur. Küçük yaşta babası vefat ettiği için dedesi İbnü'l-Cevzî'nin himâyesinde yetişmiştir. Ondandır fıkıh ve hadis eğitimi almış; tarih ilminde dedesinin yolunu takip ederek onun tarih ilmine getirdiği bir yenilik olan olayları şahıs biyografileri ile anlatma usulünü *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân* eserinde tatbik etmiştir. Bağdat'ta başladığı ilim tahsilini Dımaşk ve Musul'da sürdürmüştür. Ebü'l-Yümn el-Kindî (ö. 613/1217), Fahreddin İbn Teymiyye (ö. 622/1225) ve Mahmûd b. Ahmed el-Hasîrî (ö. 636/1238) gibi şahsiyetler, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin hocalarındandır. Dımaşk'taki Şibliyye, Bedriyye, Müstansırıyye medreselerinde müderris olarak görev yapmış ve aralarında Ebû Bekir b. Abbas, Abdülhâfız Bedrân, Şerefeddin Abdullah, Muhammed b. İlyâs gibi âlimlerin de bulunduğu birçok talebesi olmuştur.¹⁵³

Dedesi gibi vâizlik ve hatiplik yönü güçlü olan Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin, Dımaşk'ta verdiği vaazlar halkın ve devlet adamlarının büyük bir ilgisiyle karşılaşmıştır. Sıbt

¹⁵¹ es-Sâkkâr, “İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî”, 169-170.

¹⁵² Esir veya köleler arasından seçilip özel eğitimden geçirildikten sonra hükümdarın muhafız birliğine alınan ve zamanla aristokrat bir sınıf oluşturan ücretli askerler. Kavramın tarihî serencâmı için bk. Süleyman Kızıltoprak, “Memlûk”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/87-90.

¹⁵³ Kâtib Çelebi, “*Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*”, thk. Ekmeleddin İhsanoğlu, Muhammed Abdülkâdir Arnaût, vd. (İstanbul: İRCİCA, 2010), 3/435; Ali Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/87; Yavuz- Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/544.

İbnü'l-Cevzî'nin vaazları Dimaşk şehri ile sınırlı kalmamış, Kahire, İskenderiye, Mekke, Medine, Halep, Hama, Ba'lebek, Kudüs, Dimyat, Rakka, Harran, Urfa gibi şehirlerde de bulunarak vaazlar vermiştir. Sıbt İbnü'l-Cevzî, 21 Zilkade 654 (10 Aralık 1256) tarihinde Dimaşk'ta Kâsiyûn dağı eteklerindeki evinde vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.¹⁵⁴

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin en önemli ve en meşhur kitabı “*Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*” adındaki umumî tarih niteliğinde olan eserdir. Diğer eserleri: “*Tezkiretü havâssü'l-e'imme fi haşâ'îşi'l-e'imme*”, “*el-İntisâr ve't-tercîh li'l-mezhebi's-sahîh*”, “*Kenzü'l-mülûk fi keyfiyyeti's-sülûk*”, “*İssârü'l-insâf fi âsâri'l-hilâf*”, “*el-Celîsü's-sâlih ve'l-enîsü'n-nâsîh*” ve “*Vesâ'ilü'l-eslâf ilâ mesâ'ili'l-hilâf*”.¹⁵⁵

C. Vaaz ve Hitâbetle Halkı İrşadı

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin çocukluk yıllarında eğitimini üstlenen İbnü'z-Zâgûnî, birçok alanda olduğu gibi vaaz ve hitabet konusunda da öğrencisi üzerinde tesirli olmuştur. İbnü'l-Cevzî'nin bu bağlamda hocasının katkılarını şu şekilde dile getirmiştir: “O [İbnü'z-Zâgûnî], her ilimden epeyce nasibini almıştı. Mansûr camiinde uzun bir süre vaaz verdi. Ben ondan fıkıh ve vaaza dair şeyler öğrendim.”¹⁵⁶ İbnü'l-Cevzî'nin vaaz ve hitabetteki ilk önemli pratik deneyimleri hocası İbnü'z-Zâgûnî'nin 527/1132 yılındaki vefatından sonra onun yerine Bağdat'ın batı yakasındaki Mansûr Camii'nde verdiği vaazlarla başlamıştır. Oradaki ilk vaazında dönemin önde gelen fakihlerinden Abdolvâhid b. Şuayb, Ebû Ali İbnü'l-Kâdî, Ebû Bekir İbnu İlsâ'nın da hâzır bulunduğu zikredilmektedir.¹⁵⁷ Mansûr Camii'nin dışında İbnü'l-Cevzî'nin Bağdat'ın meşhur camiilerinden Ma'rûf-i Kerhî Camii'nde de vaaz verdiği nakledilmiştir.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî”, 37/87.

¹⁵⁵ Sevim, “Sıbt İbnü'l-Cevzî”, 37/87-88.

¹⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2002), 19.

¹⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, 19; Yavuz- Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec”, 20/543.

¹⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, 20.

İbnü'l-Cevzî'nin, yalnızca câmilerde değil, evlerde ve hatta yollarda dahi vaazlar verdiği zikredilmektedir.¹⁵⁹ Onun vaaz verdiği camiilere halk büyük bir rağbet göstermiştir. Öyle ki sayıları on binleri bulduğu söylenen kalabalığın camiileri doldurduğu nakledilmiştir.¹⁶⁰ Ancak rivayette zikredilen on bin rakamıyla İbnü'l-Cevzî'nin vaazlarına gösterilen ilginin büyüklüğü ifade edilmek istenmiş olmalıdır. Nitekim Zehebî dönemin şartları açısından söz konusu rakamın mübalağalı bir aktarım olduğunu belirtmiştir. Şöyle ki Zehebî, söz konusu rivayeti hem müellifin o kadar insana sesini ulaştırmasının hem de o sayıda insanın toplanacağı bir mekânın varlığının mümkün olmamasından dolayı kabul etmemektedir.¹⁶¹ İbnü'l-Cevzî, yalnızca halka yönelik vaazlar düzenlememiş, ayrıca dönemin devlet erkânının huzurunda da vaazlar vermiştir. İbnü'l-Cevzî'nin huzurunda vaaz verdiği halifelerin Müstencid-Billâh (555-566/1160-1170) ve Müstazî-Biemrillâh (566-575/1170-1180) olduğu aktarılmıştır.¹⁶²

Müellif, vaaz kürsüsünü toplumun sorunlarına eğilerek bir ıslah aracı olarak kullanmıştır. Eser telifinin yanında vaazları sayesinde de ilmî birikimini halka aktarmıştır. Böylece halkı ilgilendiren siyasî, sosyal, kültürel ve ahlakî pek çok konuda onları irşad etmeye çalışmıştır. Ayrıca vaazları sırasında yöneticilere yönelik ikazlarda bulunmayı da ihmal etmemiştir. Halife Müstazî'nin hâzır bulunduğu bir vaaz meclisinde ona hitaben şu konuşmayı yapması dikkat çekmektedir: “*Ey mü'minlerin emiri senden korktuğum için konuşmaktan çekiniyorum, sustuğumda ise senin sonunun kötü olmasından korkuyorum. Bunun için şu öğütlerime kulak ver: Sana Allah'tan kork demem, sen Allah'ın affettiği kullarındansın dememden daha hayırlıdır. Firavun gibi birisi, Mısır'ın mülkü ve Mısır'dan akan sularla övündü. Onun sonu, o sularla boğulup gitmek oldu.*”¹⁶³ Müellif, vaazlarının birinde yine Halife Müstazî'ye hitaben: “*Allah seni insanların başına âmir olarak vazifelendirdi. Birinin sana teşekkür etmesini istemez misin?*” diyerek hapiste bulunanların

¹⁵⁹ Carl Brockelman, “İbnü'l-Cevzî”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB, 1993), 5/2, 848.

¹⁶⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/94.

¹⁶¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/ 370.

¹⁶² İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 2/466-468.

¹⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16/ 709.

affedilmesini kastetmiştir. Bunun üzerine halife, İbnü'l-Cevzî'nin konuşmasındaki bu çağrısından etkilenerek hapiste bulunanların affedilmesini istemiştir.¹⁶⁴

İbnü'l-Cevzî'nin yaşadığı dönemde Bağdat'a zaman zaman Ehl-i sünnet ile Şîa arasında bazı çekişmeler ortaya çıkmıştır. Bu çekişmeler sırasında taraflar Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali'yi birbiriyle kıyaslayarak kendilerine üstünlük sağlamaya çalışmışlardır. İbnü'l-Cevzî ise bu çekişmelerde tarafları itidale davet eden bir üslup kullanmıştır. Nitekim konuyla ilgili yaşanan tartışmalardan birinde kendisine “*Hz. Ebû Bekir mi yoksa Hz. Ali mi daha üstündür?*” sorusu yöneltince İbnü'l-Cevzî, zekice bir yol izleyerek “*Men kânet bintuhû tahtehû fehûve efdalu*” yani onların en faziletlisi kızının nikâhı elinin altında olanıdır şeklinde her iki tarafın da razı olacağı bir cevap vermiştir.¹⁶⁵ Çünkü Ehl-i sünnet, Hz. Ebubekir'in kızı Hz. Peygamber'in nikâhı altındadır, diyerek onu faziletli sayarken; Şîa ise, Hz. Peygamber'in kızı Hz. Ali'nin nikâhı altındadır, diyerek onu faziletli saymaktadır. Böylece İbnü'l-Cevzî bu sözyle her iki tarafın kendi lehine yoracağı bir cevap vererek doğması muhtemel münakaşaya engel olmuş ve kendisine yöneltilebilecek ithamları da bertaraf etmiştir.¹⁶⁶

Vâizliği halkın dinî eğitiminde etkin bir yöntem olarak kullanmış, vaazlarında Kur'an'ı Kerîm'i tefsiri ile hatmetmiştir. Hatta bu konuda Kur'an'ı vaaz kürsüsünde baştan sona kadar tefsir eden ilk kişi olduğunu bizzat kendisi ifade etmiştir.¹⁶⁷ Vaazları toplum nezdinde karşılık bulmuş, birçok günahkâr insan müellifin konuşmalarından etkilenerek istiğfar etmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin tesir ettiği kitle yalnızca müslümanlarla sınırlı kalmamış hristiyan ve yahudilerden birçok kimsenin onun sayesinde müslüman olduğu nakledilmiştir.¹⁶⁸

İbn Cübeyr, Bağdat ziyareti esnasında İbnü'l-Cevzî'nin vaaz meclisinde bulunmuş, onun vaazına dair önemli gözlemler aktarmıştır. 13 Safer 580 (27 Mayıs 1184) tarihinde cumartesi günü onun vaazına katılan İbn Cübeyr, İbnü'l-Cevzî'nin

¹⁶⁴ İbn Receb, **ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile**, 2/477-478.

¹⁶⁵ İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, 3/141-142.

¹⁶⁶ Altıntaş, “İbnü'l-Cevzî'de Tasavvuf-Kelam Münasebetleri”, 144.

¹⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, 18/213.

¹⁶⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-zamân**, 22/94.

belagatta mâhir, “nazım ve nesrin dizginlerini elinde bulunduran”, “fikir denizinden eşsiz inciler çıkaran” ifadelerini kullanarak kendisinden övgüyle söz etmiştir. İbn Cübeyr, İbnü'l-Cevzî kürsüye çıkmadan kurrâların Kur'an'ı Kerîm tilavet ettiğini, İbnü'l-Cevzî'nin de okunan bu ayet-i kerîmeleri vaazında okunuş sırasını bozmadan tefsir ettiğini zikretmiştir. Ayrıca vaazında şiiri sıkça kullandığını belirtmiştir. Vaazının huşu içinde dinlendiğini, dinleyicilerin kalbine tesir eden konuşmanın insanlarda tevbe etme, ağlama ve coşkuya sebep olduğunu kaydetmiştir.¹⁶⁹

İbnü'l-Cevzî'nin küçük yaşlarında başladığı vâizliği zor ve sıkıntılı süreçlerinde dahi devam ettirmiştir. Nitekim Vâsıt'a sürgün edilip orada içinde bulunduğu zor şartlarda dahi halka yönelik vaaz ve irşad faaliyetlerinden geri durmamıştır.¹⁷⁰ Bağdat'a döndüğünde de vefatına kadar vaaz vermeye devam etmiştir. Torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin ifade ettiği üzere vaaz kürsüsünden indikten sonra hastalanmış ve beş gün kadar hasta yatağında yattıktan sonra vefat etmiştir.¹⁷¹

¹⁶⁹ Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî, **Rihletü İbn Cübeyr** (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), 196-199; İbnü'l-Cevzî'nin vaaz ve hitabetine dair Angelika Hartmann'ın Fransızca kaleme aldığı makale için bk. Angelika Hartmann, “İbn Al Ğauzî Et Ses Sermons (Fin Du 6 E/12 E Siecle)” **Quaderni Di Studi Arabi** 5/6 (1987-88), 337-346.

¹⁷⁰ İbn Receb, **ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile**, 2/507.

¹⁷¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-zamân**, 22/114.

İKİNCİ BÖLÜM

ESERLERİ VE İLİM DALLARI HAKKINDAKİ MÜLAHAZALARI

I. Eserleri

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, İslâmi ilimler literatürüne, eser telifinde nicelik ve çeşitlilik bakımından zengin bir miras bırakmıştır. Devrinin en velûd âlimlerinden biri olan müellif çalışmalarını tek bir alana sabitlememiş, Tefsir, dadis, fıkıh, akaid, kelâm, tarih ve siyer alanlarında telif ettiği eserlerin yanında pozitif ilimlerden olan Tıp alanında da eserler telif etmiştir.

13 yaşından itibaren eser telif etmeye başlayan müellifin, telif ettiği eserler ömrüne nispetle hesap edildiğinde her güne 9 fasikül tekâbü'l etmektedir.¹⁷² Erken yaşlarda vaaza başlaması, eser telifine de erken başlamasına sevk eden bir etken olmuştur. İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinin adedi hakkında kendisine sorulduğunda 340'ı aşkın eseri bulunduğunu beyan etse de kaynakların bu konuda muhtelif bilgiler zikrettikleri görülmektedir.¹⁷³ Zehebî 250¹⁷⁴ İbn Kesîr 300¹⁷⁵, İbnü'l-İmâd 340¹⁷⁶, İbn-i Teymiyye ise 1000¹⁷⁷ eser telif ettiğini zikretmişlerdir. Çoğu âlimin 250-400 arası rakamları kabul ederken İbn-i Teymiyye'nin çok daha fazlasını zikretmesi, Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin naklettiği “*Dedem bir defasında minberdeyken, ben bu iki elimle binden fazla cilt kitap yazdım*”¹⁷⁸ sözüne binâen olduğu kuvvetle muhtemel olup, tercihe şayan bir görüş değildir. Müellifin bazı risâlelerinin bir kitap olarak addedilmesi, bazı eserlerinin bölümlerinin müstakil bir kitap olarak neşredilmesi,

¹⁷² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/141.

¹⁷³ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 2/485.

¹⁷⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 21/370.

¹⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 16/ 707.

¹⁷⁶ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, 6/539.

¹⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *Keşfü'l-Müşkil min Hadîsi's-Sahîhayn*, thk. Ali Huseyn el-Bevvâb (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 4.

¹⁷⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, 22/94.

bazı eserlerinin de birden çok istinsahı ve neşri bulunuyor olması, eser sayısındaki mezkûr ihtilafın başlıca nedenlerini teşkil etmektedir.¹⁷⁹

İbnü'l-Cevzî'nin eserleri hakkında bazı müstakil çalışmalar yapılmış olup bunların başında Abdülhamîd el-Alûcî'nin “*Müellefâtü İbni'l-Cevzî*” eseri gelmektedir. İbnü'l-Cevzî'ye ait 519 eserin tanıtıldığı bu eserde, müellife nispet edilen 400 matbu ve yazma eser ismen zikredilmiştir.¹⁸⁰ Müellifin eserlerini konu alan müstakil çalışmalardan bir diğeri de Nâciye Abdullah İbrâhim'in “*İbnü'l-Cevzî ve Fihri'su Kütübîhi*” adlı makale çalışmasıdır.¹⁸¹

İbnü'l-Cevzî'nin bazı eserleri, hatalar ve sahih olmayan rivayetler barındırdığı için tenkit konusu olmuştur. Bu duruma sebebiyet veren nedenler arasında, müellifin çok eser telif etmedeki aceleciliği bu nedenle bilgi ve rivayetleri enine boyuna tetkik etmeden eserine alması ve birden çok eseri aynı anda telif ediyor olması gösterilebilir.¹⁸² Nitekim İbn Receb, “*Şayet böyle olmasaydı müellif bu kadar çok eser vücuda getiremezdi.*” Sözüyle bu vakıayı izah etmiş, ayrıca İbnü'l-Cevzî'nin “*Ben musannif değilim, ben mürettibim.*” sözünü naklederek onun bu durumun farkında olduğuna dair imada bulunmuştur.¹⁸³

A. Kur'an, Tefsir ve Kıraat'e Dair Eserleri

Tefsir ilmi şüphesiz İbnü'l-Cevzî'nin en çok eğildiği ilim dallarından biri olmuştur. Bunda vâizlik yapmasının önemli bir etkisi vardır. Nitekim Kur'an'ı vaaz kürsüsünde baştan sonra tefsir ettiğine dair ifadesi, vaazlarında tefsir ilminin önemli bir konumu olduğunun göstergesidir.

Tefsir, Tefsir Usulü ve Ulûmu'l-Kur'an'a dair alanında otorite eserleri telif etmiş müellifin *Fünûnu'l-Efnân* adlı eseri, bilgileri sunuşundaki metodolojik üslup bakımından alanının en önemli eseri addedilmiştir. Sebeb-i nüzul, nâsih-mensuh,

¹⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, 1/16 (tahkik edenin girişi).

¹⁸⁰ Alûcî, “**Müellefâtü İbni'l-Cevzî**”, 13-329.

¹⁸¹ Mezkûr çalışma 1980 yılında Bağdat'ta Mecelletü'l-Mecmuâ el-İrâkî adlı dergide 31. Cilt, 193-221 sayfaları arasında yayımlanmıştır.

¹⁸² Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, 21/378.

¹⁸³ İbn Receb, **ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile**, 2/487.

Mekkî-Medenî, vücûh-nezâir gibi Kur'an İlimleri'nin hemen her alt dalında Tefsir literatürüne önemli katkılar sunduğu Zâdü'l-mesîr isimli rivayet tefsirini telif etmiş, bu eserinde aynı zamanda Kıraat İlmi için yol gösterici bilgileri tertip etmiştir.¹⁸⁴

Esbâbu'n-nüzûl. Bağdatlı İsmail Paşa'nın "*Hediyetü'l-ârifîn*" adlı eserinde ismen zikredilen bu eserin nüshası günümüze ulaşmamıştır.¹⁸⁵

Fünûnü'l-efnân fî 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân. Eser, Kur'an İlimleri'ne dair eserlerin sistematik ilk örneği kabul edilmektedir. Müellif de kendisinden önce bu metodla Kur'an İlimleri konularının ele alınmadığını vurgulamıştır. Eserden, Zerkeşî *el-Burhân*'ı, Süyûtî ise *el-İtkân*'ı telif ederken istifade etmişlerdir. *Zâdü'l-mesîr*'den sonra kaleme aldığı eserde Ulûmu'l-Kur'an terminolojisini otuzu aşkın konu başlığı altında incelemiş, diğer ilgili eserlerinde daha detaylı ele aldığı terimleri özet bir şekilde ortaya koymuştur. Ahmed eş-Şerkâvî ve İkbâl el-Merrâküşî (Dârülbeyzâ 1970), ayrıca Hasan Ziyâeddin İtr (Beyrut 1408/1987), *Fünûnü'l-efnân fî 'acâ'ibi 'ulûmi'l-Kur'ân* adıyla Reşîd Abdurrahman el-Ubeydî (Bağdat 1408/1988) tarafından neşredilmiştir.¹⁸⁶

Havâssu'l-Kur'ân'i'l-azîm.¹⁸⁷ Eserin yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁸⁸

el-İşâre fî'l-Kırâati'l-muhtârât.¹⁸⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, bu eseri "*Mir'âtü'z-zamân*" adlı eserinde zikretmiş, 4 ciltten müteşekkil olduğunu belirtmiştir. Bağdatlı İsmail Paşa da "*Hediyetü'l-ârifîn*" eserinde "*el-İşâre ile'l-Kırâati'l-muhtârât*" ismiyle zikretmiştir. *el-İşâre*, müellifin günümüze ulaşmayan eserlerinden birisidir.¹⁹⁰

¹⁸⁴ Birişik, "İbnü'l-Cevzî: Tefsir İlmindeki Yeri", 20/550-551.

¹⁸⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâ'i'l-müellifin ve âsarü'l-musannifin* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1955), 1/523.

¹⁸⁶ Birişik, "İbnü'l-Cevzî: Tefsir İlmindeki Yeri", 20/550-551; Yavuz- Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", 20/548.

¹⁸⁷ Ali Turgut, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1991), 214.

¹⁸⁸ Yazma nüshası için bk. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Havâssu'l-Kur'ân* (İstanbul: İstanbul Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Süleymaniye Amcazade Hüseyin Paşa, 70).

¹⁸⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/523.

¹⁹⁰ Alûcî, "*Müellefâtü İbni'l-Cevzî*", 92.

Kitâb fî ‘acâibi ulûmi’l-Kur’ân. Küçük farklılıklar haricinde “*Fünûnü’l-efnân fî uyûni ‘ulûmi’l-Kur’ân*” eseriyle aynıdır.¹⁹¹

el-Müctebâ fî ‘ulûmi’l-Kur’ân. Kur’an ilimleri, hadis ve siyere dair başlıkları ihtiva eden eserin muhtasarı, *el-Müctebâ mine’l-muctenâ* adıyla Ali Hüseyin el-Bevvâb tarafından neşredilmiştir.¹⁹²

el-Mugnî (fî tefsîri’l-Kur’ân). Müellif, *el-Mugnî* eserine çeşitli vesilelerle atıfta bulunmuş¹⁹³, onun hayatından bahseden tabakat kitaplarında da bu eserin adına yer verilmiştir.¹⁹⁴ Zehebî, eserin seksen bir cüzden oluşan geniş hacimli bir eser olduğunu ifade etmiş, müellifin bu eseri dört ciltte ihtisâr ederek *Zâdü’l-mesîr* adını verdiğini zikretmiştir.¹⁹⁵

el-Musaffâ bi ekeffi ehli’r-rusûh fî ‘ilmi’n-nâsih ve’l-mensûh. Müellifin bu eserden daha önce kaleme aldığı *‘Umdetü’r-râsih* adlı eserin muhtasarı olup, Kur’an’ı Kerîm’de neshe konu olan ayetlerin işlendiği bir eserdir. Hâtim Sâlih ed-Dâmin tarafından yayımlanmıştır.¹⁹⁶

Nâsihu’l-Kur’ân ve Mensûhuhû.¹⁹⁷ Müellifin Kur’an’ı Kerîm’de neshe uğradığını belirlediği ayetleri konu alan bir diğer eseridir. Müellifin “*‘Umdetü’r-râsih fî ma’rifeti’l-mensûh ve’n-nâsih*” şeklinde andığı eseri, M. Eşref Ali el-Malabârî (Medine 1404/1984; Beyrut 1405/1985; Riyad 1405), Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Beyrut 1411/1990) ve Halîl İbrâhim (Beyrut 1992) neşretmiştir.¹⁹⁸

Nüzhetü’l-a’yûni’n-nevâzir fî ‘ilmi’l-vücûh ve’n-nezâ’ir. Müellifin, ulûmü’l-Kur’ân’a dair telif ettiği eserlerden biridir. Kur’an’ı Kerîm’e özgü yaklaşık 325 kelimenin karşılığını vererek vücûh ve nezâir çerçevesince kelimeleri alfabetik sıra

¹⁹¹ Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/548.

¹⁹² İbnü’l-Cevzî, *el-Müctebâ mine’l-muctenâ* (Kahire: Dârü’l-Afâki’l-Arabi, 1999), 23-157.

¹⁹³ bk. İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fî ‘ilmi’t-tefsîr*, 692.

¹⁹⁴ İbn Receb, *ez-Zeyl ‘alâ Tabakâti’l-Hanâbile*, 2/490; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, 22/96.

¹⁹⁵ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 21/368.

¹⁹⁶ Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/548.

¹⁹⁷ İbnü’l-Cevzî, *Nâsihu’l-Kur’ân ve Mensûhuhû*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Beyrut: Dârü’s-Sekâfeti’l-Arabî, 1411/1990)

¹⁹⁸ Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/548.

izleyerek ele almıştır.¹⁹⁹ İbn Receb, müellifin bu eserini “*en-Nevâzır fî ‘ilmi’l-vucûh ve’n-nezâir*” adıyla ihtisar ettiğini belirtmiştir.²⁰⁰ İlk defa Haydarâbâd’da (Dekken 1974) bir heyet tarafından yayımlanan eser, daha sonra M. Abdülkerîm Kâzım er-Râzî (Beyrut 1404/1984, 1405/1985) tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır.²⁰¹

Tefsîru’l-Fâtiha. Brockelmann, bu eseri İbnü’l-Cevzî’ye izâfe etmiş olsa da aslında İbn Kayyım el-Cevziyye’ye ait olduğu tespit edilmiştir.²⁰²

Tefsîru İbnî’l-Cevzî. Yazma nüshası Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi 119 numarada kayıtlıdır.²⁰³

Tefsîru luğati’l-Kurân. el-Vücûh ve’n-nezâir literatürüne ait olan eser, Süleymaniye Kütüphanesinde Şehit Ali Paşa Bölümünde 161 numarada bulunmaktadır.²⁰⁴

et-Telhîs.²⁰⁵ Müellifin eserleri arasında zikredilen bu kitabın nüshasına ulaşamamıştır.

Teysîru’l-beyân fî tefsîri’l-garîb. Kur’an’daki garîb kelimelerin, yer yer Arap şiirinden örneklerle karşılıklarının yer aldığı eserdir. Matbu veya yazma olarak ulaşamadığımız bu eserin adı, müellifin başka bir eserinin muhakkiki tarafından zikredilmiştir.²⁰⁶

Teysîru’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân. İbnü’l-Cevzî, *el-Mugnî* eseri çok geniş olduğu için *Zâdü’l-mesîr* adlı tefsiri ile özetlemiştir. *Zâdü’l-mesîr*’i de *Teysîru’l-beyân* ismiyle ihtisar ederek her insanın kolaylıkla okuyabileceği, tek ciltlik, günümüz meal-tefsir çalışmaları benzeri bir eser ortaya koymuştur.²⁰⁷

¹⁹⁹ Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/548.

²⁰⁰ İbn Receb, **ez-Zeyl ‘alâ Tabakâti’l-Hanâbile**, 2/490.

²⁰¹ Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/548.

²⁰² Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/548.

²⁰³ Urhan, **İbnü’l-Cevzî ve “Ahkamu’n-Nisâ” Adlı Eseri**, 37.

²⁰⁴ Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/548.

²⁰⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyyetü’l-ârifin**, 1/523.

²⁰⁶ İbnü’l-Cevzî, **Nevâsihu’l-Kur’ân**, 8.

²⁰⁷ Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/548.

Tezkiretu'l-erîb fî tefsîri'l-Kur'ân. Müellif, ismi hakkında ihtilaf bulunan bu eserin, *Zâdu'l-mesîr* adlı tefsirinin sonunda bu ismi taşıdığını beyan etmiştir. *Zâdu'l-mesîr* ile *Teysîrû'l-beyân*'ın özeti olarak kaleme alınan eserde, bazı ayetlerin tefsiri, i'rab, kıraat, esbâb-ı nüzûl, ahkâm âyetlerinin açıklaması ve nâsih-mensuh konuları ele alınmıştır. “*el-Erîb bimâ fi'l-Kur'ân mine'l-garîb*” adıyla neşredilen eser (Medine 1400), Ali Hüseyin el-Bevvâb tarafından da yayımlanmıştır (Riyad 1407/1986).²⁰⁸

Tezkiretu'l-muntebih fî 'uyûni'l-müştebih. Adı Bağdatlı İsmail Paşa ve İbn Receb'in eserlerinde zikredilen bu kitabın, isminden de anlaşılacağı üzere müteşâbihâtü'l-Kur'ân konusunu işlediği belirtilmiştir.²⁰⁹

Zâdu'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr. Müellif, kendisinden önce telif edilen diğer tefsir kitaplarında, nâsih-mensuh, esbâb-ı nüzûl, Mekkî-Medenî, müşkilü'l-Kur'ân, ahkâm âyetlerinin tefsiri gibi konuların yeteri kadar işlenmediğini belirterek, bu tefsirle mezkûr başlıkları önemle incelediğini ifade etmiştir. Tefsirinde rivayetlerin ağırlık kazandığı görülse de naklettiği rivayetlerin yetersiz kaldığını düşündüğü kısımlarda kendi yorumunu vererek eserin dirâyet tefsiri niteliği de taşımasını sağlamıştır. İsrâiliyat haberlerden kaçınsa da bazılarını, sakıncalarını bildirmekle birlikte yer vermekte beis görmemiştir. Bunların yanı sıra müellif, meânî ve beyân ilimlerinin bir tefsir için olmazsa olmaz nitelik arz ettiğini ifade etmiş, tefsirinde bu iki ilimden olabildiğince faydalanmıştır. Tefsir ilim dalının başyapıtlarından kabul edilen *Zâdu'l-mesîr* eseri, M. Züheyr eş-Şâvîş, Şuayb el-Arnaût ve Abdülkâdir el-Arnaût tarafından yayımlanmıştır.²¹⁰

B. Hadis İlmine Dair Eserleri

İbnü'l-Cevzî, “Hâfızü'l-İrâk ve nâsirü's-sünne” lakaplarıyla anılmıştır. Dinlediği hadislerin *Sahîhayn*'da yer alıp almadığını önemsemiş, hadis rivayetinde bulunan kimselerin rivayetlerinin karşılığında herhangi bir ücret almaması ve gıybet etmemesi gerektiğinin altını çizerek aksine tutum sergileyenleri tenkit etmiştir. Yaşadığı dönemde zuhur eden, hadis uydurmacılığı ile beslenen kıssacılık

²⁰⁸ Yavuz- Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/548.

²⁰⁹ Alûcî, “*Müellefâtü İbni'l-Cevzî*”, 109.

²¹⁰ Birişık, “İbnü'l-Cevzî: Tefsir İlmindeki Yeri”, 20/550-551.

faaliyetlerinin ve Şîa gibi unsurların inançları düzleminde sahih olmayan hadislerle ihticac etmelerinin artması üzerine müellif, bununla mücadele konusunda eser telif etme yolunu tercih etmiştir. Vâizlik mesleğine hadis uydurmacılığının karıştırılmaması noktasında döneminin önemli bir sorununa karşı aktif bir rol üstlenmiştir. Müellif, hadis literatürüne nâsih-mensûh, garîbu’l-hadis, mevzu hadis ve müşkilü’l-hadîs alanlarında eserler kazandırmıştır.²¹¹

Hadis ilmine “*el-Mevzû ‘ât*” ve “*el-‘İlelü’l-Mütenâhiye*” başta olmak üzere birçok eserle önemli katkıları bulunan müellifin, hadisciliği konusunda bazı âlimler çeşitli eleştiriler serdetmişlerdir. Bu eleştiriler arasında, müellifin bir hadisi mevzu kabul etme konusunda aceleci davranması ve bir eserinde mevzu dediği rivayete başka bir eserinde herhangi bir tahsis bulunmaksızın yer vermesi öne çıkmaktadır. Söz konusu eleştiriler, daha önce belirttiğimiz gibi müellifin çok eser telif etmedeki aceleciliğinden ve bir vakitte birden çok eser kaleme almasından kaynaklanmaktadır. Zehebî, mezkûr eleştirilerden dolayı müellifin hadis ilmindeki kullanımıyla “hâfız” addedilemeyeciğini söylemişse de İbnü’l-Dübeysî, hocası İbnü’l-Cevzî’nin hadisi ve hadis ilimlerini bilme, sahihini sahih olmayanından ayırma konusunda önder bir âlim olduğunu vurgulamış; İbn Hallikân da onun hadiste devrinin imamı olduğunu belirtmiştir.²¹²

el-Mevzû ‘ât. Müellif eserinin mukaddimesinde, o dönemde hadis uydurmanın yaygınlaşması konusunda talebelerinin ısrarı üzerine bu eseri kaleme almaya karar verdiğini belirtmiştir. Bu kararı almasında, fakihlerin dinî hüküm verirken mevzu rivayetleri kullanmasının yanısıra kıssacıların sahih hadismişi gibi mevzu hadisleri aktararak bir nevi tahrif faaliyetinde bulunmalarının etkili olduğunu ifade etmiştir. Konularına göre tertip edilmiş olan eser, “*Kitâbü’t-Tevhid*” babı ile başlamakta, imân, salât gibi devam eden bab ve fasılların altında yaklaşık 1850 haberi incelemiştir. Haberleri incelerken haberlerin senedi ve metninden başlayarak, ravilerinde sorun bulunanlar değerlendirilmiş, yer yer metin tenkidi de yapılmıştır. Eserde tenkit edilen haberleri, Ukaylî’nin *ed-Du‘afâ*, İbn Hibbân’ın *Kitâbü’l-*

²¹¹ İbrahim Hatipoğlu, “İbnü’l-Cevzî: Hadis İlmindeki Yeri”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/550.

²¹² Hatipoğlu, “İbnü’l-Cevzî: Hadis İlmindeki Yeri”, 20/550; İbn Hallikân, **Vefeyâtü’l-a‘yân**, 3/140.

Mecrûhîn ve Ebü'l-Feth el-Ezdî'nin *ed-Du'afâ*' gibi eserlerden derlenen haberler teşkil etmektedir.²¹³

Eser ilk defa *el-Mevzû'ât* adıyla Abdurrahman Muhammed Osman (I-III, Medine 1386/1966; Beyrut 1403/1983; Kahire 1407/1986) tarafından, daha sonra ise sekiz yazma nüshasına dayanılarak *el-Mevzû'ât mine'l-ehâdissi'l-merfû'ât* adıyla Nûreddin Boyacılar (I-III, Riyad 1418/1997) tarafından yayımlanmıştır. Bunun yanında eserlerle ilgili, Mahmûd Ahmed el-Kaysiyye en-Nedvî el-Îmâm “*İbnü'l-Cevzî ve kitâbühû el-Mevzû'ât*” adında bir doktora çalışması yapmıştır (Lahor 1403/1983).²¹⁴

Câmiu'l-Mesânid ve'l-Elkâb. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i esas alınarak hazırlanan eserde ayrıca Buhârî, Müslim ve Tirmizî'de rivayetleri yer alan sahâbelerin, rivayetleri isimlerinin altında derlenerek her bir sahâbenin müsnedi daha detaylı biçimde belirlenmeye çalışılmıştır. Eserde sahâbeler alfabetik sıraya göre sıralanmış, eser bu yönüyle ansiklopedi niteliği kazanmıştır. İbnü'l-Cevzî bu eserde, hadislerde anlaşılması zor kelimeleri, senet veya metinlerdeki illetleri açıklamış, zayıf rivayetleri de belirtmiştir. Ebû Muhammed Cemmâîlî, Mizzî, Zehebî, İbn Hacer ve İbn Kesîr çeşitli eserlerinde zaman zaman *Câmi'u'l-mesânîd*'den istifade etmişlerdir. Ukberî ise, “*Î'râbü'l-hadîsi'n-nebevî*” adını verdiği eseri, İbnü'l-Cevzî'nin *Câmi'u'l-mesânîd*'ini esas alarak telif etmiştir. Eserin nüshaları Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi ile (Hüseyin Çelebi, nr. 203) Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye ve Dârü'l-Kütübi'l-Hidiviyye'de bulunmaktadır.²¹⁵

Esmâ'ü'd-du'afâ ve'l-vazzâ'in (vâzi'in) ve zikrû men cerehahüm mine'l-e'immeti'l-kibâri'l-hâfızîn. Müellif, eserde isimleri alfabetik olarak sıralamıştır. Ardından meşhur olanlara künyeleriyle birlikte yer verilmiştir. Kitaba hem müellif hem de Moğultay b. Kılıç birer zeyl yazmışlardır. Eser, Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî tarafından (Beyrut 1406/1986) “*ed-Duafâ ve'l-Metrûkûn*” adıyla neşredilmiştir.

²¹³ Yaşar Kandemir, “el-Mevzûât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/497.

²¹⁴ Kandemir, “el-Mevzûât”, 29/497.

²¹⁵ Yavuz- Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/546.

Ayrıca eser üzerine “*Kitâbü’l-Du‘afâ ve’l-metrûkîn li’bni’l-Cevzî tahkîk ve dirâse*” adıyla Abdülkadir Atâ tarafından bir doktora tezi hazırlanmıştır.²¹⁶

et-Tahkîk fî Ehâdîsi’t-Ta’lîk. Müellif, bu eseri Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ’nın “*et-Ta’lîku’l-kebîr fî’l-mesâ’ili’l-hilâfiyye beyne’l-e’imme*” adlı eserini esas alarak vücuda getirmiştir. 2072 adet rivayet Hanbelî fıkına uygun şekilde tertip edilmiş, önce müellifin kendi mezhebine göre ardından diğer mezheplerin delil ve görüşleri ele alınmıştır. Hadisler sıhhat derecelerine göre sıralanmış; rivayetlerdeki ihtilaf noktaları ve fikhî neticelerine yer verilmiştir. Eser Muhammed Hâmid el-Fıkî tarafından “*et-Tahkîk fî’htilâfi’l-hadîs*” adıyla yayımlanmış (Kahire 1954; Küveyt 1402/1983). Eser ayrıca Müs‘ad Abdülhamîd es-Sa‘denî ve Muhammed Fâris tarafından da neşredilmiştir (Beyrut 1415/1994).²¹⁷

Ahbârü ehli’r-rüsûh fî’l-fıkh ve’t-tahdîs bi-mikdâri(nâsihi ve)’l-mensûh mine’l-hadîs (en-Nâsih ve’l-mensûh mine’l-hadîs, er-Rüsûh fî ‘ilmi’n-nâsih ve’l-mensûh). Eserin çeşitli neşirleri ve muhtasarlari bulunmaktadır. “*Hadiste Nesh*” adıyla fikhî açıklamalar ilave edilerek, İsmail Akyüz tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir. (İstanbul 1997).²¹⁸

el-‘İlelû’l-mütenâhiye fî’l-ehâdîssi (ahbâri)’l-vâhiye. Uydurma hadislerle yakın, 1579 zayıf rivayeti 39 kitap içersinde değerlendirmiştir. Bazı tespitleri çok katı bulunarak bazı hadis âlimlerince tenkit edilmiştir.²¹⁹ Süyûtî, “*el-Câmi‘u’s-sagîr*” eserini kaleme alırken bu eserden faydalanmıştır.²²⁰ Eser, İrşâdülhak el-Eserî tarafından yayımlanmış (Lahor 1399/1978; Faysalâbâd 1401/1981), bu neşir esas alınarak ayrıca Halîl el-Meys tarafından da neşretmiştir (Beyrut 1403/1983). Zehebî, eseri “*Telhîsü’l-‘İleli’l-mütenâhiye fî’l-ehâdîsi’l-vâhiye*” adıyla ihtisar etmiştir.²²¹

²¹⁶ Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/547.

²¹⁷ Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/547.

²¹⁸ Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/547.

²¹⁹ Yaşar Kandemir, “Hadis”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/60; Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/547.

²²⁰ Mücteba Uğur, “el-Câmi‘u’s-sagîr”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/113.

²²¹ Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/547.

Dürri'l-eser fi'l-va'zi ve hadîsi seyyidi'l-beşer. Süleymaniye Kütüphanesi Fatih bölümünde 2614 numaralı yazma nüshası bulunmaktadır.

el-Müsellesât. İbnü'l-Cevzî'nin hadis talebeleri için yazdığı küçük hacimli bir eserdir. Yazma halinde bulunmaktadır. (Dârü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye, Mecmua, nr. 37, vr. 6-27; nr. 98)

Manzûme fi'l-hadîs. İbn Kutluboğa'nın Manzûme eseri üzerine iki cilt hacminde şerh yazdığı zikredilmiştir.²²²

el-Hadâ'ik fî 'ilmi'l-hadîs ve'z-zühdiyyât. Rivayetlerin senetleriyle birlikte verildiği eser 64 bölümden müteşekkildir. Mustafa es-Sekkâ tarafından 1408/1988 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir.²²³

Keşfü'n-nikâb 'ani'l-esmâ' ve'l-elkâb. Meşhur muhaddislerin isimleri, künyeleri ve lakaplarını ihtiva eden tek cilt hacmindeki eser Muhammed Riyâz el-Mâlih (Dimaşk-Beyrut 1414/1993) tarafından neşredilmiş; Abdülaziz b. Râci es-Sâidî tarafından ise tahkik edilmiştir.²²⁴

Meşyehatü İbni'l-Cevzî. İbnü'l-Cevzî'nin ilim tahsil ettiği hadis hocalarını anlattığı eserdir. Eser, müellifin dönemindeki hadis âlimlerinin tabakatı niteliği taşır. Muhammed Mahfûz tarafından Tunus (1397/1977) ve Beyrut'ta (1400/1980) neşredilmiştir.²²⁵

el-Has 'alâ hıfzi'l-'ilm ve zikru kibâri'l-huffâz. Eser ezberleme ve ezberlemeyi kolaylaştıran yöntemlerin anlatıldığı ve hâfızalarının güçlülüğü ile meşhur yaklaşık 79 hadis âliminin hayatının anlatıldığı eserdir. Eser, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Câmi li-ahlâkı'r-râvî* adlı kitabının “*el-Has 'alâ hıfzi'l-hadîs*” adlı bölümünü kaynak göstermeden aynen tekrar ettiği için tenkit edilmiştir. Abdülmün'im Ahmed tarafından yayınlanmış (İskenderiye 1403/1983; Beyrut 1406/1986); Ebû Abdullah

²²² Yavuz- Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/547.

²²³ Yavuz- Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/547.

²²⁴ İbnü'l-Cevzî, **Keşfü'n-nikâb 'ani'l-esmâ' ve'l-elkâb**, thk. Abdülaziz b. Râci es-Sâidî (Riyad: Mektebetü Dârü's-Selâm, 1993).

²²⁵ bk. İbnü'l-Cevzî, **Meşyehatu İbni'l-Cevzî**, thk. Muhammed Mahfûz (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1426/2006).

Mahmûd b. Muhammed el-Haddâd tarafından *el-Câmi‘ fi’l-has ‘alâ hıfzi’l-‘ilm* adı altında aynı konudaki üç eserle birlikte neşredilmiştir. (Kahire 1412/1992)

Âfetü ashâbi’l-hadîs ve’r-red ‘alâ ‘Abdi’l-mugîs (Âfetü’l-muhaddissîn). Hz. Peygamber’in Hz. Ebû Bekir’in arkadaşında namaz kıldığını ispatlamak için Abdûlmugîs b. Züheyr el-Harbî’nin yazdığı iki esere reddiye olarak kaleme alınmıştır. Kitap, Ali Mîlânî’nin tahkikiyle neşredilmiştir (Tahran, t.y).²²⁶

el-Keşf li-müşkili’s-Sahîhayn (Keşfü müşkili hadîsi’s-Sahîhayn, el-Keşf ‘an me‘âni’s-Sahîhayn, el-Keşf fî mestûri mâ fi’s-Sahîhayn, Müşkilü’s-Sihâh). Sahîhayn’da anlaşılması zor konuları ele alan eser ayrıca ravi sahâbeleri alfabetik sıraya göre ele almaktadır. Eserin başından Ömer b. Hattâb’ın müsnedine kadar olan kısmı Muhammed b. Ahmed el-Hârisî tarafından tahkik edilmiştir (Medine, 1414/1993).²²⁷

İ‘lâmü ehli’l-‘ilm bi-tahkîki nâsihi’l-hadîs ve mensûhih. Hadiste nesh meselesinin ele alındığı eser, *İ‘lâmü’l-‘âlim ba‘de rûsûhih bi-hakâ’iki nâsihi’l-hadîs ve mensûhih* adıyla Abdullah ez-Zehrânî tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir (1397-1398).²²⁸

C. Mezhebler, Fıkıh ve Akaid’e Dair Eserleri²²⁹

Ahkâmu’n-nisâ. İbnü’l-Cevzî, yaşadığı dönemin ilmî faaliyetlerinde kadınların ihmal edildiğinden yola çıkarak; kadınlara ibadetler konusunda yol göstermek ve hayatlarını İslâmî kaidelere göre tanzim etmelerini sağlamak gayesiyle bu eseri kaleme almıştır.²³⁰ Eser Ali b. Muhammed Yûsuf el-Muhammedî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1985). Ayrıca eser üzerine Nedim Urhan Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde doktora çalışması hazırlamıştır.

Def‘u şühbeti’t-teşbîh. İbnü’l-Cevzî, müşebbihe ve mücessimeyi konu edinen eseriyse, bu yaklaşımlara reddiyede bulunmaktadır. Eser, 42 varak halinde küçük

²²⁶ Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/547.

²²⁷ Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/547.

²²⁸ Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/547.

²²⁹ Alûcî, “*Müellefâtü İbni’l-Cevzî*”, 272-274.

²³⁰ Urhan, *İbnü’l-Cevzî ve “Ahkamu’n-Nisâ” Adlı Eseri*, 67.

hacimlidir. Eserin yazma nüshaları Süleymaniye (Şehid Ali Paşa, nr. 1561) ve Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye kütüphanelerinde bulunmaktadır.²³¹

Der'ü'levm ve'd-daym fî savm-i yevmi'l-ğaym. Hatib el-Bağdâdî'nin, Şâban ayının 30. gününde oruç tutmanın caiz olmadığı yönündeki görüşüne reddiye sadedinde yazılmıştır. Eser, Câsim b. Süleyman el-Füheyd ed-Devserî tarafından neşredilmiştir (Beyrut, 1994).²³²

Minhâcü'l-kâsîdîn. Nikâh, helal-haram, tövbe, sabır-şükür, havf-recâ, musiki, haset ve cömertlik gibi konuları işleyen eserin muhtasarı müellifin talebesi Muvafakuddîn İbn Kudâme tarafından yapılmıştır (Kahire 1991).²³³ Eserin Kâmil Muhammed Hurât tahkikli güncel bir neşri bulunmaktadır (Dımaşk 1431/2010).

Takrîru'l-kavâ'id ve tahrîru'l-fevâid fî usûli mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Bölümü 55 numaralı yazma nüshası bulunmaktadır.

Mezhepler, fıkıh ve akaid ilim dalında müellife izâfe edilen, güncel neşri bulunmayan veya malumat sahibi olamadığımız eserlerin ismini zikretmekle yetineceğiz. Bunlar: *Ahbâru's-sıfât, el-Ba'zi'l-eşheb el-munkaddu alâ muhâlifî'l-mezheb, el-Belâğatu'l-furû', Beyânu ğafleti'l-gâil bi 'ademi'l-'ibâd, Dakku't-tenbih bi keffi't-tenzîh, Esbâbu'l-hidâye li erbâbi'l-bidâye, Hâdi'n-nüfûs ilâ meleki'l-kudûs, Hâdi'l-kulûbi'l-ahbâr ilâ dâri'l-karâr, el-İbâdâtu'l-hamse, el-İhtiyâr ve'z-zul ve'l-inkisâr, İ'lâmu'l-ihyâ bi aġlâti'l-ihyâ, el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf, Kaside fi'l-'tikâd, Keşfü'z-zulme 'ani'd-diyâ' fî'r-reddi devâ kimyâ, Kitâbu'l-buġle, Lügâtu'l-fıkh, el-Menfa'a fî mezâhibi'l-erba'a, Mansûru'l-ukûd fî tecrîdi'l-hudûd, Mesbûku'l-mezheb, Mesbûku'z-zeheb fî'l-mezheb, Mesleku'l-akele, el-Mezheb fî'l-mezheb, Minhâcu'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl, Minhâcu ehli'l-isâbe fî sohbeti's-sahâbe, Munteketu'l-mu'teked, Mu'tasaru'l-muhtasar fî mesâili'n-nazar, el-Muzehhebu'l-Ahmedî fî'l-mezhebi'l-İmâm Ahmed, en-Nisâ ve mâ yete'allaku bi âdâbihâ, en-Nûr fî fedâili'l-eyyâm ve's-*

²³¹ Yusuf Şevki Yavuz, "Def'u Şüpheti't-teşbih" **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/105.

²³² Yavuz- Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", 20/548.

²³³ Yavuz- Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", 20/548.

şuhûr, er-Reddu alâ muta'assibi'l-anîd, *Risâletu'l-fussilet*, *Ruûsu'l-mesâil*, *es-Sırru'l-masûn*, *Tahrîmu'l-mahalli'l-mekrûh*, et-*Tahkîk fî mesâili'l-hilâf*.

D. Ahlak, Vaaz ve Riyâzata Dair Eserleri²³⁴

Bahrü'd-dümü'. Dünya hayatının geçiciliği ahiret hayatının ebediliğini insanlara hatırlatmak ve insanların ahireti göz önünde bulundurarak bir hayat sürmesi hakkında tavsiyelerde bulunmak amacıyla 32 bölüm olarak kaleme alınan vaaz eseridir.²³⁵

Birrü'l-vâlideyn. Ebeveynlere karşı sorumluluklarla ilgili rivayetlerin toplandığı eseri, Muhammed Abdülkâdir Atâ ile Âdil Abdülmevcûd ve Ali Muavvaz yayımlamıştır (Beyrut 1993).²³⁶

Bustânu'l-vâizîn ve riyâzü's-sâmi'în. es-Seyyid el-Cemîlî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1984).

el-Müdhiş. Birçok kaside ve şiirden oluşan vaaz ve irşad kitabıdır.²³⁷

Kitâbu'l-muklik. Ahiret ve berzâh âlemi konularında vaazlarda zikredilebilecek hadislerin toplandığı eserdir. Mecdî Fethî es-Seyyid tarafından neşredilmiştir (Tanta 1991).

Leftetü'l-kebed fî (ilâ) nasîhati'l-veled (Vasıyyetü Ebi'l-Ferec İbni'l-Cevzî li-veledih). İbnü'l-Cevzî'nin oğlu Ebü'l-Kâsım Ali'yi ilme teşvik etmek ve ona nasihat vermek amacıyla kaleme aldığı küçük hacimli eser, müellifin ağzından kendi hayatına dair anekdotlar taşımaktadır.²³⁸

el-Letâ'if fî'l-va'z. 1990 yılında (Tanta) Muhammed İbrâhim Sünbül tarafından neşredilmiştir.

²³⁴ Alûcî, “*Müellefâtü İbni'l-Cevzî*”, 274-280.

²³⁵ İbnü'l-Cevzî, “*Bahrü'd-dümü'*”, (Kahire: Dârü's-Sahâbeti't-Türâsi, 1412/1992), 7-15.

²³⁶ Yavuz- Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/548-549.

²³⁷ İbnü'l-Cevzî, “*el-Müdhiş*”, nşr. Mervân Kabbânî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye).

²³⁸ bk. İbnü'l-Cevzî, *Leftetü'l-kebed fî (ilâ) nasîhati'l-veled*, thk. Abdülmaksûd b. Abdürrahim (Mısır: Mektebet-ü İmam Buhârî, 1416/1995).

Ru'ûsü'l-kavârîr. Eser, varlıkların yaratılışları, peygamberlerin kıssaları ve hutbelerden müteşekkildir. Muhammed Nebîl Sünbül tarafından 1990 yılında (Tanta) neşredilmiştir.²³⁹

et-Tebsıra. 9 bölümden oluşan eser 100 tane vaaz ihtiva etmektedir. İlk kez 1986'da yayımlanan eser, eksik kısımlarının giderilmesiyle Mustafa Abdülvâhid tahkikiyle iki cilt halinde ikinci kez yayımlanmıştır.²⁴⁰

Zemmü'l-hevâ. İbnü'l-Cevzî'nin yaşadığı dönemde ortaya çıkan ahlakî yozlaşmaya karşı toplumu ıslah etmek üzere kaleme aldığı eserdir. Stefan Leder, *İbn Al-Gauzî und Seine Kompilation Wider die Leidenschaft* isimli kitapla eseri tahlil etmiş (Beyrut 1984), İbrahim Muhammed Ramazan ise ihtisar ederek yayımlamıştır (Beyrut 1993).²⁴¹

Ahlak, vaaz ve riyâzât eserleri bölümünde İbnü'l-Cevzî'ye izafe edilen ancak neşredilmemiş veya hakkında malumat bulunmayan eserlerin ismini zikretmekle yetineceğiz. Bunlar: *Bostânu'l-ârifîn*, *Deryâku'z-zunûb ve keşfu'r-Rabbâni'l-kulûb*, *Hâdi kulûbu'l-ebrâr*, *el-Hevâtîm*, *el-Hissü alâ talebi'l-evlâd*, *Hüsnü'l-hitâb*, *Hüsnü's-Sülûk ilâ mevâizi'l-mülûk*, *el-İhtiyârât*, *İğâsetü'l-lehefân fî mesâili's-şeytân*, *Îkâzu'l-vesnân fî'l-mevâ'ize*, *el-İ'tibârât ve'l-mevâ'iz*, *Kân ve yekûn*, *Kenzü'l-mezkûr*, *Kenzü'l-mülûk fî keyfiyyetü's-sülûk*, *Kitâbu'l-letâif fî'l-mevâ'iz*, *Künûzu'r-rumûz*, *Laktu'l-cemân*, *el-Leâli fî'l-hutâb*, *el-Letâifü'l-kübrâ*, *el-Lu'lu fî'l-mevâ'iz*.

E. Arap Dili ve Edebiyatı'na Dair Eserleri

el-Makâmât. İbnü'l-Cevzî'nin meânî ve vaz' ilmi üzerine kaleme aldığı tek ciltten müteşekkil eser, Muhammed Nagaş tarafından yayınlanmıştır. (Kahire 1400/1980)

Nüzhetü'l-edîb. Hâtip olan kimsenin taşınması gereken nitelikleri anlatan küçük hacimli bir eserdir.²⁴²

²³⁹ Yavuz- Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", 20/549.

²⁴⁰ bk. İbnü'l-Cevzî, **et-Tebsıra**, thk. Mustafa Abdülvâhid (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993).

²⁴¹ Yavuz- Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", 20/549.

²⁴² İbnü'l-Cevzî, "**el-Müdhiş**", 12 (tahkik edenin girişi).

İbnü'l-Cevzî'nin kaynaklarda zikredilen diğer Arap Dili ve Edebiyatı eserleri şunlardır: *Atbaku'z-zeheb*, *Durretu'l-gavas fî aġlati'l-havas*, *Esmâu ehli'l-Bedr*, *Galatu'l-avâm*, *İzâh li kavânîni'l-istilâh*, *Lektu'l-menâfî*, *Mâ kultuhû mine'l-eş'ar*, *el-Mukîmu'l-muk'ad fî dakâiki'l-'arabiyye*, *Risâle fî şerhi'l-elfâz li'l-eimmeti'l-ma'rûfe*, *Takvîmu'l-lisân*, *Takvîmu'l-luġa*.

F. Tarih, Coğrafya ve Siyer'e Dair Eserleri

İbnü'l-Cevzî'nin tarih alanındaki derinliği Zehebî ve İbn-i Receb gibi âlimler başta olmak üzere birçok âlim tarafından belirtilmiştir. Onun tarih alanındaki en meşhur eseri olan *el-Muntazam*'ın mukaddimesinde zikrettikleri, İbnü'l-Cevzî'nin tarih perspektifi açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Müellife göre tarih ilminin insanlığa sağladığı faydalar arasında iki fayda önem konusunda önceliklidir. Bunlardan ilki tarih bilmenin insanlara ibret teşkil etmesi, diğeri ise tarihî bilgi edinimi ile insanın elde ettiği psikolojik huzurdur.²⁴³ Şöyle ki insan, yaşadığı dönemde karşılaştığı müspet-menfî durumlar hakkında tarihten örnekleri göz önünde bulundurarak teselli bulur. İbnü'l-Cevzî, tarihî bilgilerin nakledilmesinde insanlığın yararının gözetilmesi gerektiğini vurgulayarak, insanlara fayda getirmeyecek sıhhati kuşkulu rivayetlerin nakledilmemesi konusunda ikazda bulunmuştur. Bu minvalde, Vehb. b. Münebbih gibi tarihçileri hurafe benzeri rivayetleri zikrettikleri için tenkit etmiştir.²⁴⁴

Tarihin, umumi tarih, siyer, tabakat ve menâkıb alanlarıyla ilgili eserleri bulunan müellifin, *el-Muntazam* örneğinde görüleceği üzere tarihî olayları önemli şahısların biyografileriyle birleştirerek sunması, tarih yazıcılığına kazandırdığı bir yenilik olmuştur. Eserlerinde rivayetleri süzgeçten geçirerek sunan müellif, yer verdiği rivayetlerin sıhhati konusunda açıklamalar yapmış; yer yer tercihlerde bulunmuş; bazen de direkt olarak reddetme yöntemini benimsemiştir. Tarih alanında öncü âlimlerden biri olan müelliften, İbnü's-Sâî, Zehebî, İbn Şâkir el-Kütübî, Yâfiû, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, İbn Taġrîberdî ve İbnü'l-İmâd gibi âlimler etkilenmiştir. Yâkût el-Hamevî, İzzeddin İbnü'l-Esîr, İbn Hallikân, İbnü'l-Fuvatî, İbn Hacer el-Askalânî

²⁴³ Abdülaziz Hâşim el-Gazzûlî, *İbnü'l-Cevzî el-İmâmü'l-mürebbî el-vâizü'l-belîġ ve'l-âlimü'l-mütefennin* (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1420/2000), 132-133.

²⁴⁴ Yavuz- Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", 20/544.

ve Süyûtî gibi âlimlerin ise İbnü'l-Cevzî'den muhtelif iktibaslarda bulunduğu gözlenmiştir.²⁴⁵

el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem. Kâinatın ve Hz. Âdem'in yaratılışı ile başlayarak 574 (1179) yılına kadar meydana gelen olayları kronolojik sırayla ele alan müellif, olayların zikredilmesinin ardından o tarihte vefat etmiş önemli şahısların biyografilerine yer vermiştir.²⁴⁶ Rivayetleri aktarırken vâkıaların ay ve gününü belirtmeye özen göstermiştir. Eser, siyasî ve mezhepsel çekişmeler, ilgili tarihteki hac emirlerinin isimleri, doğal afetler, salgınlar ve sosyal olayları ihtiva eden, dünyanın başlangıcından eseri kaleme aldığı zamana kadar olan tarihsel dönemi ele alan geniş kapsamlı muhtevaya sahiptir.²⁴⁷ Yaklaşık 19-20 cilt hacminde olan eserin 257-574 (871-1179) yıllarını içeren bölümü, aralarında Fritz Salim Krenkow'un da bulunduğu bir heyet tarafından eserin 5-8. ciltleri (Haydarâbâd-Dekken 1357-1359/1938-1940) yayımlanmıştır. Eserin tam hâli ise Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut 1412/1992, 1415/1995) tarafından 18 cilt olarak yayımlanmıştır.²⁴⁸

Sıfatü's-safve. Hz. Peygamber (s.a.v)'in ve ashabın hayatlarından oluşan eserde Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü'l-evliyâ'* adlı eseri esas alınmıştır. İbnü'l-Cevzî, *Hilye* eserinde gerekli gördüğü rivayetleri gerek çıkararak gerek özetleyerek *Sıfatü's-safve*'yi kaleme almıştır. Bunun yanı sıra esere *Hilye*'de yer almayan bazı şahısların hayatlarını da ilâve etmiştir. İlk olarak Mahmûd Fâhûrî ve Muhammed Revvâs Kal'acî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1399/1979).²⁴⁹ Eser, "*Sıfatü's-Safve'den*

²⁴⁵ Yavuz- Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", 20/544.

²⁴⁶ Joseph de Somogyi, "The "Kitâb al-muntazam" of Ibn al-Jauzî" **Journal of Royal Asia Society**, 64/1 (1932), 61.

²⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem**, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ- Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995).

²⁴⁸ Yavuz- Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", 20/545; İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam eseri ve tarih metodu hakkında Macar oryantalist Joseph de Somogyi (1899-1976) iki makale kaleme almıştır. bk. "İbn Al-Jauzî's School of Historiography", **Acta Orientalia**, 6/1-3 (1956), 207-214; " The "Kitâb al-muntazam" of Ibn al-Jauzî " **Journal of Royal Asia Society**, 64/1 (1932), 49-76.

²⁴⁹ Yavuz- Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", 20/545; İbnü'l-Cevzî, **Sıfatü's-safve**, thk. Mahmud Fahurî- Muhammed Kal'acî (Beyrut: Dârü'l-Marife, 1979).

Rasulullah ve Aşere-i Mübeşşere'nin Hayatları ve Faziletleri" adıyla, tercüme edilerek Kahraman yayınları tarafından 2006 yılında yayımlanmıştır.²⁵⁰

Telkîhu fuhûmi ehli'l-eser fî 'uyûni't-târîh ve's-siyer. Tarih, tabakat, siyer ve hadislerle ilgili olan eserde sahâbe, tâbiin ve diğer meşhur ravilerin isimleri alfabetik sıraya göre tertip edilmiştir. Eserde geçmiş peygamberlerden Hz. Peygamber (s.a.v)'e kadar peygamberler anlatılır, ardından Hz. Ebû Bekir (r.a)'den başlayarak Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh'a (1180-1225) kadar halifeler anlatılır. Hadis nakleden sahâbîler, Akabe biatlarına iştirak edenler, Bedir ve Uhud savaşına katılan sahâbîler sıralanmıştır. Carl Brockelmann tarafından *Abderrahmân Abulfarağ İbn al-Ğauzi's Talkîh fuhûm ahl alâtâr fî Muhtasar assijar walahbâr (Nach der Berliner Handschrift untersucht, Leiden 1892)* adıyla yayımlanan hâli eserin eksik basımıdır. Hindistan'da iki defa basılan (Delhi 1869, 1927) eser, daha sonra Ali Hasan tarafından neşredilmiştir (Kahire 1975).²⁵¹

el-Misbâhu'l-mudî' fî hilâfeti'l-Müstazî (el-Misbâhu'l-mudî' bi-fezâ'ili [fî devleti]'l-Müstazî, el-Misbâhu'l-mudî' li-da'veti'l-İmâmi'l-Müstazî). 17 bölümden oluşan eser Halife Müstazî-Biemrillâh'a ithaf edilmiştir. Halife örneğinde tüm müslüman hükümdarlara nasihatler içeren eser bir Siyâsetnâme niteliği taşımaktadır. Eseri, Nâciye Abdullah İbrâhim yayımlamıştır (Bağdat 1396/1976).²⁵²

el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ (el-Vefâ bi-[fî] fezâ'ili'l-Mustafâ, el-Vefâ bi't-ta'rîf bi'l-Mustafâ). Eser, çalışmamızın ikinci bölümünde incelenecek, daha detaylı olarak ele alınacaktır.

Menâkıbü 'Ömer b. el-Hattâb (Târîhu [Sîretü] 'Ömer b. el-Hattâb). Hz. Ömer (r.a)'in cahiliye dönemindeki durumu, Hz. Peygamber (s.a.v) ile birlikteliği, halifeliği, adaleti gibi konuları ihtiva eden bir risâledir.²⁵³ Muhammed Emîn el-Hancî

²⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatu's-Safve'den Rasulullah ve Aşere-i Mübeşşere'nin Hayatları ve Faziletleri*, trc. Abdulvehhab Öztürk (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006).

²⁵¹ Yavuz- Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", 20/545.

²⁵² Yavuz- Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", 20/545-546.

²⁵³ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu Ömer b. Hattâb*, thk. Zeynep İbrâhim el-Kârut (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987).

tarafından “*Târîhu ‘Ömer İbni’l-Hattâb evvelü hâkim dîmukrâtî fi’l-İslâm*” adıyla neşredilmiş (Kahire 1342/1924), “*Târîhu ‘Ömer b. el-Hattab*” ismiyle ise Beyrut’ta (1402/1982, 1405/1985) neşredilmiştir. Üsâme Abdülkerîm er-Rifâî’nin tahkikiyle Dımaşk’ta (ts., Dâru ihyâi ulûmi’d-dîn) yeniden basılmıştır.²⁵⁴

Sîretü ve Menâkıbü ‘Ömer b. ‘Abdil‘azîz. Almanca önsözle Carl Heinrich Becker tarafından *Ibn Gauzî’s Manâqib Omar Ibn ‘Abd el-‘Azîz besprochen und im Auszuge mitgeteilt* adıyla neşredilmiştir (Leipzig 1899). Ayrıca Muhibbüddin el-Hatîb (Kahire 1331) ve Nâim Zerzûr (Beyrut 1404/1984) tarafından da yayımlanmıştır. Müellifin *Menâkıbü ‘Ömer b. Hattâb* eseriyle birlikte bu eser *Sîretü’l-‘Ömereyn* adıyla anılmaktadır. Süleymaniye kütüphanesinde iki yazma nüshası bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3240; Köprülü Ktp., nr. 1087).²⁵⁵

el-‘Arûs (Mevlidü’n-nebî) (Kahire 1300, 1301; Beyrut 1330; *Buğyetü’l-‘avâm fî şerhi Mevlidi seyyidi’l-enâm* adıyla, Kahire 1927). 1252 (1835) tarihinde Ömer Ağazade Mardinî tarafından istinsah edilen Arapça yazma bir nüshası Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi’nde (No: 21 Hk 538/13) bulunmaktadır.

A‘mârü’l-a’yân. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1414/1994).

Fezâ’ilü’l-Kuds. Müellifin şehir tarihi eserlerinden biri olup tek cilt halindedir. Cebrâil Süleyman Cebbûr tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1979).

Menâkıbü Bağdâd. Müellifin şehir tarihi kitaplarından biri olan *Menâkıbü Bağdâd*’ı Muhammed Behcet el-Eserî neşretmiştir (Bağdat 1342).

²⁵⁴ Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/546; Ayrıca ülkemizde bu eserle ilgili yüksek lisans çalışması yapılmış; çalışmada eser tercüme edilmiştir. bk. Musab Dalğa, **Ebü’l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü’l-Cevzi (ö.597/1201) ve “Menâkıbu Emiri’l-Mü’minin Ömer B. Hattâb” Adlı Eseri** (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

²⁵⁵ Yavuz- Avcı, “İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Ferec”, 20/546.

Tenvîrû'l-gabeş fî fazlî's-Sûdân ve'l-Habeş.²⁵⁶ Hz. Peygamber (s.a.v)'in Habeşistan ile ilişkileri, meşhur siyahî sahâbîlerin anlatıldığı eser aynı zamanda ilim, ibadet, zühd ve şiir gibi alanlarda meşhur sahâbîlerin hayatını konu edinmektedir. Eser mezkûr konular üzerinden, üstünlüğün ırkta değil takvada olduğu temasını işlemektedir.

Müellifin mezkûr eserlerinin dışında biyografik eserleri de mevcuttur. Bunlar: *Fezâ'ilü (Menâkıbü) 'l-Hasan el-Basrî, Menâkıbü Ma'rûf el-Kerhî ve ahhâruh (Fezâ'ilü Ma'rûf el-Kerhî), Menâkıbü 'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel.*

G. Çeşitli İlim Dallarına Dair Eserleri

Ahhârû'l-hamkâ ve'l-muğaffelîn (Beyrut 1405/1985). Enver Günenç tarafından “*Ahmak ve Dalgınlar Kitabı*” başlığıyla tercüme edilmiştir (İstanbul 1998).

Müsîrû'l-ğarâmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin. Hac menâsiki, peygamberlerin haccı, halifelerin haccı gibi konuları ihtiva etmektedir. İlk olarak Muhammed Hüseyin ez-Zehbî tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1995). İbrâhim Müsîrû'l-'azmi's-sâkin ilâ eşrefi'l-emâkin adıyla Merzûk Ali İbrâhim tarafından neşredilmiştir (1412/1995).²⁵⁷

es-Sebât 'inde'l-memât. İslâm büyüklerinin ölüm anında söylediklerini zikreden eser, Abdullah Leysî el-Ensârî tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1406/1986).

Tenbîhü'n-nâ'imi'l-gumr 'alâ mevâsimi'l-'umr. Eserde insan ömrünün her döneminin kendine has değeri olduğu noktasında öğütler verilmektedir. Hersekli

²⁵⁶ “Çeşitli nüshaları bulunan eser (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2803, vr. 88b-107b [muhtasar]; Cârullah Efendi, nr. 2108, vr. 42b-66b [muhtasar]) Osmanlı Türkçesi'ne çevrilmiştir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4958; İÜ Ktp., TY, nr. 2648). Kitap üzerinde bir doktora tezi hazırlayan I. H. Alawiye eseri tahkik etmiş, ayrıca İngilizce'ye tercüme etmiştir (İbn al-Jawzî's Apologia on Behalf of the Black People and their Status in Islam: A Critical Edition and Translation of Kitâb Tanwîr al-Ghabash fî Faḍl al-Sudân wa'l-Habash, 1985-1986, PhD thesis, School of Oriental and African Studies).” Yavuz- Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/546.

²⁵⁷ Yavuz- Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/546.

Mehmed Kâmil Bey tarafından *Îkâzû'l-ihvân* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (İstanbul 1302-1304).²⁵⁸

et-Tıbbü'r-rûhânî. Mustafa Âşûr tarafından 1987 yılında Kahire'de neşredilmiştir.

II. İlim Dalları Hakkındaki Mülahazaları

A. Akaid İlmine Dair Mülahazaları

İbnü'l-Cevzî'nin telif ettiği eserlerden de anlaşılacağı üzere kelâm ve akaid ilmi onun ilmî şahsiyetinde önemli bir yer tutmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin kelâm ilmi ile olan münasebeti genel olarak eleştirel boyutta gerçekleşmiştir. O, itikadi meseleleri kendi süzgecinden geçirerek yorumlamış, görüşleri ile çatıştığına kanaat getirdiği yaklaşımları tenkit etmiştir.

İbnü'l-Cevzî, kelâmcıların haberi sıfatları te'vile tâbi tutmasını avam için sakıncalı görmüştür. Halkın zihninde haberi sıfatların, te'ville birlikte gelen “nefiy” yoluyla değil “isbât” yöntemiyle yerli yerine oturacağı fikrini benimsemiştir. İbnü'l-Cevzî, peygamberlerin de ulûhiyyet konularında isbât yöntemini kullandıklarını söyleyerek, kelâmcıların çoğunun bu noktada peygamberlerin yolundan yüz çevirdiğini belirtmiştir. Tenzihe ulaşmak için te'vilin gerekli olduğunu kabul etmekle birlikte, bunun âlimler nezdinde söz konusu bir durum olduğunu zikretmiştir. Müellif, kelâmcıların tartışma konularından olan cevher, araz, cüz' lâ-yetecezzâ gibi konuları lüzumsuz tartışmalar olarak addetmiştir.²⁵⁹

İbnü'l-Cevzî, aklın tabiat kanunlarını anlamada yeterli olabileceğini ancak ilâhi kaunları ve hikmetlerin künhüne vâkıf olamayacağı için her hâlükârda insanın vahye ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle insanın, vahye koşulsuz itaat göstermesi gerekmektedir. İlham, naslara aykırılık teşkil ettiği noktada bilgi kaynağı olarak kabul edilemeyeceğinin altını çizmiştir. Allah'ın varlığına dair tartışmalar hakkında görüş beyan eden müellif, Allah'ın duyularla idrak edilemeyişi sebep gösterip O'nun varlığını reddetme yolunu seçenlerin, Allah'ın insan gibi maddî bir varlık

²⁵⁸ Yavuz- Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/549.

²⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *Saydu'l-Hâtır*, 157-161; 252-257; 587-593.

olmayışından dolayı bu sonuca varmalarının isabetsiz olduğunu dile getirmiştir. İnsanın, Allah'ı tanımaya yönelik faaliyetlerinde O'nun sıfatları konusunda yanlışla düşmemesi için selef yöntemine tâbi olunmasının gerekliliğinden söz eden müellif, ilgili nasların bazen te'vil edilmeden benimsenmesi, bazen de sıfatın aslını izole etmeyecek bir te'ville yorumlanması gerektiğini vurgulamıştır.²⁶⁰

Müellif, Kur'an'ı Kerîm hakkında insanların onun Hz. Peygamber'in mucizesi, insanlığa ise hidâyet rehberi olduğunun bilmesi ve bu doğrultuda muamele etmesi gerektiğini belirtmiş, Kur'an'ın mahlûk olup-olmadığı tartışmasının insanlar için fayda getirmeyecek bir tartışma olduğundan söz etmiştir. Kur'an dışında Hz. Peygamber'in mütevâtir bir mucizesinin bulunmadığını söyleyen müellif, âhâd haberlerin onun Kur'an dışında, hissî mucizeleri bulunduğu delil teşkil ettiğini belirtmiştir.²⁶¹

B. Fıkıh İlmine Dair Mülâhazaları

İbnü'l-Cevzî, hocalarının bir kısmından fıkıh dersi alması ve yaşadığı Bağdat ilim havzasında fıkıh ilminde öncü âlimlerin yetişmesinden dolayı fıkıh ilmine bigâne kalmayarak bu alanda çeşitli eserler ortaya koymuştur. Mezheb mutaassıplığı yapmadığı ve taklitten kaçındığını daha önce de ifade ettiğimiz müellifin, fikhî görüşlerini birkaç maddede özetlememiz mümkündür.

İbnü'l-Cevzî, fikhî görüşlerinde Ahmed b. Hanbel'in disiplinine tâbi olmuş, onun diğer ilimlerde ve fıkıh ilminde derinliğe sahip olduğundan ve görüşlerini muhakkak surette ayet ve hadislere dayandırdığından dolayı bu disiplini tercih ettiğini belirtmiştir.²⁶² İbnü'l-Cevzî'ye göre fakih olabilmek için İslâmî İlimlerin tamamını bilmek ve İslâm ahlakına bağlı olmak gerekir. Fıkıhta bir başka mesele hakkında İbnü'l-Cevzî, kıyasın asla sahih hadislerin önüne geçirilmeyeceğini vurgulamıştır.

²⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, **Saydu'l-Hâtır**, 128; İbnü'l-Cevzî, **Telbîsu İblîs**, nşr. M. Münîr ed-Dımaşkî (Kahire: 1368/1949), 101-107.

²⁶¹ Yavuz- Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", 20/545.

²⁶² İbnü'l-Cevzî, **Def'u şühreti't-teşbîh**, thk. Târik es-Suûd (Beyrut: Dâru'l-Hicrât, 1990), 11-14.

Ayrıca müellif, fikhî hükümlerin dedillerinin araştırılarak amel edilmesi gerektiğinin altını çizmiştir.²⁶³

C. Tasavvuf İlmine Dair Mülahazaları

İbnü'l-Cevzî'nin tasavvuf ilmi hakkındaki görüşleri genel anlamda eleştirel mahiyettedir. Zühd adı altında tesis edilen bazı kaidelerin Hz. Peygamber'in sünnetinin önüne geçirilmesi ve mevzu hadisleri delil kabul ederek ilimden yüz çevrilmesinin yanlış olduğunu ifade etmiştir. Yine fakihlerin naslara dayanan görüşlerini, temelsiz bir şekilde karşı çıkarak etkisiz kılma uğraşlarını eleştirmektedir.²⁶⁴

İbnü'l-Cevzî'nin zühd hayatı adı altında yapılan fiillerden eleştirdiği bir başka uygulama da dinin helal kabul ettiği amellerin aşırılıklara meydan verilerek sınırlandırılmasıdır. Bu bağlamda dinin helal kıldığı gıdalara zühd hayatı nedeniyle haram kılınmış gibi yaklaşılmasına karşı çıkmaktadır. Örneğin: “*Ben hurma (tatlı) yemiyorum. Çünkü ben onun şükrünü yerine getiremiyorum.*” Diyen bir adama Hasan Basrî'nin (ö. 110/728): “*Bu ahmak bir adamdır. Acaba içtiği soğuk suyun şükrünü yerine getirebiliyor mu?*” şeklindeki sözyle bu durumu tenkit etmiştir. İbnü'l-Cevzî, bu gibi tutumların, insan sağlığına zarar verdiği gibi dinin orjinalitesine de zarar verdiğini belirtmiştir.²⁶⁵

Yine mutasavvıfların giyim ve dış görünüş konusundaki tutumları eleştiriye konu olmuştur. Zahitlik gerekçe gösterilerek, güzel, düzenli ve temiz giyimden uzak durmanın yanlış olduğunu, bunun Hz. Peygamber ve hulefayı râşidinin yaşantısının zıttı tutumlar olduğunu belirtmiştir. Zühd adı altında aile kurmaktan uzak durulması ve sosyal hayattan el etek çekilmesini İslâm içerisinde bir ruhbanlık ihdas ettiği gerekçesiyle, Allah'ın emirlerine ve sünnet-i seniyyeye ters düştüğünü ifade etmiştir.²⁶⁶

²⁶³ Yavuz- Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/543.

²⁶⁴ Yavuz- Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/543-544.

²⁶⁵ Altıntaş, “İbnü'l-Cevzî'de Tasavvuf-Kelam Münasebetleri”, 149.

²⁶⁶ Altıntaş, “İbnü'l-Cevzî'de Tasavvuf-Kelam Münasebetleri”, 150-151.

Tasavvufî anlayışlar çatısı altında dallanan budaklanan Hulmânîye ve Hallâciye gibi akımların tasavvuf-itikad ilişkisi bağlamında, Kur'an ve sünnetin tasvip etmeyeceği akımlar olarak değerlendirmiş; Allah inancına ve tevhide gölge düşürecek ve dinin aslından saptıracak inançlar olduğunu belirterek eleştirmiştir.²⁶⁷

Sûfî kelimesinin müştakının “*suffe*” olduğunu ileri sürenlere karşı, eğer böyle olsaydı tasavvuf ehline “*sûfî*” değil “*sâfî*” denirdi diyerek karşı çıkmıştır.²⁶⁸

Tasavvuf ehlinde eleştirdiği bir başka kesim ise, Kur'an'ın tefsirinde dayanağı bulunmayan işârî ve sübjektif yorumlara girişilmesi olmuştur.²⁶⁹

Ana hatlarıyla sunduğumuz İbnü'l-Cevzî'nin tasavvufla ilgili görüşleri başlığı altında, İbnü'l-Cevzî'nin eleştirilerine yer verilmiştir. İbnü'l-Cevzî zaman zaman tasavvufa karşı olduğu iddiasıyla itham edilmektedir. Ancak burada belirttiğimiz maddelerden anlaşılacağı üzere İbnü'l-Cevzî'nin eleştirileri, tarihi süreçte İslâm dünyasında ortaya çıkan bir disiplin ve ilim dalı olarak tasavvufun tamamı değil, tasavvuf adı altında bir takım uygulamalar ve dinin aslına zarar veren inançlar serdeden şahıslardır. İbnü'l-Cevzî'nin tasavvuf ilmini tümünden reddettiğine dair bir delil bulunmazken bunu iddia etmek ilmî ve objektif bir yaklaşımdan uzak olacaktır.

²⁶⁷ Altıntaş, “İbnü'l-Cevzî’de Tasavvuf-Kelam Münasebetleri”, 153.

²⁶⁸ Altıntaş, “İbnü'l-Cevzî’de Tasavvuf-Kelam Münasebetleri”, 152.

²⁶⁹ Yavuz- Avcı, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, 20/544.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

el-VEFÂ bi-FEZÂ'İLİ'L-MUSTAFÂ ADLI ESERİ

I. Eserin Adı ve Yazılma Nedeni

Eserin adı, yazma nüshalarda ve çeşitli kaynaklarda muhtelif isimlerle anılmıştır. Eserin müellif nüshasına erişilememesi eserin ismi konusunda tercihi zorlaştırmaktadır. Ezher Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki nüshanın adı “*el-Vefâ bi ba'zı ahvâli'l-Mustafâ*” şeklindeyken Dârü'l-Kütübi'l-Kavmiyye nüshasında: “*el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*” şeklindedir.²⁷⁰ Eserin Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunan yazma nüshalarındaki ismi ise “*Kitabü'l-Vefâ bi-(fî) fezâ'ili'l-Mustafâ*” şeklinde kayıtlanmıştır. Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd Kütüphanesi'nde, 7248 numaralı, hicrî 799 yılına ait yazma nüshada ise yine *el-Vefâ fî fezâ'ili'l-Mustafâ* ismi yazmaktadır. Kurtubî'nin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* eserinde ise “*el-Vefâ fî şerefi'l-Mustafâ*” adının kullanıldığı görülmektedir.²⁷¹ Müellifin torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî ise *Mir'âtü'z-zamân*'da dedesinin eserlerinin isimlerini zikrettiği bölümde kitabı *el-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ* adıyla nakletmiştir. Biz de müellif nüshasının bulunmaması, incelediğimiz en eski tarihli (hicrî 799) nüshanın Sıbt'a yakın isimli oluşu ve ülkemizde bulunan hemen tüm yazma nüshalarda “*el-Vefâ bi[fî]-fezâ'ili'l-Mustafâ*” isminin tercih edilmesinden dolayı “*el-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ*” ismini eserin ismi olarak tercih ettik.

Mustafa Abdülvâhid (Kahire 1386/1966) ve Muhammed Zührî en-Neccâr (Riyad 1400/1980) neşirlerinde, ayrıca Mustafâ Abdulkâdir Atâ (Mısır 1408/1987) ve Râşid Halilî (Beyrut 1426/2005) tahkikli basımlarında “*el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*” adı tercih edilmiştir. Mustafa Abdülvâhid, bu ismi tercih etmesinin nedeni olarak, Teymûriyye nüshasının bu isimle olduğunu, kitabın Hz. Peygamber'in hayatının genelini ele aldığı için bu ismin daha layık olacağını ifade etmiştir. Ayrıca “*el-Vefâ*

²⁷⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012), (tahkik edenin girişi).

²⁷¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtûbî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdûnî, İbrâhim Atfeyyîş (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964). 8/181.

bi-fezâ'ili'l-Mustafâ” isminde yer alan “fezâ'il” ibaresinin eserin bir kısmını kapsadığını belirterek, bunun kuşatıcı bir adlandırma olmayacağını ileri sürmektedir.²⁷² Eserin bir diğer muhakkiki Mustafâ Abdulkadir Atâ ise, eserin ismini tespit için uzun bir ameliyeye girişmeksizin Mustafa Abdülvâhid'in tercih ettiği belirtmektedir.²⁷³ Çalışmamızın genelinde Mustafa Abdülkâdir Atâ'nın (Beyrut, 1433/2012) “*el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*” isimli neşrini dipnot ve kaynakçamızda kullandığımıza dikkat çekmeliyiz.

İbnü'l-Cevzî, döneminin dinî önderlerinin Hz. Peygamber'in faziletini ilmen hakiki manada kuşatamadıklarını düşünerek onun mertebesini göstermek, hallerini baştan sona açıklamak, peygamberliğinin sahih olduğuna ve derecesinin bütün peygamberlerden üstün olduğuna ilişkin deliller getirmek için bu eseri kaleme aldığını söylemiştir.²⁷⁴ Bir diğer ifadeyle Hz. Peygamber'in sünnetinin tatbikinde bir takım sıkıntıların yaşanması, çeşitli dinî-mezhebî akımların onun sünnetine muhalif hareket etmesi gibi sebeplerden dolayı İbnü'l-Cevzî'nin bu eserini telif ettiği söylenebilir. Ayrıca kendisinin etkili bir vâiz ve velûd bir âlim oluşu da onu, Hz. Peygamber'in hayatı, şemâili ve faziletleri hakkında derli toplu bir eser telif etmeye sevk etmiş olabilir.

²⁷² İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, thk. Mustafa Abdülvâhid (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, 1386/1966), (tahkik edenin girişi).

²⁷³ İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ, tahkik edenin girişi.

²⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, 1.

II. Yazma Nüshaları ve Neşirleri

A. Yazma Nüshaları

a. Berlin Staats Bibliothek, 9574 Numaralı Nüsha

Berlin Devlet Kütüphanesi'nde bulunan *Kitâb al-Wafâ fî sîrat al-Mustafâ* isimli nüshanın istinsah tarihi 1846'dır. 203 varaktan meydana gelen nüsha nesih yazı türüyle yazılmıştır.²⁷⁵

b. Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd Kütüphanesi, 7248 Numaralı Nüsha

İstinsah tarihi hicrî 799 yılına ait olan *el-Vefâ fî fezâ'ili'l-Mustafâ* isimli nüshanın, müstensihî hakkında kayıt bulunmamaktadır. Suudi Arabistan Krallığı'ndaki Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd Kütüphanesi'nde, 299 varaktan müteşekkil nüsha 17 x 28 ebatlarındadır. Eser müellifin mukaddimesi ile başlamakta *el-Vefâ* eserinin neşirlerinin son babı olan on ikinci bab ile tamamlanmaktadır.²⁷⁶

c. Dârü'l-Kütübi'l-Kavmiyye, Teymûr, 192 No'lu Nüsha

el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ adında, hicrî 1182 yılında istinsah edilmiş Mısır'daki bu nüsha hakkında *el-Vefâ* eserinin muhakkiki Mustafa Abdülkâdir Atâ, birçok hata ve tahrif barındırdığını belirtmiştir.²⁷⁷

d. el-Mektebetü'l-Ezheriyye (Ezher Kütüphanesi), 36 No'lu Nüsha

el-Vefâ bi ba'zı ahvâli'l-Mustafâ ismiyle istinsah edilen 36 Tarih numarada kayıtlı nüsha 187 varaktan müteşekkildir. Bir varakta 29 satır bulunmaktadır. Yine bu nüsha hakkında da *el-Vefâ* eserinin muhakkiki Mustafa Abdülkâdir Atâ, birçok hata ve tahrif barındırdığını belirtmiştir.²⁷⁸

e. İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Aşir Efendi, 77 Demirbaş No'lu Nüsha

el-Vefâ fî fezâ'ili'l-Mustafâ adıyla 264 varaktan meydana gelen nüsha 1180 (1766-67) yılında Muhammed Ali b. Mustafâ b. İbnü'l-Attar tarafından istinsah

²⁷⁵ Berlin Staats Bibliothek, "Ibn al-Ğauzî, 'Abd-ar-Rahmân Ibn-'Alî: Kitâb al-Wafâ fî sîrat al-Mustafâ, 1846" (Erişim 1 Ağustos 2021).

²⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ fî fezâ'ili'l-Mustafâ* (Riyad: el-Mektebetü Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 7248).

²⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, tahkik edenin girişi.

²⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, tahkik edenin girişi.

edilmiştir. Nesih yazı türünün kullanıldığı nüshanın her sayfasında 25 satır bulunmaktadır. Nüsha, İbnü'l-Cevzî'nin eserine yazdığı mukaddimesi ile başlamakta; eserin "Hz. Peygamber'in Cennette Bulunanlar Arasındaki Üstünlüğü" isimli son babı ile nihayete ermektedir. Tam bir nüshadır.²⁷⁹

**f. İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Atıf Efendi, 1780
Demirbaş No'lu Nüsha**

Kitâbü'l-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ adıyla kayıtlanmıştır. 144 varaktan oluşan ve Muhammed b. Ali b. İlyas tarafından istinsah edilen nüshanın intinsah tarihine rastlanmamıştır.²⁸⁰

**g. İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan,
80 Demirbaş No'lu Nüsha**

Kitâbü'l-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ adıyla kayıtlanmıştır. Müstensihi ve istinsah tarihine rastlanmamıştır. 367 varaktan oluşan nüshada nesih yazı türü kullanılmıştır. Tam bir nüshadır. Müellifin mukaddimesi ile başlamakta *el-Vefâ* eserinin neşirlerinin son babı olan on ikinci bab ile tamamlanmaktadır.²⁸¹

h. Manisa İl Halk Kütüphanesi, 4465 Numaralı Nüsha

Kitâbü'l-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ adıyla kayıtlanmış nüsha 1162 (1748) yılında istinsah edilmiştir. Nesih yazı türünün kullanıldığı nüsha 207 varaktan müteşekkil olup her varak 25 satırlıdır.²⁸²

²⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ fi fezâ'ili'l-Mustafâ* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Aşir Efendi, 77).

²⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi, 1780).

²⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ* (İstanbul: İstanbul Kütüphaneleri, Turhan Valide Sultan, 80).

²⁸² İbnü'l-Cevzî, *Kitâbü'l-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ* (Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 4465).

B. Neşirleri

a. Mısır, Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse Neşri

1386/1966 yılında Kahire’de Mustafâ Abdolvâhid tahkikiyle, Teymûr ve Ezher nüshalarına dayanan ilk neşirdir. Muhakkik Mustafâ Abdolvâhid, kitabın girişinde eser hakkında nispeten detaylı bilgiler vermiştir. Müellifin hayatı ve eserlerine değinen Abdolvâhid, eserin niteliği, muhtevâsı ve usulü üzerinde durmuştur. Eserin farklı nüshaları ve bu nüshalardaki kullanılan isimlerine değinerek kendi tercihini belirtmiştir. Müellifin eserde müracaat ettiği kaynaklardan söz eden muhakkik, eseri meydana getiren unsurlardan muhtasar bir biçimde bahsetmiştir. Müellif nüshasına ulaşamadığı için neşirde esas aldığı nüshadaki tahrifleri ve kopuklukları kaynakların aslına müracaat ederek giderdiğini söylemiştir.²⁸³ Kitabın tümünde hadislerin kaynaklarını belirtmenin gerekli olmadığını düşünerek hadislerin tahrirlerini yer yer zikretmiştir.

b. Beyrut/Lübnan, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye Neşri

Mustafa Abdülkâdir Atâ tarafından Darü'l-Kütübi'l-Mısıryye ve Ezher Üniversitesi Kütüphanesi’ndeki nüshalar esas alınarak ilk baskısı 1408/1987 yılında yayınlanmıştır. Neşir sırasında hataların ve metinlerdeki tahriflerin giderilmesine önem veren Atâ, yukarıda zikredilen iki nüsha arasındaki farkların yok denecek kadar az olduğunu söyleyerek bunları belirtmenin gerekli olmadığını ifade etmiştir.²⁸⁴ Başta hadisler olmak üzere sahâbe ve diğer kişilerden aktarılan rivayetlerin tahririni yapmış, ayrıca hadislerin sahihliği-zayıflığı veya uydurma olduğuna dair âlimlerin değerlendirmelerine yer vermiştir. Ayrıca bazı kelimeler hakkında açıklamalarda bulunmuş ve Mustafâ Abdolvâhid’in metni tespit ederken ve varsa düşen kelimeleri tamamlamak için hadis kitaplarından yaptığı bazı ilaveleri olduğu gibi bırakmıştır.²⁸⁵ Son olarak İbnü'l-Cevzî’nin muhtasar bir biyografisine yer vermiş ve eser hakkında yaptığı çalışmada dikkat ettiği hususları okuyucularla paylaşmıştır.

²⁸³ İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, thk. Mustafâ Abdolvâhid, (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, 1386/1966), tahkik edenin girişi.

²⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ, tahkik edenin girişi.

²⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ, tahkik edenin girişi.

c. Beyrut/Lübnan, Mektebetü'l-Asriyye Neşri²⁸⁶

Râşid el-Halîlî tahkikiyle 1426/2005 yılında neşredilmiştir. Ancak muhakkik, hangi nüshayı temel aldığını belirtmemekte bu da okuyucuya eserin mevcut neşirlerden hareketle hazırlandığı izlenimini vermektedir. Neşir sırasında müellifin atıfta bulunduğu sûre isimleri ve ayet numaraları belirtilmiştir. Kullanılan hadislerin hangi kaynaktan yer aldığı zikredilmekle birlikte söz konusu kaynağın bab başlığı ve hadis numarası verilmemiş yalnızca kaynağın adıyla iktifa edilmiştir. Bu açıdan tahkikte kısmen bir eksikliğin olduğu söylenebilir. Diğer taraftan manası müphem kalan kelimeler ve tâbirler açıklanmış ve eserin okunmasının kolaylaşması gayesiyle metin harekelenmiştir. Kitabın başlangıcında İbnü'l-Cevzî'nin hayatı ve eserlerini anlatan bir girişe yer verilmiştir. Bu neşir, iki cilt halinde tek kitapta basılmıştır. Her cildin sonunda cilde ait fihrist bulunmakta; ikinci cilt “*Sıfâtü Cesedihî*” başlığı ile başlamaktadır.

d. Riyad, Müessesetü's-Saâdiyye Neşri²⁸⁷

Ezher ulemasından Muhammed Zührî en-Neccâr tarafından tahkik edilmiştir. Fihristsiz olarak 2 cilt hâlinde basılmıştır (t.y.). Garîb ve müphem lafızlar açıklanmıştır. Sûre isimleri ve ayet numaraları dipnotta zikredilmiştir. Rivayetlerle ilgili âlimlerin izahatlarına az miktarda yer verildiği görülmektedir. Aktarılan rivayetlerin hangi eserde geçtiğine dair tespitlerde yer yer eksikler bulunmakta; bazı sayfalarda ise rivayetler hakkında herhangi bir not zikredilmemiştir. Bu yönleriyle söz konusu neşrin tam bir tahkik niteliği taşımadığı ifade edilebilir.

²⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, thk. Râşid el-Halîlî (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2005).

²⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr (Riyad: Müessesetü's-Saâdiyye, 1400/1980).

III. Muhtevâsı

el-Vefâ eseri, otuz dört ebvâb (bölüm), 530 babtan meydana gelmektedir. Müellifin kısa bir mukaddimesi ile başlayan eserin ilk ebvâbını Hz. Peygamber'in yaratılışı ve nübüvvetten önceki hayatını konu edinen bablar teşkil etmektedir. Bu ebvâb Hz. Peygamber'in yaratılışının Hz. Adem'den evvel olduğunu belirten rivayetler ile başlamış; Hz. İbrahim'in Hz. Peygamber için ettiği dua ile Hz. Peygamber ve ümmetinin Tevrat ve İncil'de zikredildiği bablarla devam etmiştir.²⁸⁸ Hz. Peygamber'in Tevrat ve İncil'de ayrıntılı olarak zikredildiği, bu durumu ehl-i kitap âlimlerinin çeşitli vesilerle belirttikleri ve hatta tasdik ettikleri geniş bir şekilde sunulmuştur. Bu kısımda, yahudilerin Hz. Peygamber'in gerçek bir nebî olup olmadığını sorgulamak üzere ortaya attıkları soruya ver verilmiş, akabinde bu konuyla ilgili nâzil olan ayet-i kerime ve sonrasında gelişen olaylar anlatılmıştır. Ayrıca İbn Kuteybe'ye referansla söz konusu ayetin sebep-i nüzulüne dair bilgilere de temas edilmiştir.²⁸⁹ Bu ebvâbda müellif, Hz. Peygamber'in nesebi üzerinde de durmuş; onun ataları, akrabaları ve ailesinin tertemiz bir nesle sahip olduğunu ortaya koyan rivayetleri sıralamıştır.²⁹⁰ Yine Abdülmuttalib'in gördüğü rüya başta olmak üzere Hz. Peygamber'in doğacağına işaret eden meşhur şahısların rüyalarını konu alan rivayetlere yer verilmiştir. Sonrasında Hz. Peygamber'in anne ve babası, onların evlilikleri ve Hz. Peygamber'in doğumu sürecinde yaşananlar ortaya konmuştur. Hz. Peygamber'in doğumundan sonraki bablar siyer eserlerinin ortak konuları olan Hz. Peygamber'in yetişmesi, sütanneleri, ebeveynlerinin ve dedesinin vefatına ayrılmışken, Rasûlullah'ın (s.a.v) doğumundan kısa bir süre önce gerçekleşen Fil Olayı²⁹¹ ve peygamberlik öncesi meydana gelen Ficar savaşları²⁹² ve Hılfü'l-füdûl anlaşması²⁹³ anlatılmıştır. Ardından Hz. Peygamber'in ticaretle meşgul olması, Hz. Hatice ile evliliği aktarılmıştır. Ayrıca Rasûlullah'ın hayatından söz eden birçok

²⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, thk. Mustafâ Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012), 25-61.

²⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 56-61.

²⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 70-82.

²⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 88.

²⁹² İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 132.

²⁹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 133.

eserde yer alan meşhur Rahip Bahira hadisesine bu ebvâbda müstakil bir bab ayrılmıştır.²⁹⁴

“Rasûlullah’ın Yaşadığı Yıllarda Meydana Gelen En Önemli Olaylar” babı altında bilgiler özet bir şekilde kronolojik sıraya riayet edilerek sunulmuş; Hz. Peygamber’in nübüvvetten sonraki yılları ifade edilirken de “Rasûlullah’ın nübüvvetinin birinci yılında, Rasûlullah’ın nübüvvetinin onuncu yılında” gibi bir tarihlendirme ile olaylar maddeler halinde sıralanmıştır.²⁹⁵

“Rasûlullah, Peygamber Olmadan Önce Nasıl İbadet Ederdi?” babı altında İbn Abbas, Ahmed b. Hanbel ve Ebü’l-Vefâ İbn Akîl’in bu konudaki görüşleri zikredilmiş, onun nübüvvetten önce putlara ibadet etmediği, kendisine bu yönde yapılan telkinlere karşı çıktığını ortaya konulmuştur. Müellif, bu görüşleri aktardıktan sonra, Rasûlullah’ın nübüvvetten önceki yıllarda Hz. İbrahim’in tebliğ ettiği din (hanîf) üzere amel ettiği yönündeki görüşleri zikretmiştir.²⁹⁶

Eserin “Rasûlullah’ın Peygamber Oluşu” başlıklı ikinci ebvâbda, vahyin başlangıcından evvel, canlı-cansız varlıklardan Hz. Peygamber’in peygamberliğini bildiren işaretlerin zuhur ettiğine dair rivayetler zikredilmiştir. Ebû Nuaym el-İsfahânî (ö. 430/1038) ve Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî’nin (ö. 458/1066) *Delâilü’n-nübüvve* isimli eserleri ve İbn Hişâm’ın (ö. 218/833) *Sîretü’n-nebeviyye* eserinden faydalanılmıştır. Ancak birkaç rivayetin kaynağı tespit edilememiştir.²⁹⁷ Müteakip bablardan “Rasûlullah’ın Peygamber Olmadan Önce Gördüğü Peygamberlik Alâmetleri” babı altında Hz. Peygamber’in bi’setten önceki durumlarından söz edilmiş; vahiyle ilk muhatap olmasından önce sâdık rüyalarla vahye hazırlandığını anlatan hadisler zikredilmiştir.²⁹⁸

Bu ebvâbda önemli başlıklardan birisi sayılan “Rasûlullah’a Vahyin Geliş Tarzı” isimli babta, vahyin şekillerini tefsir ve kelâm meselelerine de ışık tutacak biçimde

²⁹⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 128.

²⁹⁵ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 97-98.

²⁹⁶ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 135-137.

²⁹⁷ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 147-156.

²⁹⁸ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 155.

Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*, Ahmed b. Hanbel'in Müsned ve İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye* gibi kaynaklarla destekleyerek ele alınmıştır.²⁹⁹ Rasûlullah'ın açıktan tebliğe başlaması zaman ve mekân özelliklerine göre sınıflandırılarak anlatılmıştır. Örneğin Zülmecâz, Ukâz ve Mecenne panayırlarında toplanan insanları İslâm'a davet ettiği aktarılmıştır. Yakın akrabalarını davetinin anlatıldığı babta ise, akrabalarının gösterdiği tepki, Tebbet Sûresi'nin sebep-i nüzulü, yine Şuâra Sûresinin 214. ayet-i kerimesi doğrultusunda yakın akrabalarını uyarması ele alınmıştır.³⁰⁰ Mekkeli müşriklerin müminlere karşı uyguladığı boykot müstakil bir babta incelenmiş, boykot metni, süreci ve o dönemdeki yansımaları açıklanmıştır.³⁰¹ Müteakip bablar ise, Rasûlullah'ın İslâm'ı tebliğinin Mekke döneminde siyere konu olan diğer mevzulardan Ebû Talip ve Hz. Hatice'nin vefatları, Rasûlullah'ın Taif yolculuğu ve Taif'ten döndüğünde Mekke'ye girişi, mi'rac hâdisesi ve Akabe Biatları'ndan müteşekkildir.³⁰²

Eserin üçüncü ebvâbı Rasûlullah ve müslümanların hicretiyle ilgilidir. Rasûlullah'ın sevr mağrasına gidişi, onu takip eden müşriklerin mağara önüne geldiklerinde karşılaştıkları örümcek ağı karşısında “*Bu Muhammed'in doğumundan önce örülmüş bir ağıdır*” diyerek ümitsizce dönüşleri Vâkıdî'den naklen aktarılmıştır.³⁰³ Ardından Rasûlullah ve ashabının hicret yolculuğunda açlıklarını gidermek için Ümmü Ma'bed'in çadırına uğradıkları, onların bir deri bir kemik kalmış çelimsiz koyunlarından her birinin doyasıya kadar süt içtiklerini anlatan meşhur Ümmü Ma'bed hadisine yer verilmiştir.³⁰⁴

Hicret yolculuğunun anlatılmasından sonra “Rasûlullah'ın Medîne'ye Geldiği Gün” babında İbn Şihâb ez-Zührî'den (ö. 124/742) rivayetle Rasûlullah'ın, 12 Rabiulevvel Pazartesi günü Medîne'ye geldiği bilgisi nakledilmiştir.³⁰⁵ Rasûlullah'ın Medîne'ye geldiğinde şehir halkının onu sevinçle karşılamaları ve bu esnada

²⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 165-169.

³⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 187-192.

³⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 197-200.

³⁰² İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 208-228.

³⁰³ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 240.

³⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 244-247.

³⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 251.

söyledikleri beyitler ve “Talea’l bedru aleynâ” ile başlayan şiir bu ebvâbda zikri geçen bilgilerdir.³⁰⁶ Bu kısımda ayrıca hadis kaynaklarından istifade edilerek “Medîne’nin Fazileti” babı altında, *Fezâilü’l-Medîne* türündeki eserlerin kaynak olarak kullandığı bilgiler zikredilmiştir.³⁰⁷ Mescîd-i Nebî’nin yapılışı, unsurları ve fazileti yine bu ebvâbda yer almıştır. Beytü’l-Makdis’e doğru namaz kılınması, sonrasında kiblenin değişmesi konuları ele alınmış, kible değişikliğinin on yedinci ayın başında, Receb ayının ortalarında, pazartesi günü gerçekleştiği Vakidî’ye dayanarak aktarılmıştır.³⁰⁸

Mucizeler, eserin geneline bakıldığında İbnü’l-Cevzî’nin önemle üzerinde durduğu konulardan biridir. Hz. Peygamber’in doğumunda, peygamberliğinden önce, nübüvvetinin başlangıcında mucizevî hâdiselere yönelik haberlerden çokça bahsedilmiştir. İlk ebvâbda yer yer aktarıldığı gözlenen mucizelerin yanısıra eserin dördüncü ebvâbında Rasûlullah’ın mucizeleri müstakil ebvâb başlığı altında ortaya konulmuştur. Müellif, ebvâbın başlangıcında, Rasûlullah’ın en önemli mucizelerini nakledeceği bilgisini vermiştir.³⁰⁹ Ebvâbın ilk babı “Rasûlullah’ın En Büyük Mucizesi Kur’an-ı Kerim’dir” isimli baktır. Kur’an’ın en büyük mucize oluşunun nedenini, hangi cihetlerden mucize olduğu ve o günün toplumundaki yansımalarına ilişkin rivayetleri aktarmıştır. Müseylime gibi peygamberlik iddiasında bulunan ve Kur’an ayetlerinin benzerini ortaya koyduğunu iddia eden kişilerin ayet diye uydurdukları cümlelerden örnekler verilmiş, onların Kur’an’ın i‘câzına meydan okumak şöyle dursun, gülünç duruma düştükleri ortaya konulmuştur. Kısa surelere öykünerek ayet diye bahsettikleri cümlelere örnek olarak; “Kara koyundan ak süt sağılması tuhaf şeylerdendir.”, “Ey Kurbağa kızı kurbağa! Vak vak et! Ne kadar vak vak ediyorsun! Üstün suda, altın çamurda. Sen ne suyu bulundabilirsin ne de içine engel olabilirsin.” şeklindeki uydurulan cümlelere yer verilmiştir.³¹⁰

³⁰⁶ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 251-253; Örnek için bk. Semhûdî, Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî, **Vefâ’ü’l-vefâ bi-ahbâri dâri’l-Mustafâ**, thk. Hâlid Abdülganî Mahfûz (Beyrut: Dârül-Kütübî’l-İlmiyye, 1427/2006), 1/20.

³⁰⁷ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 254-255.

³⁰⁸ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 262.

³⁰⁹ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 265.

³¹⁰ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 269.

İbnü'l-Cevzî'nin, Müseylime dışında benzer girişimlerde bulunduğu gerekçesiyle tenkit ettiği kişilerden bir diğeri meşhur Arap filozofu ve şairi Ebü'l Alâ el-Ma'arrî'dir (ö. 449/1057). Ma'arrî'nin *el-Fusûl ve'l-gayât*³¹¹ adını verdiği eserinde cümleleri toplayarak sure ve ayetleri taklit ettiğini belirten İbnü'l-Cevzî söz konusu kitaba göz attığını ve ondan daha çirkin bir kitap görmediğini ifade etmiştir. Bu gibi Kur'an'ın i'câzına yönelik beyhude girişimlerden bahsedilmesinin ardından müellif, başta Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044) olmak üzere diğer pek çok âlimin Kur'an'ın i'câzı mevzusunda benimsediği sarfe³¹² teorisine işaret etmiştir. Bununla birlikte İbnü'l-Cevzî, kelâmî görüşlerine itimat ettiği İbn Akîl'in (ö. 513/1119) konuyla ilgili cevaplarına yer vererek bu i'câzın sarfe teorisinin ötesinde bir i'câz olduğunu vurgulamıştır. İbn Akîl'in değerlendirmelerine ilaveten, Araplar'ın öteden beri fesahatlarına güvendikleri halde Kur'an'a yakın bir sözlerinin bulunmadığını belirterek meseleye sarfe teorisinden daha farklı bir şekilde yaklaşmıştır.³¹³ Ardından bu bab, İcâzü'l-Kur'an'a konu olan Kur'an'ın mucizeliğini ispat eden delillerin sunulmasıyla devam etmiştir.

Bu ebvâbda Hz. Peygamber'in ele alınan diğer mucizelerini; Şakku'l-kamer hâdisesi, Hz. Peygamber'in ashabıyla yemek yerken yiyecek ve içeceklerin çoğalması, onu öldürme girişiminde bulunanların engellenmesi gibi konu başlıkları teşkil etmektedir. Ebvâbın en geniş yer ayrılan babı ise, hadis eserleri içinde kütüb-i tis'a kitapları ve *Delâilü'n-nübüvve* tarzında yazılan eserlerle İbn Sa'd'ın, *et-Tabakâtü'l-kübra* Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu'l-Hatîb* isimli kitaplarından

³¹¹ *el-Fusûl ve'l-gâyât fî temcîdillâh ve'l-mevâ'iz kitabı, el-Fusûl ve'l-gâyât fî muhâzâtî's-süver ve'l-âyât veya el-Fusûl ve'l-gâyât fî mu'ârazatî's-süver ve'l-âyât* şeklinde tahrif edilerek Kur'an'a nazîre olarak yazıldığı iddia edilmiştir. 1938 yılında Kahire'de, 1982 yılında ise Beyrut'ta Muhammed Hasan Zenâtî tarafından yayınlanan eserin günümüze ulaşp ulaşmadığı meçhul İklîdü'l-gâyât ve es-Sâdin adında iki şerh yazılmıştır. bk. Sahbân Halîfât, "Ebu'l-Alâ el-Maarrî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/287-291.

³¹² Sarfe teorisi, Cahiliye Araplarının Kur'an'ın dil ve üslubunu bilseler de Kur'an'ın benzerini vücuda getirmeye ilâhi bir müdahaleyle güç yetirememelerini savunan teoridir. bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Sarfe", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 10/287-291.

³¹³ İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, 268-270.

faydalanılarak oluşturulan “Hz. Peygamber’in Gaybtan Verdiği Haberler” babı olmuştur.³¹⁴

Eserin beşinci ebvâbı müellifin eseri yazma gayeleri arasında zikrettiği Hz. Peygamber’in diğer peygamberler arasındaki faziletini ve onlara üstünlüğü ispatlama üzerinde durmaktadır. Müellif peygamberlerin derece olarak birbirlerinden farkı bulunduğunu, derece basamağının en üstünde Hz. Peygamber’in yer aldığını ayet ve hadislerden delil getirerek ispat etme cihetine gitmiştir.³¹⁵ Kur’an’ın kıraatında yedi harf ruhsatı, geçmiş ümmetlere helal kılınmayan ganimetin helal kılınışı ve yeryüzünün Hz. Muhammed ve ümmeti için mescid kılınışı gibi özelliklerle Hz. Muhammed’in diğer peygamberlerden üstünlüğü ele alınmıştır.³¹⁶ Müellif, bu ebvâbda da birbiriyle uyumlu rivayetlere yer vermiş; konuya muhalif rivayetlere ve görüşlere değinmemiş; konuyu tartışmaya açmamıştır. Ebvâbda “Hz. Peygamber’e Has Olan Şeyler” babında Hz. Peygamber’in yapmakla yükümlü olduğu şeyler (vâcibat), yasaklar (mahzurat), mübâhât ve tekerrümâtın (sadece Hz. Peygamber’e ikram edilen hususlar) neler olduğu zikredilmiştir. Vâcibât olarak, misvak kullanması, vitir kılması, kurban kesmesi, kuşluk vaktinde iki rekât namaz kılması ve gece namazı kılmasını zikretmiştir. Yasak olan şeylerde (mahzurat), gözle işaret etmeyi (yani kaş göz işareti yapmayı), zekât malından faydalanmayı, câriyelerle evlenmeyi ve düşmanla karşılaşmadan savaştan çekilmeyi zikretmiştir. Mübah olan şeylerde, visal orucunu (yani iki veya daha fazla günü iftar yapmaksızın geçirmek), humusun (beşte bir) humusu, safiy adı verilen ganimet malından kendisine ayırmayı zikretmiştir. Tekerrümatta ise, hanımlarının başka insanlara haram olması (el-Ahzâb 33/6) ve hanımlarının cennetlik olmasını zikretmiştir.³¹⁷

Beşinci ebvâbda zikredilen diğer konular ise, Hz. Peygamber’in diğer peygamberler arasında konumu, Hz. Peygamber’in ümmetinin diğer ümmetlere karşı üstünlüğü, Hz. Peygamber’e itaatin gerekliliği konularıdır.

³¹⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 273-357.

³¹⁵ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 361-378.

³¹⁶ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 372-373.

³¹⁷ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 378-379.

Kitabın altıncı ebvâbı “Hz. Peygamber’in Bedenî Özellikleri”ni ihtiva etmektedir. Hz. Peygamber’in boyu, alnı, elleri, parmakları gibi fizikî özelliklerinin rivayetler vasıtasıyla anlatıldığı bu ebvâbda, müphem ve garîb kelimeler müellif tarafından açıklanmıştır.³¹⁸ Yedinci ebvâb Hz. Peygamber’in manevî/ahlakî özelliklerini ihtiva etmektedir. Hz. Peygamber’in güzel ahlakı, müsamahakârlığı, şefkati, hayâsı, âlemlere rahmet olarak gönderilişi, tevâzuu ve içerisinde yalan olmamak kaydıyla yaptığı şakalarla ilgili konular ele alınmıştır.³¹⁹ Sekizinci ebvâbda bir önceki ebvâbın devamı niteliğinde, “Edeb ve Davranışları” altında, oturuşu, yatması, konuşması yürümesi, dinlediği şiirler, gülmesi, istişareye önem vermesi, insanlarla olan münasebeti ve neşeli-kızgın hallerindeki durumuyla ilgili konular hakkında bilgi verilmiştir.³²⁰ Dokuzuncu ebvâbda Hz. Peygamber’in yaşamındaki zühd ve zühd anlayışı altı bab hâlinde zikredilmiştir.³²¹

Kitabın onuncu ebvâbıyla birlikte, Hz. Peygamber’in sîretinde fikhî konular ele alınmış; temizliği ve ibâdeti³²², Hz. Peygamber’in namazları³²³, orucu³²⁴, hac ve umresi³²⁵, korkması, Allah’a yakarışı, üzülmesi, istiğfarı ve tevbesi³²⁶, yaptığı dualar³²⁷, ayrıntıları bir şekilde pekçok bab başlığı ile sunulmuştur. Müteakip ebvâblar Hz. Peygamber’in ev eşyalarından, giydiği elbiselere, şahsî eşyalarına kullandığı binek hayvanlarına hatta bu havyanlardan bazılarının isimlerine kadar Hz. Peygamber’in hayatına dair nâdir rastlanacak bilgileri ihtiva etmektedir.³²⁸

Hz. Peygamber’in yemek yeyişi ve neleri yediği, keza neleri nasıl içtiğine dair konuların ele alındığı ebvâbda Hz. Peygamber’in yemekten ve içmekten hoşlandığı ve tiksindiği gıdalardan söz edilmiş, yer-içerken dikkat ettiği hususlar

³¹⁸ Müphem ve garîb kelimelerin müellif tarafından açıklandığı yerlere örnek olarak bk. İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 392, 393, 394, 395.

³¹⁹ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 419-452.

³²⁰ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 455-475.

³²¹ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 479-487.

³²² İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 491-495.

³²³ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 499-518.

³²⁴ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 521-528.

³²⁵ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 531-541.

³²⁶ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 545-554.

³²⁷ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 557-564.

³²⁸ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 567-611.

zikredilmiştir.³²⁹ Ardından gelen “Hz. Peygamber’in Uykusu” ebvâbında, Hz. Peygamber’in yatağı, uyumadan önce yaptıkları, uyuyup uyandığında ettiği dualar zikredilmiş; Hz. Peygamber’in uykusunun diğer insanlar gibi olmadığı, onun gözlerinin uykuda olsa da kalbinin uyumadığı, dahası uykusunda da vahye muhatap olduğu izah edilmiştir.³³⁰

“Tıbbihî” adlı ebvâbda Hz. Peygamber’in tedavi metodları ve tıbbî tercihleri yer almaktadır. Muttefekun Aleyh (Buhârî-Müslim) rivayeti olan, Lebîd hadisi olarak bilinen Hz. Peygamber’e büyü yapıldığını, neticesinde Allah’ın Hz. Peygamber’e afiyet vererek büyüünün tesirinin kırıldığını anlatan hadise yer verilmiştir.³³¹ Ardından Hz. Peygamber’in hacamat tedavisini uyguladığını aktaran rivayetlerin yer aldığı babta, Hz. Peygamber’in hacamat tedavisi için ayın hangi günlerini tercih ettiği zikredilmiştir.³³² Son olarak Hz. Peygamber’in kınayı çeşitli yaralanmalarında tedavide kullandığını bildiren rivayetle ebvâb sona ermiştir.³³³ “Tıbbihî” ebvâbında on adet rivayet bulunmaktadır. Diğer ebvâblarla kıyaslandığında ve konunun genişliği göz önünde bulundurulduğunda, çok az bab ve rivavete yer verildiği görülmektedir.

Eserin yirmi beşinci ebvâbı Hz. Peygamber’in evliliklerine hasredilmiştir. Hz. Peygamber’in hanımlarının sayısı ve isimleri, cariyeleri, hanımlarıyla münasebetleri anlatılırken, hanımlarına kızarak bir ay boyunca onlardan uzak duracağına yemin ettiği hâdise dört rivayetle aktarılmıştır.³³⁴ Ebvâbın son babı Hz. Peygamber’in çocuklarına ayrılmış; Rasûlullah’ın peygamber olmadan önce Mekke’de doğan ilk çocuğunun Kâsım olduğu, çocuklarından ilk vefat edenin yine Kâsım olduğu, nübüvvetle vazifelendirildikten sonra doğan ilk doğan çocuğunun Abdullah olduğu, erkek evlatları için iki, kız çocukları için ise bir akika kurbanı kestiği zikredilmiştir. Bunların yanısıra evlatlarının vefat ettiği tarihler hakkında da bilgi verilmektedir. Kâsım’ın iki yaşında iken öldüğünü, hanımı Mâriye’den olan İbrahim’in on altı-on

³²⁹ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 613-640.

³³⁰ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 643-657.

³³¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 661, 662.

³³² İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 662, 663.

³³³ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 664.

³³⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 667-677.

sekiz ay yaşadıktan sonra vefat ettiğini, kızı Zeyneb'in hicretin sekizinci yılında, Rukiye'nin hicretin on yedinci ayında, Ümmü Gülsüm'ün hicretin dokuzuncu yılında vefat ettiğini Ebû Bekir el-Berkî adındaki raviden rivayetle anlatmıştır.³³⁵

Yirmi altıncı ebvâb “Hz. Peygamber'in Yolculukları” adıyla, Hz. Peygamber'in yolculuğa çıkarken hangi günleri tercih ettiği, hangi duayı yaptığı, bir yolcuyu nasıl uğurladığı, yolcuyken binek üzerinde namaz kıldığını, yolculuktan dönünce ilk iş olarak mescitte iki rekât namaz kıldığını ve yolculuktan dönünce eve gece vakti girmediğini anlatan rivayetleri ihtiva etmektedir.³³⁶

Yirmi yedinci ebvâbla birlikte Hz. Peygamber'in savaşları konusu başlamaktadır. Müteakip iki bab da gazveleri ve seriyyelerini ele almaktadır. “Hz. Peygamber'in Savaş Aletleri” başlığını taşıyan ebvâb, Hz. Peygamber'in kılıcı, kalkanı, zırhı ve değneği ile ilgili rivayetleri içermektedir. Bunun yanı sıra İbnü'l-Cevzî, Hz. Peygamber'in değneğin o dönemin halifelerinde (Abbâsîler Dönemi) bulunduğu bilgisini nakletmektedir. Bu ebvâb, Hz. Peygamber'in savaşları konusuna geçmeden evvel bir giriş niteliği taşımaktadır.³³⁷

“Hz. Peygamber'in Gazveleri” adında olan yirmi sekizinci ebvâbda müellif, Hz. Peygamber'in yirmi yedi gazve yaptığını zikretmiştir. Gazvelerin tamamının müstakil bablarda ele alındığı bu ebvâbda müellif, kronolojik sıraya riayet etmiştir. Savaşların gerçekleşme zamanı, gerçekleştiği mekân, her iki taraftan kaç kişinin öldüğü, ele geçirilen ganimetler, savaşta yaşanan diyaloglar ve anlaşmalar anlatılmıştır. Kütüb-i tis'a kitapları, İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı, Beyhâkî'nin (ö. 458/1066) *Delâilü'n-nübüvve*, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye* gibi eserlerinden istifade edilerek oluşturulan ebvâb, gazvelerin başından sonuna kadar dikkat çeken detaylara işaret etmektedir.³³⁸ Ardından gelen “Hz. Peygamber'in Seriyyeleri” ebvâbında, müslümanların her seriyyeye kendisiyle beraber katılma şevkinden dolayı onlara bu zorluğu yaşatmak istemediği için Hz. Peygamber'in seriyyelere iştirak

³³⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 677, 678.

³³⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 681-686.

³³⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 689-693.

³³⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 697-726.

etmediği bir hadisle açıklanmıştır.³³⁹ Müellif, Hz. Peygamber'in elli altı seriyye gönderdiğini belirtmiş ancak her birine ayrı ayrı değinerek konuyu uzatmak istemediğini ortaya koymuştur. Ebvâb daha çok Hz. Peygamber'in seriyyeleri yönlendirmesini, tavsiyelerini ve uyarılarını konu edinmiştir.³⁴⁰

Otuzuncu ebvâb "Hz. Peygamber'in Hükümdarlarla Mektuplaşması" konusuna hasredilmiştir. Her bir hükümdara gönderilen mektup hakkında müstakil bablar altında malumatlar nakleden müellif, hükümdarların mektuplara verdiği tepkilere, diyaloglara ve Hz. Peygamber'e ulaştırılmak üzere elçilere verilen hediyelere değinmiştir. Ayrıca hükümdarlara gönderilen elçilerin kim olduğu bilgisini ihmal etmemiştir. Buna göre Hz. Peygamber, İskenderiye patriği Mukavkıs'a Hâtıb b. Ebî Beltea'yi, Doğu Roma İmparatoru Herakleios'a Dıhyetü'l-Kelbî'yi, Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev Pervîz'e Abdullah İbn Huzâfe'yi, Habeşistan hükümdarı Ashame'ye Amr b. Ümeyye'yi, Doğu Roma'nın Belkâ valisi Hâris b. Ebû Şemir el-Gassânî'ye Şücâ' b. Vehb el-Esedî'yi İslâm'a davet etmek üzere elçi olarak göndermiştir. Mezkûr hükümdarların yanısıra mektup gönderilen yedi topluluk lideri³⁴¹ hakkında da bilgiler nakledilmiştir. İbnü'l-Cevzî yukarıda zikredilen devlet başkanları ve bölge valilerinin yanında Ürdün'ün güneyinde yer alan Rum bölgesinde Gassânîler'in valiliğini yapan Ferve b. Amr el-Cüzâmî ve Himyerîler'in bazı emîrlere Hz. Peygamber'in gönderdiği mektupların metinlerini ihtiva eden rivayetlere de yer vermiştir.

İbnü'l-Cevzî, yukarıda isimleri zikredilen kişilerin haricinde Hz. Peygamber tarafından başka kimselere de mektup gönderildiğini, ancak bu ebvâbda bu kadarını anlatmakla yetindiğini söylemiştir.³⁴² Diğer taraftan İbnü'l-Cevzî, Hz. Peygamber'in kendilerine elçi veya mektup gönderdiği, ancak onun vefatından sonra İslâm'ı kabul eden kişilere de temas etmiştir. Örneğin, Yemen'in Himyer bölgesindeki kabile

³³⁹ İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, 729.

³⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, 729-731.

³⁴¹ Benî Hanîfe kabilesinin lideri Hevze İbn Ali el-Hanefî'ye (Selit İbn Amr El-Âmirî'yi eçiliğiyle), Gassân kralı Cebele İbnü'l-Eyhem'e, Taif hükümdarlarından Zulkelâ'ya (Cerir b. Abdullah elçiliğiyle), Rumların valilerinden Ferve el-Cüzâmî'ye, Umman'daki Culenda'nın oğulları Ceyfer'le Abd'a (Amr İbn el-As elçiliğiyle), Bahreyn'deki el-Münzire'ye (Alâ el-Hadramî elçiliğiyle) ve Himyer Hükümdarlarına. İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, 753-757.

³⁴² İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, 757.

reislerinden Zülkelâ‘ el-Himyerî Hz. Ömer’in hilâfeti döneminde Medine’ye gelerek müslüman olmuştur.³⁴³

Otuz birinci ebvâb “Rasûlullah’a Gelen Heyetler” ebvâbında müellif, Sa‘d İbn Bekr, Muzeyne, Fezare, Tucîb, Sa‘d Huzeym, Muharib, Becîle, Nehd, Âmir İbn Sasaa, Abdü’l-Kays ve Benî Hanîfe heyetlerine yer vermiştir. Ayrıca İbn Sa‘d’ın *et-Tabakât* eserinde yetmiş heyet zikredildiğini, ancak bu eserde öne çıkan heyetleri konu edindiğini söylemiştir. Hz. Peygamber’in heyetlerle görüşmesine ilişkin, onları güzel karşılaması ve onların ihtiyaçlarını göz önünde bulundurması dikkat çeken konular olarak zikredilebilir.³⁴⁴

Otuz ikinci ebvâb “Hz. Peygamber’in Veda Haccından Sonra Yaşadığı Olaylar” hakkındadır. Ebvâbda Hz. Peygamber’in Üsâme b. Zeyd’i komutan tayin edişi anlatıldıktan sonra peygamberlik iddiasında bulunan kişilerin zuhur etmesi üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, Müseylime, Esved el-Ansî ve Tuleyha b. Huveylid’in peygamberlik iddiaları hakkında bilgi verilmektedir.³⁴⁵

“Hz. Peygamber’in Hastalanması ve Vefatı” başlığını taşıyan otuz üçüncü ebvâb, Hz. Peygamber’in zehirlenmesi babı ile başlamaktadır. Hayber yahudilerinden bir kadının zehirli bir eti ona yedirerek hastalanmasına yol açtığı yönündeki rivayetler aktarılmış; Hz. Peygamber’in vefat etmeden önce bu zehrin etkisini hissettiği belirtilmiştir. Ardından İbn Abbas’ın Nasr Sûresi’ni Hz. Peygamber’in vefatının yaklaştığına delalet olarak tefsirini içeren rivayet nakledilmiş; Hz. Peygamber’in vefatından önce müslümanlara verdiği tavsiyeler ve yaşanan hâdiseler sunulmuştur. Kelâm ilminin meselelerinden biri olan kırtas hâdisesine delil teşkil edecek nitelikteki bazı rivayetler yine müstakil bir bab altında bu ebvâbda yer almıştır.³⁴⁶

Hz. Peygamber’in vefatından kısa bir süre evvel yaptıkları müstakil bab başlıkları hâlinde sıralanmıştır. Bunlar: evindeki parayı infak ederek çıkarması, kölelerini azat etmesi, ashabını toplayarak onlara tavsiyelerde bulunması, namazın ikâme edilmesi

³⁴³ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 755.

³⁴⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 761-772.

³⁴⁵ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 775-778.

³⁴⁶ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 781-794.

ve kölelere muamalede dikkatli davranılması konusunda ikaz etmesi, kabrinin mescit hâline getirilmesinden insanları men etmesidir.³⁴⁷

Hız. Peygamber'in ruhunu teslim edişı, vefat ettiğinde üstünde bulunan kıyafetler, vefat ettiğı vakit, insanların onun vefatı üzerine şüpheye düşmesi, vefat ettiğı yaş³⁴⁸, bıraktığı miras, kefeni, cenaze namazının kılınışı, kabrinin yeri ve konulduğı yer olmak üzere birçok ayrıntılı bilgi ebvâbın son kısmında anlatılmıştır.³⁴⁹ Hız. Peygamber'e salâtu selâm getirilmesinin fazileti, meleklerin salâtı ona ulaştırdığı ve ona salâtu selâmın nasıl getirileceğı konuları üzerinde de önemle duran müellif, ebvâbın son babında Hız. Peygamber'in rüyada görülmesi hakkında Hız. Peygamber'in söylediklerini ihtiva eden rivayetleri nakletmiştir.³⁵⁰

Eserin otuz dördüncü ve son ebvâbı "Hız. Peygamber'in Ba'si, Haşri ve Onun Başından Geçecek Şeyler" başlığını taşımaktadır. Müellif, eseri Hız. Peygamber'in vefatıyla nihayete erdirmemiş; onun vefatından sonraki ahiret hallerine yönelik kendi sözlerini zikreden rivayetlerle ebvâbı oluşturmuştur. Hız. Peygamber'in nasıl haşredileceğı, onun sancağı (livâsı), Hız. Peygamber'in hadislerinde zikrettiğı havuz, Hız. Peygamber'in şefaati, makâm-ı mahmud kavramını içeren rivayetler, Hız. Peygamber'in ümmetinin fazileti ve onun cennetteki konumu hakkında aktarılan bilgilerle eser nihayete erdirilmiştir.³⁵¹

IV. Kaynakları

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî *el-Vefâ* isimli eserini kaleme alırken tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, siyer ve tarih gibi birçok ilim dalını ilgilendiren kaynaklardan yararlanmıştır. Onun kullanmış olduğı elliye yakın kaynağın arasında hadis ve tarihle ilgili eserler öne çıkmakla birlikte siyerin de kaynakları arasında sayılabilecek olan şemâil, delâil ve mucizât türü kitaplardan bir hayli istifade ettiğı görülmektedir. Onun bu kadar

³⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 794-802.

³⁴⁸ Müellif, konuyla ilgili üç rivayet zikretmiş; rivayetler arasında tercih yaparak onun altmış üç yaşında vefat ettiğine dair görüşün isabetli olduğunu belirtmiştir. bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 807.

³⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 804-811.

³⁵⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 811-827.

³⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 831-846.

farklı kaynaktan yararlanması *el-Vefâ*'nın içerik yönünden zengin bir eser olmasını sağlamıştır.

Eserde kullanılan hadis eserlerinin çoğunluğunu hadis literatüründe kütüb-i tis'a olarak adlandırılan Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh*'i, Müslim'in (ö. 261/875) *Sahîh*'i, İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvattâ*'sı, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'i, Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Nesâî (ö. 303/915), Tirmizî (ö. 279/892), İbn Mâce (ö. 273/887) ve Dârimî'nin (ö. 255/869) *Sünen* eserleri teşkil etmektedir. Bunların yanında Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Şerhü's-sünne* eseri gibi hadis şerhlerindeki rivayetler kullanılmıştır.

el-Vefâ eserinde kullanılan mezkûr kaynakların yanı sıra eser ismine atıf yapılmaksızın, bazı âlimlerin ve ravilerin ismine atıfla görüşlerine ve aktardığı rivayetlere yer verilmiştir. Siyerde İbn İshak (ö. 151/768) ve ravileri, Vâkıdî (ö. 207/823) ve hocaları; kelâmda Ebü'l-Vefâ İbn Akîl (ö. 513/1119); hadiste Ebü'l-Hasen el-Berâ ve Ebu'l-Fazl İbn Nâsir gibi âlimlerden isimlerine atıfla faydalanılmıştır.

A. Tefsir ve Kur'an İlimleri Kaynakları

İbnü'l-Cevzî, eserinde siyer kaynaklarının ilk basamağında yer alan Kur'an-ı Kerîm ayetlerine sıkça müracaat etmiş, bunun yanında söz konusu ayetlerin tefsiri niteliğindeki rivayetleri de aktarmayı ihmal etmemiştir. Eserde yer yer rastlanan tefsir nakillerinde müellifin isim ve eser ismi zikretmeden alıntıda bulunduğu görülmektedir. Müellifin yer verdiği bu yorumların kaynağı ise muhakkiklerin eser üzerinde yaptığı çalışma ile tespit edilmiştir.

Ashab ve Tâbiünden Tefsîre İlişkin Rivayetler

İbnü'l-Cevzî, eserini telif ederken tefsir ilim dalından ve meşhur tefsirlerden faydalandığı gibi tefsirin Hz. Peygamber'den sonra en önemli halkasını teşkil eden sahâbe-i kirâm ve tâbiîn âlimlerinin tefsire dair rivayetlerini konuya uygun olarak zikretmiştir. Eserin ilk ebvâbında yer alan Hz. Peygamber ve ümmetinin Tevrat ve İncil'de zikredilmesi ve ehl-i kitap âlimlerinin bunu itiraf etmeleriyle ilgili bapta

Katâde'nin (ö. 117/735) Bakara sûresinin 89. ve Âli İmrân sûresinin 81. ayetleri olmak üzere iki yerde tefsirlerine kısaca yer vermiştir.³⁵² Yine aynı ebvâbda İkrime'nin (ö. 105/723), Âli İmrân sûresinin 106. ayetini delil getirerek, ehl-i kitaptan bazılarının Hz. Peygamber gönderilmeden önce ona iman ettikleri, ancak gönderildikten sonra iman etmedikleri konusuna dair görüşü nakledilmiştir.³⁵³

Eserin ikinci ebvâbında bulunan “Cebrâîl'in Hz. Peygamber'e Abdest ve Namazı Öğretmesi” adlı babta Kur'an'ı baştan sonra tefsir eden ilk müfessir olan Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) rivayeti aktarılmış, ardından Mukâtil b. Süleyman ve tâbiîn âlimlerinden Atâ b. Yesâr'ın (ö. 103/721) ortak görüşü zikredilmiştir. Mûteaakip rivayette ise İbn Abbas'ın Müzemmil sûresine dair bir görüşü aktarılmıştır.³⁵⁴

Öne çıkan mezkûr örneklerin dışında tefsir ilminde temayüz eden İbn Abbas'ın birçok yorumuna eserin genelinde yüzü aşkın rivayette rastlamak mümkündür.³⁵⁵ Bunun dışında birkaç yerde “*Tefsir âlimleri şöyle dedi*” diyerek isim vermeden tefsir âlimlerinin konularla ilgili ileri sürdüğü görüşleri zikretmiştir.³⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, tefsir konusunda görüşlerini naklettiği âlimlerin isimlerine atıfta bulunmuştur.

Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân (İbn Cerîr et-Taberî [ö. 310/923])

Tefsir literatürünün en önemli eserlerinden birisi olan ve ashab, tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden ulaşan tefsir rivayetlerinin toplandığı bir tefsir olan Taberî'nin *Câmi 'u'l-beyân* eserinden yaklaşık on kez faydalanıldığı tespit edilmiştir.

Eserin Hz. Peygamber'in yaratılışıyla ilgili olan ilk ebvâbında aktarılan, yahudilerin Hz. Peygamber'e vahyi ulaştıran Cebrâîl'e olan düşmanlıkları üzerine Hz. Ömer'in onlarla konuşması, olayın ardından Hz. Peygamber'e ayetlerin nâzil olması ve bu ayetleri Hz. Ömer'e okumasıyla ilgili sebab-i nüzul bilgisi *Câmi 'u'l-beyân*'da yer almaktadır.³⁵⁷ Eserin ikinci ebvâbında Hz. Peygamber'in yakın

³⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 30, 38.

³⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 54.

³⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 163.

³⁵⁵ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 54, 210, 273, 293, 501.

³⁵⁶ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 163, 699.

³⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 44.

akrabalarını tebliğe başlamasıyla ilgili bir rivayette de Taberî'nin tefsirinden istifade edilmiştir.³⁵⁸ Yine eserin ikinci ebvâbına ait Hz. Peygamber'in müşriklerden gördüğü baskıya ilişkin başlığın muhtevasında *Câmi'u'l-beyân*'da yer alan sebep-i nüzul bilgisi aktarılmıştır.³⁵⁹ Eserin Hz. Peygamber'in ahiretteki durumuna ilişkin son ebvâbında makâm-ı mahmûd hakkında *Câmi'u'l-beyân*'da yer alan bir rivayet zikredilmiştir.³⁶⁰ İbnü'l-Cevzî *Câmi'u'l-beyân*'dan yararlandığı kısımlarda Taberî'nin ve bu eserinin adını zikretmemiştir.³⁶¹

Esbâbü'n-nüzûl (Vâhidî [ö. 468/1076])

İbnü'l-Cevzî, eserinde tefsir eserleri ve ashabın önde gelenlerinden nakledilen rivayetler vasıtasıyla sebep-i nüzûl bilgilerine yer vermiştir. Müstakil sebep-i nüzûl eserinden bir yerde faydalandığı görülmektedir. Vâhidî'nin *Esbâbü'n-nüzûl* eserinden, *el-Vefâ*'nın ikinci ebvâbında Ebû Tâlib'in vefatına yakın bir zamanda Hz. Peygamber'in onu son kez İslâm'a davet etmesi ve bu durum üzerine Tevbe sûresinin 113. ayetinin nâzil olmasının arka planına dair rivayeti aktarılmıştır.³⁶² Bu nakilde müellif, Vâhidî'ye ve eserine atıfta bulunmamıştır.

Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm (Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr [ö. 774/1373])

Tefsîru İbn Kesîr adıyla da anılan tefsir eserinden ondan fazla kez istifade edilmiştir. Hz. Peygamber'in, Kâbe'nin tamiratı sırasında hacrû'l-esvedin yerine konulmasına dair hakemlik ettiği yönündeki meşhur rivayetin tahrirlerinin, yalnızca bu eseri işaret etmesinden dolayı rivayetin *Tefsîru İbn Kesîr*'den alması muhtemeldir.³⁶³ Eserin ikinci ebvâbında yer alan Hz. Peygamber'e vahyin geliş tarzı³⁶⁴, Hz. Peygamber'in yakın akrabalarını tebliğe başlamasıyla ilgili bablarda³⁶⁵

³⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 183-184.

³⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 192.

³⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 841.

³⁶¹ Diğer örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 191, 273, 383.

³⁶² İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 211.

³⁶³ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 143-144.

³⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 166.

³⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 183-184.

ve Hz. Peygamber'in diğ er peygamberlere üstünlüğüyle ilgili bablarda³⁶⁶ *Tefs r 'l-Kur' ni'l-az m* eserinde yer alan rivayetler kullanılmıştır.

B. Hadis Kaynakları

 bn 'l-Cevz 'nin *el-Vef * eserinin kaynakları arasında hadis kitapları önemli bir yek nu teşkil etmektedir. Hadis kaynaklarının siyere kaynaklık etme bakımından ilk sıralarda yer alması, bu kaynaklarda Hz. Peygamber'in hayatının her merhalesine dair bilgi bulunması ve siyere dair rivayetlerin bolluğundan kaynaklanmaktadır.

Buh ri ve Müslim'in *Sah h*'i başta olmak üzere Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i, Nes i,  bn Mace ve Eb  D v d'un *S nenleri*, bunların yanısıra Taber n 'nin *Mu'cem*'i,  bn Eb  şeybe ( . 235/849) ve Abd rrezz k'ın ( . 211/826-27) *Musannefleri*  nemli ölçüde istifade edilen kaynaklardır. Hadis kaynakları *el-Vef * eserinin tüm ebv blarına kaynaklık etmiş; konularına göre Mekke ve Medine dönemi, hicret, vahiy gibi kavramların yoğ n işlendiğ  ebv blarda *Sah hayn* ve *Müsned*, ib d t konularını ihtiv  ebv blarda Sünen eserleri ağırlıklı olarak kullanılmıştır.

***el-Musannef fi'l-had s* (Abd rrezz k es-San' n  [ . 211/826-27])**

el-Vef  eserinin dördüncü ebv bında Hz. Peygamber'in mucizeleri, yedinci ebv bında Hz. Peygamber'in manev  özellikleri ve otuz üçüncü ebv bda Hz. Peygamber'in hastalanmasıyla ilgili ebv blar başta olmak üzere yaklaşık yirmi beş rivayet Abd rrezz k'ın *Musannef*'inde yer almaktadır.³⁶⁷ Kullanılan bu rivayetlerin başka hadis kitaplarında da ortak şekilde mevcut olması ve müellifin bu rivayetlerde isme ve esere atıfta bulunmaması Abd rrezz k'ın *Musannef* eserinden kesin olarak istifade edildiğ ine dair şüphe teşkil etmektedir.

***el-Musannef fi'l-eh d s ve'l- s r* (Eb  Bekir  bn Eb  şeybe [ . 235/849])**

el-Vef  eserinin on beşinci ebv bında Hz. Peygamber'in duaları, yirmi ikinci ebv bında Hz. Peygamber'in beslenmesi, yirmi üçüncü ebv bında Hz. Peygamber'in

³⁶⁶  bn 'l-Cevz , *el-Vef  bi-ahv li'l-Mustaf *, 370, 375.

³⁶⁷  rnekler için bk.  bn 'l-Cevz , *el-Vef  bi-ahv li'l-Mustaf *, 352, 373, 446, 685, 803, 808.

uyuması ve son ebvâbında Hz. Peygamber'in ahiret halleri konularında İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'indeki rivayetlere yer verilmiştir.³⁶⁸ Ancak Abdürrezzâk'ın *Musannef*'iyle ilgili söylediklerimiz İbn Ebû Şeybe'nin rivayetleri konusunda da geçerlidir. Söz konusu rivayetler, diğer hadis kitaplarında da geçtiğinden; müellifin isme ve esere bir işareti bulunmamasından dolayı, İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'ine aidiyeti kesin değildir.

***Müsned* (Ahmed b. Hanbel [ö. 241/855])**

İbnü'l-Cevzî'nin ve ders aldığı hocaların birçoğunun Hanbelî oluşu ve İbnü'l-Cevzî'nin *Müsned* eserine vâkıf oluşu, *el-Vefâ* eserini kaleme alırken Ahmed b. Hanbel'in rivayetlerinden büyük ölçüde istifade etmesine olanak sağlamıştır. Şöyle ki sayısı iki yüz elliyi aşan rivayetlerde *Müsned*'den faydalanılmıştır.³⁶⁹

el-Vefâ eserinin ikinci ebvâbında, Hz. Peygamber'in tebliğinin ilk dönemleri ve hicret konularında, beşinci ebvâbında Hz. Peygamber'in diğer peygamberlere üstünlüğüyle ilgili bablarda, dokuzuncu ebvâbda Hz. Peygamber'in zühd hayatı konusunda, on birinci ve on ikinci ebvâblarda Hz. Peygamber'in ibadetlerinin mahiyetine dair bablarda Ahmed b. Hanbel'in rivayetleri yoğunlaşmıştır. *Müsned*'in *el-Vefâ* eserine kaynaklığı kitabın bütününe dağılmış vaziyettedir. Bu rivayetlerde İbnü'l-Cevzî, ravi ismi zikretmekle yetinmiş Ahmed b. Hanbel'e isim veya eser olarak atıfta bulunmamıştır.

***es-Sünen* (Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî [ö. 255/869])**

Sünen eserleri arasında *el-Vefâ*'ya kaynaklık eden kitaplardan biri de kütüb-i tis'a eserleri arasında yer alan Dârimî'ye ait *Sünen* eseridir. *el-Vefâ*'nın beşinci ebvâbında Hz. Peygamber'in diğer peygamberlere üstünlüğünün tartışıldığı bablarda, Hz. Peygamber'in namazı başta olmak üzere ibadetlerinin ele alındığı bablarda, yirmi altıncı ebvâbda Hz. Peygamber'in yolculuklarının ve otuz üçüncü ebvâbda Hz. Peygamber'in vefatıyla ilgili bablarda *Sünen*'den istifade edildiği gözlenmektedir.

³⁶⁸ Yaklaşık altmış rivayet İbn Ebû Şeybe'nin eserinde yer alan rivayetlerdir. Bazı örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 369, 370, 444, 501, 515, 526, 639, 703, 845.

³⁶⁹ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 92, 181, 188, 248, 259, 281, 338, 347, 370, 380, 433, 492, 517, 527, 547, 553, 579, 644, 683, 703, 775, 803.

Sünen eserinde yer alan kırk beş civarında rivayetin *el-Vefâ* eserinde zikredildiği görülse de bu rivayetlerden az sayıda olanının tahriri yalnızca Dârimî'nin eserine dayanmaktadır.³⁷⁰ Bunların dışında kalan Dârimî rivayetleri ise diğer hadis kaynaklarında ortak nakledilmiştir.

***el-Câmi'u's-sahîh* (Muhammed b. İsmâil Buhârî [ö. 256/870])**

İbnü'l-Cevzî'nin eserinde en çok kullandığı hadis kaynaklarından birisi Buhârî'nin *Câmi'u's-sahîh* eseridir. *el-Vefâ*'da *Câmi'u's-sahîh* eserinden iki yüzü aşkın rivayete yer verilmiştir.³⁷¹ Buhârî rivayetlerine eserin tümünde rastlamak mümkündür. Hz. Peygamber'in hicretiyle alakalı üçüncü ebvâb, Hz. Peygamber'in mucizeleriyle alakalı dördüncü ebvâb, Hz. Peygamber'in bedenî ve manevî özelliklerini ele alan altıncı ve yedinci ebvâb, Hz. Peygamber'in hastalanması ve vefatına ilişkin otuz üçüncü ebvâb Buhârî hadislerinin sıkça kullanıldığı yerlerdir.

İbnü'l-Cevzî *Câmi'u's-sahîh* eserinden naklettiği rivayetlerin bir kısmında açıkça atıfta bulunmuştur. Ancak kullandığı rivayetler arasından Buhârî'de yer alan her rivayet için aynı durum söz konusu değildir. Bu nedenle *el-Vefâ*'da yer verilen hadislerin Buhârî'ye istinat edenlerinin tümünün belirlenmesi, kitabın muhakkinin (Abdülkâdir Atâ) titiz tahriç çalışmasının neticesidir.

***el-Câmi'u's-sahîh* (Müslim b. Haccâc [ö. 261/875])**

el-Vefâ'da rivayetlerine en çok yer verilen eserlerden biri de Müslim'in *Câmi'u's-sahîh* eseridir. İki yüzü aşkın rivayetin Müslim'den istifadeyle *el-Vefâ* eserine alındığı tahmin edilmektedir. Müslim'in *Sahîh*'indeki rivayetler, Hz. Peygamber'e vahyin geliş tarzına ilişkin bab başlıklarının yer aldığı ikinci ebvâb, Hz. Peygamber'in mucizelerini ihtiva eden dördüncü ebvâb, Hz. Peygamber'in bedenî ve manevî özelliklerini anlatan altıncı ve yedinci ebvâb, Hz. Peygamber'in haşri, dirilmesi ve ahiret hallerine ilişkin otuz dördüncü ebvâbında yer almaktadır.

³⁷⁰ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 375, 500, 551, 684, 790, 818.

³⁷¹ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 73, 159, 238, 259, 274, 335, 381, 383, 410, 433, 503, 646, 716, 793, 803, 805, 807, 823, 837, 838.

İbnü'l-Cevzî, sahih kaynaklardan istifade ettiğini belirtmek adına özellikle Buhârî ve Müslim'in eserlerine istinatla yer verdiği rivayetlerde açıkça atıfta bulunmuş olsa da Müslim'in *Câmi 'u's-sahîh*'inde geçen tüm rivayetlere atıfta bulunmamıştır.

es-Sünen (İbn Mâce [ö. 273/887])

el-Vefâ eserinde kütüb-i sittenin altıncı kitabı kabul edilen İbn Mâce'nin *Sünen*'inden Hz. Peygamber'in namazı, orucu ve haccına yönelik kâideleri ele alan ibâdât ebvâblarıyla birlikte, on altıncı ebvâbda Hz. Peygamber'in ev eşyaları, on yedinci ebvâbda Hz. Peygamber'in kıyafetleri gibi konularda faydalanıldığı görülmektedir. Eserin diğer bazı ebvâblarında da yer verilen İbn Mâce rivayetlerinin sayısı doksana ulaşmaktadır.³⁷²

es-Sünen (Ebû Dâvûd es-Sicistânî [ö. 275/889])

Kütüb-i sitte eserlerinden Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *es-Sünen* eseri, Buhârî, Müslim ve Ahmed b. Hanbel'in eserleri kadar sık olmasa da, yüzü aşkın rivayette İbnü'l-Cevzî'nin istifade ettiği önemli bir kaynaktır.³⁷³ Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i ibâdât konularına has rivayetleri yoğun olarak ihtiva ettiğinden buna uygun olarak *el-Vefâ* eserinin on birinci, on ikinci ve on üçüncü ebvâbı olan Hz. Peygamber'in namazı, orucu ve haccına yönelik hususiyetler *Sünen*'den faydalanılarak anlatılmıştır. Eserin sekizinci ebvâbında Hz. Peygamber'in adâbâ yönelik davranışları ve dokuzuncu ebvâbında Hz. Peygamber'in zühd hayatına dair özellikler, *Sünen* eserinden istifade edilen diğer konulardır.

el-Câmi 'u's-sahîh (Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî [ö. 279/897])

el-Vefâ eserine kaynaklık eden diğer bir kütüb-i sitte eseri de Tirmizî'nin *Süneni't-Tirmizî* adıyla da anılan, *el-Câmi 'u's-sahîh* eseridir. İkinci ebvâbda yer alan Hz. Peygamber'in mi'racyıla ilgili babta, yine aynı ebvâbda, Hz. Peygamber'in peygamberliğinden önce karşılaştığı peygamberlik alâmetleriyle ilgili olan babta,

³⁷² Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 73, 225, 484, 527, 533, 541, 575, 583, 682.

³⁷³ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 104, 258, 399, 411, 449, 456, 484, 513, 523, 536, 541, 803, 826.

beşinci ebvâbda Hz. Peygamber'in diğer peygamberlere üstünlüğü konusu işleyen bablarda Tirmizî'nin eserindeki rivayetlerden istifade edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in ibâdâtına ayrılan on birinci, on ikinci ve on üçüncü ebvâblarda ve Hz. Peygamber'in tedavisini konu edinen yirmi dördüncü ebvâbda da *Süneni't-Tirmizî*'den yararlanıldığı gözlenmektedir. Mezkûr ebvâblar ve konu başlıklarıyla birlikte yüz civarında rivayetin *Süneni't-Tirmizî*'de yer aldığı tespit edilmiştir.³⁷⁴

es-Sünen (Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî [ö. 303/915])

Kütüb-i sitte kitaplarından biri olan ve *el-Müctebâ* olarak da anılan Nesâî'nin *Sünen* eseri, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ* eserinde rivayetlerine yer verdiği hadis kaynaklarından biridir. Müellifin yetmiş civarında rivayetine yer verdiği *Sünen* eserinden, yedinci ebvâbda Hz. Peygamber'in manevî özellikleri, otuz üçüncü ebvâb Hz. Peygamber'in hastalanması, vefatı ve Hz. Peygamber'in sîretinde ibâdâtâ taalluk eden konularda istifade edildiği gözlenmiştir.³⁷⁵

el-Mu'cemü'l-kebîr (Ebû'l-Kâsım Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî [ö. 360/971])

el-Vefâ'da Taberânî'nin *Mu'cemü'l-kebîr* eserinden istifade edilmiştir. Dördüncü ebvâbda Hz. Peygamber'in mucizeleri, otuz birinci ebvâbda Hz. Peygamber ile görüşmeye gelen heyetler, otuz üçüncü ebvâbda Hz. Peygamber'in vefatıyla ilgili bablar ve son ebvâbda Hz. Peygamber'in ahiretteki konumuna yönelik konular olmak üzere sayısı kırka ulaşan rivayetler, Taberânî'nin *Mu'cemü'l-kebîr* eserinde yer almaktadır.³⁷⁶ Mezkûr konuların bazılarında kullanılan rivayetlerin tahriri yalnızca *Mu'cem*'e dayandığı için bu eserden istifade edildiği anlaşılırken, çoğunda İbnü'l-Cevzî'nin isme veya esere atıfta bulunmaması sebebiyle *Mu'cemü'l-kebîr*'in kaynaklığı kesinlik arz etmemektedir.

³⁷⁴ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 157, 216, 228, 375, 387, 513, 663, 683, 831.

³⁷⁵ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 420, 501, 502, 507, 610, 671.

³⁷⁶ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 319, 324, 333, 685, 765, 803, 840.

el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn (Hâkim en-Nîsâbûrî [ö. 405/1014])

el-Vefâ eserinde, Hâkim Nisâbûrî'nin tasnif ettiği *Müstedrek* eserinden yaklaşık altmış adet rivayete yer verilmiştir.³⁷⁷ Ancak bu rivayetlerin birçoğu başka hadis kaynaklarında da yer alan ortak rivayetler olduğu için Hâkim'den doğrudan istifade edildiğine dair bir karineye rastlanmamıştır. *el-Vefâ*'da Hâkim'in kitabında yer alan rivayetlere, sekizinci ebvâbda Hz. Peygamber'in adâb davranışlarıyla ilgili, on dördüncü ebvâbda Hz. Peygamber'in tevbe ve istiğfârı, yirmi üçüncü ebvâbda Hz. Peygamber'in nasıl uyuduğu ve uyandığı, otuz üçüncü ebvâbda de Hz. Peygamber'in hastalığı ve vefatıyla ilgili ebvâblarda rastlanmaktadır.

Şerhü's-sünne (Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî [ö. 516/1122])

el-Vefâ'da yer alan rivayetlerin bir kısmı Begavî'nin *Şerhü's-sünne* eserinde bulunmaktadır. Begavî, *Şerhü's-sünne* eserinde meşhur hadis kaynaklarından topladığı bazı rivayetleri özellikle fikhî yönden değerlendirerek şerh etmiştir.³⁷⁸

Yaklaşık otuz rivayetin *Şerhü's-sünne*'de yer aldığı gözlenirse de bunların çoğunluğu başka hadis kaynaklarında da yer almaktadır.³⁷⁹ *el-Vefâ* eserinin onuncu ebvâbı Hz. Peygamber'in namazı konusunda³⁸⁰, on dördüncü ebvâbı Hz. Peygamber'in tevbe ve istiğfârı babında³⁸¹ ve yirmi altıncı ebvâbda Hz. Peygamber'in yolculukları babında³⁸² zikredilmiş birkaç rivayetin tahririnin *Şerhü's-sünne*'ye dayandığı tespit edilmiştir.

³⁷⁷ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 205, 387, 438, 467, 470, 552, 561, 591, 810.

³⁷⁸ Hüseyin b. Mes'ûd el Ferrâ' Begavî, *Şerhü's-sünne*, thk. Şuayb Arnaûd, Muhammed Zühayr eş-Şâviş (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.)

³⁷⁹ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 321, 395, 442, 470, 479, 547, 843.

³⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 513.

³⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 553.

³⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 685.

C. Siyer, Tabakat ve Tarih Kaynakları

Sîretü İbn İshâk (İbn İshâk [ö. 151/768])

Günümüze İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebevî* eseri vasıtasıyla ulaşan ve *Kitâbü'l-Meğâzî* veya *el-Mübtede'* ve *'l-meb'as* ve *'l-meğâzî* adıyla anılan İbn İshâk'ın eseri *el-Vefâ*'da istifade edilen siyer kaynaklarından birisidir. İbnü'l-Cevzî İbn İshâk'tan yaptığı rivayetleri “*İbn İshâk şöyle dedi*”, “*İbn İshâk şöyle anlattı*”, “*İbn İshâk'tan rivayet edilir ki*” şeklinde açıkça belirtmiştir.

İbn İshâk'tan aktarılan rivayetlerden biri, *el-Vefâ* eserinin ikinci ebvâbında Hz. Peygamber'in gönderilişinden sonra Sâsânî Hükümdarı II. Hüsrev Pervîz isimli kisanın Hz. Peygamber'in tebliğine kötü karşılık vermesi ve sonrasında saltanatının yıkılışını içeren ardışık üç rivayettir.³⁸³ Hicret konusunu ele alan üçüncü ebvâbda hicret edenlerin seksen tanesinin erkek olduğunu ve aralarında çocukların da bulunduğunu belirten rivayet de İbn İshâk kanalıyla *el-Vefâ*'da yer bulmuştur.³⁸⁴ Yine aynı ebvâbın, akabe görüşmelerini konu edinen babı ve Mekkeli müşriklerin, Ensâr'ın Hz. Peygamber ile Akabe görüşmelerini gerçekleştirdiği istihbaratı edindiklerinde, onların aldığı önlemlere ilişkin babta İbn İshâk'ın aktardıkları zikredilmiştir.³⁸⁵ Bu kısımdaki rivayetler İbn Hişâm vasıtasıyla *el-Vefâ*'da yer almıştır. Eserin “Hz. Peygamber'in Hükümdarlara Mektupları” isimli otuzuncu ebvâbında İbn İshâk'ın rivayetlerinin yoğunlaştığı gözlenmektedir.³⁸⁶

es-Sîretü'n-nebeviyye (İbn Hişâm [ö. 218/833])

Hz. Peygamber'in sîretine dair tamamı günümüze ulaşan ilk eser olan ve İbn İshâk'ın *Kitâbü'l-Mübtede'* ve *'l-meb'as* ve *'l-meğâzî*'sini ihtisar ederek ilavelerde bulunan İbn Hişâm'ın, *es-Sîretü'n-nebeviyye*'si en sağlam ve güvenilir siyer eseri kabul edilmektedir.³⁸⁷

³⁸³ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 174-177.

³⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 195.

³⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 230-232.

³⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 743, 744, 745, 746, 747, 748.749, 750, 751, 752, 757.

³⁸⁷ Mustafa Fayda, “İbn Hişâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/71-72.

İbnü'l-Cevzî, *es-Sîretü'n-nebevviye*'de yer alan yaklaşık yirmi beş rivayeti *el-Vefâ* eserinde zikretmiştir. Eserin ilk ebvâbında, Hz. Peygamber'in geleceğinin ehl-i kitap âlimleri ile halkın bir kısmı tarafından beklendiği ve onun vasıflarının gelmeden önce gerek kutsal kitaplar gerekse din adamları vasıtasıyla açıklandığı yönündeki üç rivayet İbn Hişâm'ın eserine atıfla zikredilmiştir.³⁸⁸ Yine aynı ebvâbda İbn Hişâm'dan yararlanılan bir diğer rivayet ise Hz. Peygamber'in Adnânîler'e kadar nesebinin aktarıldığı rivayettir.³⁸⁹

Eserin geneline dağılmış vaziyette İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebevî* eserindeki rivayetlere rastlamak mümkündür. Eserin ilk ebvâbında Fil olayının gelişimi³⁹⁰, ikinci ebvâbında Habeşistan'a hicret³⁹¹, otuz birinci ebvâbda Hz. Peygamber'le görüşmeye gelen heyetler³⁹² ve otuz üçüncü ebvâbda Hz. Peygamber'in hastalığı ve vefatıyla³⁹³ ilgili konularda İbn Hişâm'ın eserinden aktarımlar yapılmıştır. Bununla birlikte İbnü'l-Cevzî, söz konusu rivayetlerin çoğunda isme ve esere atıfta bulunmamaktadır.

Kitâbü'l-meğâzî (Vâkıdî [ö. 207/823])

Klasik dönem siyer müelliflerinin en önemlilerinden birisi olan Vâkıdî, *Kitâbü't-Târîhi'l-kebîr* eserinin önemli bir bölümünü teşkil eden, Hz. Peygamber'in gazve ve seriyyelerinin geniş çapta ele alındığı eser olan *Kitâbü'l-Meğâzî*'si ile şöhret bulmuştur.³⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, Vâkıdî'den yaptığı aktarımları kimi zaman eser adı zikretmeksizin yalnızca Vâkıdî'nin kendisine, kimi zaman da Vâkıdî ve hocalarına dayandırmıştır.

Eserin ilk ebvâbında Hz. Peygamber'in babası Abdullah'ın vefatından söz eden babta, Abdullah'ın Hz. Peygamber'e Ümmü Eymen isimli bir câriye, beş deve ve

³⁸⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 40, 48-49.

³⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 70-71.

³⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 89.

³⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 195-196.

³⁹² İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 762, 769.

³⁹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 812, 815.

³⁹⁴ Mustafa Fayda, "Vâkıdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/475.

birkaç davar miras bıraktığı yönündeki rivayet Vâkıdî'den naklen aktarılmıştır.³⁹⁵ Eserin ikinci ebvâbının hicretle ilgili babında, hicret edenlerin seksen üç erkek, on sekiz kadından ibaret olduğunu belirten bilgi “*Vâkıdî şöyle dedi*” şeklinde verilmiştir.³⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, Hz. Peygamber'in mi'rac hadisesine ilişkin olan kısımda Vâkıdî'nin hocalarına isnad ettiği, mi'racın gerçekleşme zamanıyla ilgili iki farklı rivayete yer vermiştir.³⁹⁷

Hz. Peygamber'in hicretinin ele alındığı ve müşriklerin onlara gerçekleştirdiği tâkibât ve Medine'ye geldiğinde cereyan eden hadiselerle ilgili de Vâkıdî'den istifade edilmiştir.³⁹⁸ Eserin otuzuncu ebvâbında Hz. Peygamber'in hükümdarlara mektupları ve otuz üçüncü ebvâbında vefatıyla ilgili bablarda Vâkıdî ve hocalarına istinat eden rivayetlere yer verilmiştir. Bu şekilde eserin geneline dağılan Vâkıdî ve hocalarının rivayetlerinin sayısı on beşe ulaşmaktadır.³⁹⁹

Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr (İbn Sa'd [ö. 230/845])

İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ* eserini kaleme alırken çokça istifade ettiği ve ismini zikrederek görüş ve rivayetlerine yer verdiği âlimlerden biri de *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'in müellifi Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd'dır. Eserin geneline dağılmış vaziyette bulunan İbn Sa'd'a atfedilen rivayetlerin sayısı yüzü aşkındır.

Eserin ikinci ebvâbında Hz. Peygamber'in annesi Âmine'nin vefatıyla ilgili bir rivayete İbn Sa'd kanalıyla yer verilmiştir.⁴⁰⁰ Ardından Hz. Peygamber'in annesinin mezarının Mekke'de bulunduğu dair rivayet hakkında İbn Sa'd'ın mezarın Ebvâ'da bulunduğunu bu nedenle rivayetin sahih olmadığı yönündeki görüşü

³⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 86.

³⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 195.

³⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 221. Vâkıdî'nin hocalarından aktarıldığı belirtilen ve miraç hadisesinin tarihine yönelik iki rivayetten ilki nübüvvetin on ikinci yılı, hicretten on sekiz ay önce, Ramazan ayının on yedisinde Cumartesi günü gerçekleştiğine işaret etmektedir. Ardından gelen diğer rivayet ise Hz. Peygamber'in hicretten bir yıl önce Rabîulevvel ayının on yedinci gecesinde İsra yolculuğunu gerçekleştirdiğini bildirmektedir.

³⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 238, 240, 252.

³⁹⁹ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 332, 751, 753, 754, 784, 792.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 114.

aktarılmıştır.⁴⁰¹ Yine bu ebvâbda yer alan diğer konulardan Rasûlullah'ın Hılfü'l-fudûl anlaşmasına katılmasından duyduğu memnuniyeti dile getirdiği rivayet⁴⁰², Hz. Hatice'nin Hz. Peygamber'le evlenme talebi⁴⁰³, Hz. Peygamber'e vahyi getiren melek hakkında İsrailoğulları'nın ileri sürdüğü görüşlerin reddedilmesi⁴⁰⁴, Hz. Peygamber'in Taif yolculuğunda yaşadıkları⁴⁰⁵ konularında İbn Sa'd'tan rivayetler aktarılmıştır.

el-Vefâ eserinin Hz. Peygamber'in mucizeleri, Hz. Peygamber'in bedenî ve manevî özellikleri, Hz. Peygamber'in adâbı, Hz. Peygamber'in evlilikleri, yedikleri ve içtikleri, giysileri ve takıları, gazveleri ve seriyyeleri, Hz. Peygamber'le görüşmeye gelen heyetler, hastalığı ve vefatını konu edinen ebvâblarda İbn Sa'd'dan istifade edilmiştir. İbnü'l-Cevzî, bu alıntılarının bir kısmında İbn Sa'd'ın adını zikrederek atıfta bulunurken; bir kısmında ise atıfta bulunmamıştır.⁴⁰⁶

***et-Târîhu'l-kebîr* (Buhârî [ö. 256/870])**

et-Târîhu'l-kebîr, Buhârî'nin henüz on sekiz yaşındayken yazmaya başladığı ve sahâbe, tâbiîn ve tebeü't-tâbiîn devri başta olmak üzere erkek ve kadın raviler hakkında özet bilgilerin yer aldığı bir tabakat eseridir. Hz. Peygamber'in hayatının en başta yer aldığı eser, kısmen alfabetik sıra gözetilerek telif edilmiştir.⁴⁰⁷

Eserin ikinci ebvâbında Hz. Muhammed'in peygamberliğinin başlangıcında Hz. Hatice ve Hz. Ali'ye namaz kıldırması konusundaki rivayet *et-Târîhu'l-kebîr*'e dayanmaktadır.⁴⁰⁸ Eserin diğer ebvâblarında, Hz. Peygamber'in manevî özellikleri, mucizeleri, Hz. Peygamber'le görüşmeye gelen heyetler ve vefatıyla ilgili olan bablarda *et-Târîhu'l-kebîr*'de yer alan rivayetler kullanılmış, ancak söz konusu

⁴⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 115.

⁴⁰² İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 135.

⁴⁰³ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 142.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 170.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 214.

⁴⁰⁶ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 318, 352, 422, 432, 514, 582, 607, 616, 675, 708, 720, 764, 766, 792, 799, 803, 809.

⁴⁰⁷ Cemal Ağırman, “*et-Târîhu'l-kebîr*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/89.

⁴⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 163-164.

rivayetler diğer kaynaklarda da yer aldığından İbnü'l-Cevzî'nin bu rivayetleri doğrudan Buharî'den alıp almadığı kesinlik arz etmemektedir.⁴⁰⁹

Hilyetü 'l-evliyâ' ve tabakâtü 'l-asfiyâ' (Ebû Nuaym el-İsfahânî [ö. 430/1038])

Târîhu İsbahân ve *Delâ'ilü'n-nübüvve* eserleriyle *el-Vefâ*'ya kaynaklık eden Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilyetü 'l-evliyâ'* kitabı da birçok ebvâbda kaynak olarak kullanılmıştır.

Hz. Peygamber'in hicretine ilişkin üçüncü ebvâbda, Hz. Peygamber ile Hz. Ebû Bekir arasında geçen konuşma ve Hz. Peygamber'in onu kendi derecesine ulaştırması için Allah'a dua ettiğini bildiren rivayet *Hilyetü 'l-evliyâ'* eserinden aktarılmıştır.⁴¹⁰ Hz. Peygamber'in manevî özellikleri ebvâbının onun cömertliğini konu alan babındaki rivayet de yine *Hilyetü 'l-evliyâ'* eserine dayanmaktadır.⁴¹¹ Bu örneklerle sınırlı kalmayan rivayetlerin Hz. Peygamber'in adabı, zühd hayatı, ibadetlerinin keyfiyeti, tevbe ve istiğfarı, yolculukları, Veda Haccı'ndan sonra yaşadıkları gibi diğer ebvâblarda kullanıldığı gözlenmektedir.⁴¹² Rivayetlerin önemli bir kısmının çeşitli kaynaklarda ortak nakledilmesinden ve müellifin rivayetlerle ilgili isme ve esere atıfta bulunmamasından dolayı bazı aktarımlarda *Hilyetü 'l-evliyâ'*'nın *el-Vefâ* eserine kaynaklığı kesinlik arz etmemektedir.

Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk (Muhammed b. Cerîr Taberî [ö. 310/923])

Hz. Âdem'in yaratılışından başlayarak geçmiş peygamberler ve ümmetler hakkında telif edilmiş genel bir tarih eseri olan *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, Taberî'nin *Tefsîr*'inden sonra tamamı günümüze ulaşan ikinci eseridir.

el-Vefâ eserinde sık olmamakla birlikte birkaç rivayetin *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk* eserine dayandığı tespit edilmiştir. Eserin Hz. Peygamber'in yaratılışıyla ilgili ilk ebvâbında Hz. Peygamber'in Hz. Âdem'den evvel yaratıldığından söz eden

⁴⁰⁹ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 302, 310, 432, 763, 824.

⁴¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 239.

⁴¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 446.

⁴¹² Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 314, 345, 462, 479, 537, 545, 646, 703, 775, 822.

rivayet *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk* eserine dayanmaktadır.⁴¹³ Eserin ikinci ebvâbında ise Hz. Peygamber'in yakın akrabalarını tebliğe başlamasından söz eden babta Taberî'nin *Târîh*'i esas alınmıştır.⁴¹⁴ Aynı ebvâbda Hz. Peygamber'in Taif'ten döndüğünde Mekke'ye girişini konu edinen rivayete İbnü'l-Cevzî, yine bu eserden faydalananarak yer vermiştir.⁴¹⁵ Ancak bu rivayetlerde İbnü'l-Cevzî'nin esere ve isme atıfta bulunmadığını belirtmek gerekir.

***Târîhu İsbahân* (Ebû Nuaym el-İsfahânî [ö. 430/1038])**

Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin, İran başta olmak üzere Arap asıllı olmayan milletlerin faziletleri hakkında hadis olduğu öne sürülen sözlerin, İsfahân şehrinin âlimlerinin ve şehre ilim tahsil etmeye gelen ilim adamlarının anlatıldığı *Zikru ahhbâri İsbahân* eseri, *Târîhu İsbahân* adıyla meşhur olmuştur.⁴¹⁶

İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ* eserinde *Târîhu İsbahân* eserinde yer alan bazı rivayetlere yer vermiştir. Hz. Peygamber'in tevbe ve istiğfarının keyfiyeti, bindiği hayvanlar, uyuması ve uyanması, Hz. Peygamber'in gazveleri ve onunla görüşmeye gelen heyetlerle ilgili konularda *Târîhu İsbahân*'da yer alan rivayetlere yer vermiştir. Ancak İbnü'l-Cevzî bu eserden yararlandığına dair herhangi bir atıf veya işarette bulunmamıştır.⁴¹⁷ Ayrıca söz konusu rivayetler müellifin diğer kaynaklarında da ortak olarak yer aldığından *Târîhu İsbahân* eserinin *el-Vefâ* eserine doğrudan kaynaklık edip etmediği kesinlik arz etmemektedir.

***Târîhu Bağdâd* (Hatîb el-Bağdâdî [ö. 463/1071])**

İbnü'l-Cevzî'nin ilim tahsil ederken hocalarından okuduğu Hatîb el-Bağdâdî'ye ait tarih eseri *Târîhu Bağdâd*, *el-Vefâ* eserinde kullanılan kaynaklardan biridir. *Târîhu Bağdâd* kaynaklı rivayetlerde müellifin isme ve esere atıfta bulunmadığı görülmektedir. Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'in vefatı, Hz. Peygamber'in

⁴¹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 26.

⁴¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 184.

⁴¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 217-218.

⁴¹⁶ Osman Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/203.

⁴¹⁷ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 318, 554, 589, 652, 720, 762.

mucizeleri, Hz. Peygamber'in zühd hayatı, Hz. Peygamber'in namazının keyfiyeti, Hz. Peygamber'in tedavisi ve tıbbî uygulamaları konuları olmak üzere yaklaşık otuz rivayette *Târîhu Bağdâd*'tan istifade edilmiştir.⁴¹⁸

***Târîhu medîneti Dimaşk* (Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir [ö. 571/1176])**

Hadis ve tarih ilminde temâyüz etmiş İbn Asâkir'in en hacimli eseri olan *Târîhu medîneti Dimaşk*, Hz. Peygamber, sahâbîler, Dimaşk'la ilişkisi bulunan muhaddis ve şairlerin hayatlarına dair bilgiler ihtiva etmektedir. İçerik ve metod yönünden benzeştiği bir eser olan *Târîhu Bağdâd*, *Târîhu medîneti Dimaşk*'ın kaleme alınmasında örnek teşkil etmiştir.⁴¹⁹

Eserin ilk ebvâbında Hz. Peygamber'in doğumunun cahiliye kötülüklerine (zina vb.) bulaşmamış bir aileden dünyaya geldiğini belirttiği rivayet *Târîhu medîneti Dimaşk* vesilesiyle *el-Vefâ* eserinde yer bulmuştur.⁴²⁰ Yine aynı ebvâbda Hâlid b. Saîd'in Hz. Peygamber'e delâlet ettiği düşünülen rüyasını Hz. Peygamber'e anlattığında o, rüyanın kendisine delâletini doğrulayınca Hâlid b. Saîd'in kardeşi Amr ile müslüman olduğunu aktaran rivayet de *Târîhu medîneti Dimaşk*'a dayanmaktadır.⁴²¹

Eserin delâil ve şemâil konularıyla ilgili olan ebvâblarından, Hz. Peygamber'in mucizeleri, bedenî ve manevî özellikleri, zühd hayatı, giysileri ve takıları ebvâbları başta olmak üzere çeşitli konularda *Târîhu medîneti Dimaşk*'tan kırkı aşkın rivayette faydalandığı gözlenmektedir. Söz konusu rivayetleri aktarırken İbnü'l-Cevzî, İbn Asâkir'e isim veya eser olarak atıfta bulunmamıştır.⁴²²

⁴¹⁸ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 210, 327, 292, 518, 557, 663, 671, 826.

⁴¹⁹ Mustafa Sabri Küçükaşçı, Cengiz Tomar, "İbn Asâkir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/323.

⁴²⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 75.

⁴²¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 76-77.

⁴²² Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 246, 261, 408, 414, 449, 486, 682, 797.

el-Bidâye ve'n-nihâye (Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr [ö. 774/1373])

İbn Kesîr tarafından kaleme alınan ve başlangıçtan 767 (1365-66) yılına kadar kronolojik olarak meydana gelen olayların anlatıldığı umumi bir tarih eseri olan *el-Bidâye ve'n-nihâye* eseri *el-Vefâ* eserinin kaynakları arasındadır.⁴²³

Hiz. Peygamber'in yaratılışı ebvâbında Hiz. Peygamber'in nübüvvetinin başlangıcından önce cahiliye dönemi Araplar'ından birisinin ona delalet eden bir rüya görmesiyle ilgili rivayet *el-Bidâye ve'n-nihâye* eserinde yer almaktadır.⁴²⁴ Aynı ebvâbda Hiz. Peygamber'in Ficâr savaşlarındaki durumu hakkında, savaşa katıldığını ancak savaşmayıp yalnızca atılan okları toplayarak amcalarına verdiği yönündeki rivayetin *el-Bidâye ve'n-nihâye*'de bulunduğu tespit edilmiştir.⁴²⁵ İbn Kesîr'in eserine ait bir başka rivayet de Hiz. Peygamber'in peygamber olmadan önce gördüğü peygamberlik alametleriyle ilgili babta yer alan rivayettir.⁴²⁶

el-Vefâ eserinin Hiz. Peygamber'in mucizeleri, diğer peygamberlere üstünlüğü, bedenî ve manevî özellikleri gibi ebvâblarında *el-Bidâye ve'n-nihâye* eserinde bulunduğu tespit edilmiş rivayetler olsa da bunlar diğer siyer ve tarih kaynaklarında da yer aldığından İbn Kesîr'e isnadı kesinlik arz etmemektedir.⁴²⁷

D. Şemâil Kaynakları

eş-Şemâ'ilü'n-nebeviyye (Tirmizî [ö.279/892])

Şemâil türünde yazılan ilk eser olan *eş-Şemâ'ilü'n-nebeviyye* eserinin tam adı *eş-Şemâ'ilü'n-nebeviyye ve'l-hasâ'ilü'l-Mustafaviyye*'dir. Toplamda 54 başlıktan müteşekkil olan eser 424 hadis ihtiva etmektedir.⁴²⁸ *el-Vefâ* eserinde İbnü'l-

⁴²³ Abdülkerim Özeydin, "Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/133.

⁴²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 77.

⁴²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 132.

⁴²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 156.

⁴²⁷ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 273, 297, 319, 322, 350, 409, 449, 481-483.

⁴²⁸ Muhammed b. İsmâ Tirmizî, *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye ve'l-hasâil el-Mustafaviyye*, thk. Seyyid İmrân (Kahire: Dârü'l-hadis, 1426/2005); Yaşar Kandemir, "eş-Şemâilü'n-nebeviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/500.

Cevzî'nin şemâil türüne has konulara önemli bir yer ayırması *Şemâ'ilü'n-nebeviyye*'yi *el-Vefâ*'nın kaynaklarından kılmıştır.

Hz. Peygamber'in bedenî ve manevî özellikleri,⁴²⁹ edebi,⁴³⁰ namazı ve orucu,⁴³¹ ev eşyaları,⁴³² giydiği kıyafetler,⁴³³ yedikleri-içtikleri ve gözettikleri,⁴³⁴ nikâhları,⁴³⁵ uykusu ve uyuması,⁴³⁶ tedavisi ve tıbbâ dair tavsiyeleri⁴³⁷ ve hastalanması⁴³⁸ gibi konularda seksenden fazla rivayette *Şemâ'ilü'n-nebeviyye*'den faydalanılmıştır. İbnü'l-Cevzî'nin bu kullanımlarda isme ve esere atfı bulunmamaktadır.

Ahlâku'n-nebî (Ebü's-Şeyh el-İsfahânî [ö. 369/979])

İbn Merdûye, Hatîb el-Bağdâdî ve Abdülkerîm es-Sem'ânî gibi âlimlerin sağlam ve güvenilir olarak nitelendirdiği Ebü's-Şeyh el-İsfahânî (ö. 369/979) hadis, tefsir ve tarih ilminde yazdığı eserlerle tanınmaktadır.⁴³⁹ Ebû Nuaym el-İsfahânî başta olmak üzere birçok âlime hocalık yapan Ebü's-Şeyh el-İsfahânî, *Ahlâku'n-nebî* adlı hadis eseriyle *el-Vefâ* eserine kaynaklık etmiştir.

el-Vefâ eserinin Hz. Peygamber'in hicretiyle ilgili üçüncü ebvâbında, Hz. Peygamber'in Sehmoğulları kabilesinden Büreyde ile görüşmesi, aralarında geçen konuşmalar ve Sehmoğulları'nın İslamiyeti kabul etmesinden bahseden rivayette *Ahlâku'n-nebî* eserinden istifade edilmiştir. *Ahlâku'n-nebî* eserinden alınan rivayetlerin Hz. Peygamber'in giysileri⁴⁴⁰ ve Hz. Peygamber'in savaş aletleri ebvâblarında⁴⁴¹ yoğunlaştığı görülmektedir. Söz konusu rivayetlerin sayısı kırka ulaşmaktadır İbnü'l-Cevzî'nin diğer hadis kaynaklarını kullanımında olduğu gibi bu

⁴²⁹ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 391, 397, 407, 420, 448.

⁴³⁰ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 457-458, 469, 471.

⁴³¹ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 505, 507, 513, 521-522.

⁴³² Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 570.

⁴³³ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 578, 582, 584.

⁴³⁴ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 618-619, 625, 632, 636.

⁴³⁵ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 673.

⁴³⁶ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 646.

⁴³⁷ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 663.

⁴³⁸ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 808, 826.

⁴³⁹ Ali Yardım, "Ebü's-Şeyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/343.

⁴⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 575, 577, 581, 589.

⁴⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 685, 689, 691, 692, 693.

rivayetlerde Ebü's-Şeyh el-İsfahânî'nin eserine ve ismine atıfta bulunmadığı görülmektedir.⁴⁴²

E. Kelâm, Delâil ve Alâmât Kaynakları

Müellif, eserin yazılış gayesine paralel olarak delâil ve alâmât konularına önem vermiş; bu türlerin ilk örnekleri niteliğindeki eserlerden olabildiğince faydalanmıştır. Kelâmî izahları İbn Akîl'in görüşleri vasıtasıyla yapan müellif, delâil ve alâmât konularına tekâbül eden konularda Ebû Nuaym el-İsfahânî ve Beyhâkî'nin *Delâil* eserlerinden faydalanmıştır.

Ebü'l-Vefâ İbn Akîl (ö. 513/1119)

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Vefâ İbn Akîl'in görüşlerinden ve kitaplarından çokça istifade edip, ona atıflarda bulunduğu için zaman zaman öğrencisi olarak telakki edilmiştir. Ancak İbn Akîl, İbnü'l-Cevzî'nin doğumundan birkaç yıl sonra vefat ettiği için hoca-talebe ilişkisinde bulunmaları mümkün değildir.⁴⁴³ İbnü'l-Cevzî, İbn Akîl'in bıraktığı ilmî mirastan üst düzeyde yararlandığından aralarında manen hoca-talebe ilişkisi takdir edilmiştir diyebiliriz.

el-Vefâ eserinde de İbnü'l-Cevzî, İbn Akîl'in kelâmî konularda görüşlerine sıkça yer vermiştir. Ele aldığı konularla ilgili rivayetlerin sonunda veya öne sürülen iddialara cevap verirken İbn Akîl'in görüşünü aktararak değerlendirmelerde bulunmuştur.

Hz. Peygamber'in nübüvvetten önceki hayatından söz ederken Resûlüllâh'ın çobanlık yapmasıyla ilgili babın sonunda İbn Akîl'in değerlendirmesine yer verilmiştir. Çobanın idare etmek için müsamahakâr yapıda olması gerektiğini, peygamberlerin de ümmetlerini ıslah için bu duygularının gelişmesi gerektiğini belirterek çobanlığın bu anlamda onlar için yararlı olduğu şeklinde bir yorum zikredilmiştir.⁴⁴⁴

⁴⁴² Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 570, 582, 585, 609, 636, 671, 681.

⁴⁴³ Abdülaziz Hâşim el-Gazzûlî, *İbnü'l-Cevzî*, 101.

⁴⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 139.

İkinci ebvâbda “Hz. Peygamber’e Vahyin Geliş Tarzı” isimli babta, yine İbn Akîl’in görüşüne yer verilmiştir. Hz. Peygamber’e vahiy geldiğinde yaşadığı baygınlık ve sıkıntı sebebiyle kendisine cinnet benzeri bir durum isnad edilmiştir. İbn Akîl, bu iddialara karşı, Hz. Peygamber’in uykusunda bile Allah tarafından korunduğunu belirterek, bu durumun onun nahoş şeylerden korunacağına delil olduğunu anlatmıştır.⁴⁴⁵

Eserin “Hz. Peygamber’in Mucizeleri” isimli dördüncü ebvâbda İbn Akîl’e dayanan görüşlerin arttığı görülmektedir. İlk olarak o dönemde Kur’an’ın i‘cazı konusunda gündeme gelen sarfe teorisini reddettiği bir açıklamasına yer verilmiştir.⁴⁴⁶ Müteakip konuda ise, Kur’an’ın Hz. Peygamber’in sözü olduğunu iddia edenlere karşılık, hadisler ve ayetler kıyaslandığında ikisinin birbirinden keskin ölçülerle ayrıldığı belirtilerek bu iddianın temelsizliği ortaya konmuştur.⁴⁴⁷ Ebvâbın sonunda müellifin konularla ilgili genel bir değerlendirmesinin yer aldığı “Fasl” kısmında bâtinîlerin ileri sürdüğü iddialar İbn Akîl’in yorumlarıyla cevaplanmıştır.⁴⁴⁸

Beşinci ebvâbda Hz. Peygamber’in diğer peygambere üstünlüğü hakkındaki bablarda da görüşleri yer almaktadır. Bu kısımda iki kez görüşlerine müracaat edilen âlimin, konuyla ilgili ortaya atılması muhtemel bir soruyu zikrederek bunu cevaplandığı görülmektedir.⁴⁴⁹

Delâ’ilü’n-nübüvve (İbn Kuteybe [ö. 276/889])

İbn Kuteybe (ö. 276/889), İbnü’l-Cevzî’nin *el-Vefâ* eserinde ismini zikrederek görüşünü ve rivayetini aktardığı birkaç âlimden biridir. *el-Vefâ* eserinde İbn Kuteybe’nin *Delâ’ilü’n-nübüvve (A’lâmü’n-nübüvve)* eserinin bazı kısımları kullanılmıştır.⁴⁵⁰ İbn Kuteybe’den yapılan on beş civarındaki aktarımların neredeyse

⁴⁴⁵ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 169.

⁴⁴⁶ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 270.

⁴⁴⁷ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 271.

⁴⁴⁸ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 355-357; diğer görüşleri için bk. İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 364-365.

⁴⁴⁹ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 378.

⁴⁵⁰ Hüseyin Yazıcı, “İbn Kuteybe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/150.

tamamı eserin Hz. Peygamber'in yaratılışı ve nübüvvetinin başlangıcını konu edinen ilk iki ebvâbıyla ilgilidir.

İbnü'l-Cevzî'nin, ehl-i kitap âlimlerinin bazı sözlerine yönelik eleştirilerde İncil ve Tevrat hakkında bilgi sahibi olan İbn Kuteybe'ye itimat ettiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki "Hz. Peygamber'in Yaratılışı" isimli ebvâbda ehl-i kitabın Hz. Peygamber'in doğumundan önce din adamları ve kutsal kitapları vesilesiyle bildiğine ve bu mevzuda cereyan eden tartışmalara yönelik görüşlerine ve rivayetlerine yer vermiştir. Eserin ilk ebvâbında İbn-i Kuteybe'nin İncil ve Tevrat'ta Hz. Muhammed'in (s.a.v) peygamber olacağı ve onun ümmetinin yüceltileceği yönünde işaretlerde bulunduğunu bu kutsal kitaplardan pasajlarla açıklamıştır.⁴⁵¹ Yine İbn Kuteybe'nin, Tevrat'ın İşaya kısmında Harem bölgesinin bildirilmesi ve Mekke yolunun tasvir edilmesinden yola çıkarak Hz. Muhammed'in peygamberliğiyle ilişkilendirdiği yorumlarını aktarmıştır.⁴⁵²

İbn Kuteybe'nin görüşüne yer verilen bir başka kısım ise Hz. Peygamber'in doğduğu yıl hakkındaki rivayetlerle ilgilidir. Buna göre onun fil yılında doğduğuna dair İbn Kuteybe'nin ittifak bulunduğunu ileri sürdüğü görüşü nakletmiştir.⁴⁵³ Böylece İbnü'l-Cevzî bu yönde naklettiği rivayetleri İbn Kuteybe'nin görüşüyle pekiştirmiştir.

Eserin ikinci ebvâbında Hz. Peygamber'in nübüvvetinin başlangıcı ile ilgili olan babta, Hz. Peygamber'in nübüvvetten önce nasıl ibadet ettiğine dair rivayet ve görüşlerin arasında İbn Kuteybe'nin rivayeti zikredilmiştir. İbn Kuteybe bu konuyla ilgili Hz. Peygamber'in Arap yarımadasında o dönemlerde İsmail'in dinine has ibadetleri bilenlerin bulunduğunu, onun da bu ibadetleri yaptığını belirtmiştir.⁴⁵⁴

Hz. Peygamber'in nübüvvetinin başladığı sıralarda meydana gelen olağanüstü olayların anlatıldığı ebvâbda da İbn Kuteybe'nin, Hz. Peygamber'in nübüvvetinin

⁴⁵¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 57-67.

⁴⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 66.

⁴⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 89.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 137.

başlamasıyla bazı kralların iktidarlarının yıkıldığını aktardığı rivayetlerine yer verilmiştir.⁴⁵⁵

İbnü'l-Cevzî'nin İbn Kuteybe'den faydalandığı rivayet ve görüşler, İbn Kuteybe'nin tamamı günümüze ulaşmayan *Delâ'ilü'n-nübüvve* (*A'lâmü'n-nübüvve*) eserinin bir kısmının günümüze intikalini sağladığı için önem taşımaktadır.⁴⁵⁶

***Delâ'ilü'n-nübüvve* (Ebû Nuaym el-İsfahânî [ö. 430/1049])**

Ebû Nuaym'ın *Delâ'il* eserinden ilk faydalanılan kısım, ilk ebvâbda Hz. Peygamber'in nebî olarak gönderileceğinin Tevrat ve İncil'de yer aldığı ve ehl-i kitap din adamlarının Hz. Peygamber'den haberdar olduğunu konu alan ebvâbdır.⁴⁵⁷ Aynı ebvâbda Hz. Peygamber'in doğumundan önce dedesi Abdülmuttalib'in ve diğer Mekkeli büyüklerden bazı kimselerin Hz. Peygamber'e işaret ettiği iddiasını taşıyan bazı rivayetler de *Delâ'ilü'n-nübüvve* vasıtasıyla *el-Vefâ* eserinde yer bulmuştur.⁴⁵⁸

İbnü'l-Cevzî, ilk ebvâbda, Hz. Peygamber'i ilk emzirenleri konu edinen başlık altında emziren kimselerin sonradan müslüman olup olmadığı konusunda ihtilaf bulunduğu görüşünü ve ilerleyen babların birisinde Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib'in kendisi sekiz yaşındayken öldüğünü bizzat söylediği rivayet Ebû Nuaym'a dayandırmıştır.⁴⁵⁹

İkinci ebvâbda *Delâ'il*'den istifade edilen ilk yer “Hz. Peygamber'e Vahyin Geliş Tarzı” isimli babtadır.⁴⁶⁰ Aynı ebvâbın müteakip bablarından “Hz. Peygamber'in Allah'tan Peygamberliği Destekleyen Bir Delil Göstermesini İstemesi” isimli bapta yararlanılmıştır.⁴⁶¹

⁴⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, 178-179. İbn Kuteybe, Hz. Peygamber'in nübüvvetiyle birlikte Bizans hariç bütün imparatorlukların çöktüğünü belirtmiştir. Fars hükümdarı Şîreveyh'in babasını öldürmesiyle Fars, Habeşistan'ın Seyf İbn Ziyzen'i öldürmesiyle Yemen, Nu'mân İbnü'l-Münzîr'den sonra Hire ve Ebû Cefne saltanatının çöktüğünü söylemiştir.

⁴⁵⁶ Hüseyin Yazıcı, “İbn Kuteybe”, 20/148.

⁴⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 55.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, 68, 75-76.

⁴⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, 104, 126.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, 161.

⁴⁶¹ İbnü'l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ**, 170.

Delâ'ilü'n-nübüvve'den Hz. Peygamber'in mucizeleri,⁴⁶² Hz. Peygamber'in diğer peygamberlere üstünlüğü,⁴⁶³ bedenî ve manevî özellikleri ebvâblarında⁴⁶⁴ de istifade edilmiştir. Yine “Hz. Peygamber'in Hükümdarlara Gönderdiği Mektuplar” isimli *el-Vefâ*'nın otuzuncu ebvâbında *Delâ'il*'den iktibas edilen uzun hacimli rivayetler kullanılmıştır.⁴⁶⁵ Bu ebvâbda kullanılan rivayetlerde İbnü'l-Cevzî Ebû Nuaym İsfahânî'nin ismine atıfta bulunmaktadır. Sonuç olarak diğer kaynaklarda ortak rivayetler haricinde altmış rivayette *Delâ'ilü'n-nübüvve* eserinden istifade edildiği görülmektedir.

***A'lâmü'n-nübüvve* (Ebü'l-Hasen el-Mâverdî [ö. 450/1058])**

İbnü'l-Cevzî'nin delâil türü eserler arasında en az faydalandığı kitap Ebü'l-Hasen el-Mâverdî'nin *A'lâmü'n-nübüvve* eseridir. Öyle ki yalnızca üç yerde *A'lâmü'n-nübüvve* eserinde yer alan rivayetler kullanılmıştır. Rivayetlerin ilki, *el-Vefâ* eserinin ilk ebvâbında Hz. Peygamber'in nübüvvetinin önceden ehl-i kitap ve din adamları tarafından haber verildiği yönündedir.⁴⁶⁶ Rivayetlerden diğer ikisi ise yine *el-Vefâ*'nın ilk ebvâbında yer almaktadır.⁴⁶⁷ Bunlar Ebû Nuaym ve Beyhakî'nin *Delâ'il* eserlerinde ortak olduğundan Mâverdî'ye nispeti kesinliklik arz etmemektedir.

***Delâ'ilü'n-nübüvve* (Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî [ö. 458/1056])**

Hz. Peygamber'in peygamberliğini ispat etmek, onun diğer insanlardan farklılığını ortaya koyarak ona has özellikleri tespit etmek ve mucizelerini anlatmak üzere sahih hadislerden faydalanılarak telif edilen Beyhakî'nin *Delâ'ilü'n-nübüvve* kitabı siyer ve kelâm literatürünün başta gelen eserlerindendir.⁴⁶⁸

⁴⁶² Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 273-274, 296, 299-300, 305, 335, 342, 352.

⁴⁶³ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 361, 375.

⁴⁶⁴ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 396, 422.

⁴⁶⁵ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 735-748.

⁴⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 41-42.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 117-118, 155.

⁴⁶⁸ Yaşar Kandemir, “Ahmed b. Hüseyin Beyhakî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/59.

el-Vefâ'da en çok kullanılan kaynaklardan biri Beyhakî'nin *Delâ'ilü'n-nübüvve* eseridir. Hz. Peygamber'in gönderileceğine işaret eden hadiseler ve nübüvvet vazifesinden önce yaşadıklarıyla ilgili konularda,⁴⁶⁹ Hz. Peygamber'in peygamberliğinin başlangıcı ve peygamberliğiyle ilişkilendirilen olağanüstü gelişmeler,⁴⁷⁰ hicretle ilgili bablarda,⁴⁷¹ Mescid-i Nebî'nin yapılışı babında,⁴⁷² Hz. Peygamber'in mucizeleriyle ilgili bablarda,⁴⁷³ onun diğer peygamberlere üstünlüğü ebvâbında,⁴⁷⁴ bedenî ve manevî özellikleri ebvâbında,⁴⁷⁵ zühd hayatı ve ibadetlerinde,⁴⁷⁶ heyetler ebvâbında,⁴⁷⁷ Hz. Peygamber'in hastalanması ve vefatı ebvâbları⁴⁷⁸ başta olmak üzere eserin genelinde faydalanılmıştır. Beyhakî'de bulunan rivayetlerin *el-Vefâ*'da iki yüze aşkın yerde kullandığı gözlenmektedir. Bu rivayetlerin bazılarında telhis yapılmıştır.⁴⁷⁹ Bazı rivayetler ise başlıca hadis kaynaklarında da bulunmaktadır. Bu durum *Sahîhayn* ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki bazı rivayetlerin *el-Vefâ*'ya, Beyhakî vasıtasıyla kaynaklık ettiği ihtimalini doğurmaktadır.⁴⁸⁰

F. İbnü'l-Cevzî'nin Hocası: Ebü'l-Fazl İbn Nâsır (ö. 550/1155)

İbnü'l-Cevzî, kaynaklarının hemen tamamını oluşturan yazılı kaynaklar dışında nadiren hocalarından semâ yoluyla edindiği rivayet ve haberlere de müracaat etmiştir. Hocasının ismini zikrederek onun haber ve rivayetlerine yer verdiği bu kısımlarda eserlerine yönelik bir atıfta bulunmamıştır.

⁴⁶⁹ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 48, 80-81, 90-91, 105-107, 115.

⁴⁷⁰ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 172, 201, 205, 218-219.

⁴⁷¹ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 227-228, 240, 242, 246, 250.

⁴⁷² Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 256-257.

⁴⁷³ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 274, 285-286, 296, 308, 317, 329, 337, 348, 352.

⁴⁷⁴ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 365, 374, 377, 384-385.

⁴⁷⁵ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 391, 393-395, 398-402, 407-413, 416, 419-420, 443-444.

⁴⁷⁶ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 479-483, 536, 540.

⁴⁷⁷ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 762-763, 767, 769-771.

⁴⁷⁸ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 787-789, 793-794, 799-803, 808-814.

⁴⁷⁹ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 204, 289, 303.

⁴⁸⁰ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 94, 160, 166, 221, 252.

İbnü'l-Cevzî, eğitiminin temellerini atan ilk hocası Ebû Fazl İbn Nâsır'dan “Şeyhimiz Ebû Fazl İbn Nâsır'ın şöyle dediğini duydum” diyerek İsrâ olayının gerçekleştiği zamanla ilgili muhtelif rivayetleri aktarmıştır.⁴⁸¹ Hz. Peygamber'in namazı ebvâbında, “Onun Gece Namazı” isimli babta ilk rivayetteki garîb kelimeyi açıklamak için de İbn Nâsır'dan istifade etmiştir.⁴⁸²

İbnü'l-Cevzî'nin hocasından istifade ettiği başka bir rivayet ise Hz. Peygamber'in bineklerini konu edinen eserin on sekizinci ebvâbında “Şeyhimiz İbn Nâsır bize şöyle anlattı” diyerek İbn Nâsır es-Selâmî'den naklettiği Hz. Peygamber'in devesiyle ilgili olan rivayettir.⁴⁸³

V. Kaynakları Kullanım Usulü

İbnü'l-Cevzî *el-Vefâ* eserini kaleme alırken birçok ilim dalına ait eserlerden yararlanmış; yararlandığı eserleri genellikle birincil kaynaklarla sınırlı tutmuştur. Buna göre yaklaşık elli kaynaktan istifade eden müellif, şerh, hâşiye, tâlik türü kitaplara neredeyse hiç müracaat etmiştir. Müellifin kullandığı kaynakların hemen tamamının günümüze ulaşması, eserin muhtevasındaki haber ve rivayetleri değerlendirmeye imkân sağlamıştır. Bir önceki bölümde yer verdiğimiz eserin kaynakları ve kullanıldığı yerlerin yanında kaynakların şekil ve muhteva açısından kullanım usulünü tespit etmenin önemli olduğu kanaatindeyiz.

A. Şekil Açısından

İbnü'l-Cevzî, aldığı rivayetlerin bazılarında esere ve müellifine atıf yaparken, bazılarında ise sadece müellif veya raviye atıf yapmıştır. Eserin geneline bakıldığında haber ve rivayetlerin büyük çoğunluğunda eser ve müellife birlikte atıfta bulunmamıştır. İbnü'l-Cevzî, Buhârî ve Müslim'in *Sahihleri* başta olmak üzere Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî'nin bazı rivayetleri için müellife ve esere atıf

⁴⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 222.

⁴⁸² İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 506.

⁴⁸³ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 591.

yapmıştır.⁴⁸⁴ Buhârî veya Müslim’in infirad ettiği rivayetlere “*Inferade Buhârî* veya *Inferade Müslim* tâbirleriyle işarette bulunmuştur.”⁴⁸⁵

İbnü’l-Cevzî, esere yazdığı mukaddimede belirttiği üzere okuyucuya bıkkınlık vermesi endişesiyle hadislerin senetlerini uzunca alıntılammamış; senetleri hazfederek yalnızca hadisin istinat ettiği sahâbîyi zikretmiştir. Hadis ilminde pek fazla faaliyeti bulunan müellifin, böylece eserinde muhaddis değil tarihçi kimliğini ön planda tuttuğu görülmektedir.

İbnü’l-Cevzî, rivayetleri müstakil bab başlıklarının altında sıralarken rivayetlerin sonunda “*intehe*” gibi bir ifade kullanmamıştır. Bu ise müellifin, özellikle eserlerin neşirlerinin henüz bulunmadığı dönemlerde, aldığı rivayeti ne şekilde kullanıldığını tespiti zorlaştırmaktadır. Genellikle rivayetleri aktardıktan sonra değerlendirme sadedinde “*fasl*” ismiyle bir başlık açarak kendi görüşlerine yer vermiş; böylece rivayetlerden kendi görüşlerini ayırmıştır.⁴⁸⁶ Görüşlerini izhar ettiği veya bazı âlimlerin görüşlerine yer vererek onlara katıldığını belirttiği kısımlarda ise “*Musannif der ki*” ifadesiyle okuyucunun sözün kaynağı konusunda karşılaşacağı olası karışıklığın önüne geçmiştir.⁴⁸⁷ Bazen tek tek isimlerini zikrederek metnin hacmini genişletmekten kaçınmak için “*bazı tefsir âlimleri şöyle dedi*”,⁴⁸⁸ “*bazı siyer âlimleri şöyle dedi*”⁴⁸⁹ şeklinde meçhul ifadelerle nakilde bulunmuştur.

İbnü’l-Cevzî, kullandığı bazı rivayetlerde telhis veya ihtisarda bulunduğu muhakkikler tarafından tespit edilmiştir. Ancak müellif kullandığı rivayetlerde telhiste veya ihtisarda bulunduğu dair herhangi bir açıklama yapmamıştır.⁴⁹⁰ Ayrıca yer verdiği haber ve rivayetler eğer başka eserinde daha geniş ele alındıysa, oraya atıfta bulunarak eserin hacminin genişlemesinin önüne geçmiştir. Örneğin Hz. Peygamber’in Şücâ b. Vehb el-Esedî’yi kendisine elçi olarak gönderdiği Gassânî emîri Cebele b. el-Eyhem’in önce İslâm’ı kabul ettiği fakat Hz. Ömer’in halifelîği

⁴⁸⁴ bk. İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 795, 838-837.

⁴⁸⁵ bk. İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 311, 405, 410, 433, 506.

⁴⁸⁶ Örnekler için bk. İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 219, 335-357, 378.

⁴⁸⁷ Örnekler için bk. İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 272, 308, 366-367, 510, 693.

⁴⁸⁸ Örnekler için bk. İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 163, 699.

⁴⁸⁹ Örnekler için bk. İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 69, 88, 776.

⁴⁹⁰ Örnekler için bk. İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 38-39, 49, 204, 252, 303.

döneminde hristiyan olduğunu anlatan haberin ardından İbnü'l-Cevzî bu olayı *el-Muntazam* isimli eserinde de ele aldığını belirterek okuyucuyu *el-Muntazam*'a yönlendirmiştir.⁴⁹¹

İbnü'l-Cevzî, eserinde yazılı kaynakların yanında sözlü kaynaklardan da istifade etmiştir. Özellikle “*Şeyhimiz Ebû Fazl İbn Nâsır'ın şöyle dediğini duydum*”,⁴⁹² “*Şeyhimiz İbn Nâsır bize şöyle anlattı*”⁴⁹³ gibi ifadelerle hocalarından yaptığı alıntılarda sözlü kaynaklara dayanmıştır.

B. Muhteva Açısından

İbnü'l-Cevzî eserinde çoğu zaman bab başlıkları altında konuyla ilgili birçok rivayeti sıralamıştır. Rivayet ve haberler genellikle birbirini destekler nitelikte olsa da bazen birbiriyle farklılık arz etmiştir.⁴⁹⁴ Müellifin yazılı kaynaklarda yer alan rivayetlerin yanında hocalarından öğrendiği bilgilere de yer vermiştir.⁴⁹⁵

İbnü'l-Cevzî'nin zaman zaman kullandığı rivayet ve haberlerde mevzu olanları ifade etmiştir. Bununla birlikte eserin mukaddimesinde sahih hadislerden istifade ettiğini belirtmiş olmasına rağmen bazı yerlerde sahih olmayan hadisleri zikretmesi ve hadislerin sıhhatine dair bilgi vermemesi zımnen sahih oldukları yanılgısına zemin hazırlamıştır. Mevzu hadisleri konu aldığı iki önemli hadis eseri “*el-Mevzû'ât*” ve “*el-İlelû'l-Mütenâhiye*” eserlerinde yer verdiği hadisleri *el-Vefâ*'da kullanması,⁴⁹⁶ onun dirayet ve metin tenkiti yönünün olgunlaşmadığı bir dönemde *el-Vefâ* eserini kaleme aldığı izlenimi uyandırmaktadır.

Müellif, eserinde rivayet usulünü hâkim kılrsa da dirayet usulünü de kullanmayı ihmal etmemiş; böylece rivayet ve dirayeti mezcetmiştir. Eserin yazılış gayesinde altını çizdiği üzere Hz. Peygamber'in üstünlüğünü ortaya koymaya çalıştığı, onun peygamberliğini ispat etmek için deliller getirdiği ve mucizelerini ele aldığı

⁴⁹¹ bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 754.

⁴⁹² Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 222.

⁴⁹³ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 591.

⁴⁹⁴ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 241, 262-263, 507-509.

⁴⁹⁵ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 222, 334, 506.

⁴⁹⁶ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 28, 82-83, 91, 94, 101, 169, 194, 210, 337, 376, 380, 383, 391, 410, 414, 461, 486-487, 523, 548, 554, 584, 638, 656, 844.

ebvâblarda çokça yer verdiği görüş ve yorumlarla rivayet ve haberleri değerlendirmiştir.⁴⁹⁷ Yaptığı değerlendirmelerde kendi görüşünün yanısıra başka âlimlerin görüşlerini zikrederek onlarla aynı kanaatte olduğuna işaret etmiştir. Bunun en bariz örneği “Hz. Peygamber’in Mucizeleri” adındaki eserin dördüncü ebvâbında görülmektedir.⁴⁹⁸ Bunun bir örneği, Kur’an’ın Hz. Peygamber’in sözleri olduğuna dair ithamlarda bulunanlara karşı İbn Akîl’in, Kur’an ayetleri ve Hz. Peygamber’in sözleri arasında üslup farkının karşılaştırılması gerektiğini, böylece Hz. Peygamber’in sözlerinin âyetlere benzemediğinin açıkça ortaya çıkacağı şeklindeki açıklamasının zikredilmesidir.⁴⁹⁹

Eserde müellifin dikkat çeken metodlarından biri de konuyla ilgili sorulması muhtemel bir soruyu zikrederek cevabını vermesidir. Müellifin yanısıra görüşüne yer verilen bazı âlimlerin de bu metodu kullandığı anlaşılmaktadır.⁵⁰⁰

İbnü’l-Cevzî, tarihi olayları anlatırken kronolojik sıraya riayet etmiş ve bu konuda mümkün olduğunca hassas davranmıştır. Akabe biatları, mi‘rac, hicret, kıblenin değişmesi ve gazveler gibi konular başta olmak üzere hadiselerin gerçekleşme tarihleri verilmiştir.⁵⁰¹ Bir olayın gerçekleşme zamanıyla ilgili muhtelif bilgiler bulunuyorsa bunları sıralayarak okuyucunun tercihinine sunulmuştur.⁵⁰²

Eserin dikkat çeken bir metodu da siyere ilişkin bilgilerin Hz. Peygamber’in yaşadığı zaman dilimiyle sınırlı tutulmayıp, vefatından sonraki dönemlerle de bağlantı kurulmuş olmasıdır. Hz. Peygamber’in yüzüğünü Hz. Osman’ın Eris kuyusuna düşürmesi,⁵⁰³ Hz. Peygamber’in kullandığı değneğin eserin yazıldığı dönemde Abbâsî halifelerinde olduğu,⁵⁰⁴ Hz. Peygamber’in elçi gönderdiği bir

⁴⁹⁷ Örnekler için bk. İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 268-269, 308, 324.

⁴⁹⁸ Örnekler için bk. İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 270-273, 301-302, 329.

⁴⁹⁹ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 271.

⁵⁰⁰ Örnekler için bk. İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 301-302, 378.

⁵⁰¹ Örnekler için bk. İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 219-220, 221-228, 241, 262-263, 697-726.

⁵⁰² Örnekler için bk. İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 221.

⁵⁰³ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 602.

⁵⁰⁴ İbnü’l-Cevzî, **el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ**, 693.

hükümdarın onun döneminde müslüman olmasına rağmen Hz. Ömer döneminde hıristiyan olduğu⁵⁰⁵ bilgileri bu konulara örnek olarak zikredilebilir.

VI. Tercümeleri

Eser Türkçe'ye iki kez tercüme edilmiştir. Bunlardan ilki Ahmed Neylî'nin *el-Evfâ fî tercemeti'l-Vefâ (fî fezâ'ili'l-Mustafâ)* adıyla, diğeri ise *Sahabenin Dilinden Hz. Peygamber'in Hayatı* adıyla Prof. Dr. Taceddin Uzun'un *el-Vefâ'nın Mustafâ Abdülkâdir Atâ neşrini esas alarak yaptığı tercümedir*. Eserin Seffârînî tarafından *Tahbîrû'l-Vefâ fî sîretü'l-Mustafâ* adlı muhtasarı bulunduğu ifade edilmişse de yaptığımız taramalar neticesinde bu esere ulaşamadık.

A. *el-Evfâ fî Tercemeti'l-vefâ*

Babası Mirza Mehmed Efendi olan Ahmed Neylî, Mirzazâde lakabıyla anılmıştır. Babası ilim ehliden olduğu için altı yaşında ilim tahsiline başlamıştır. 1088/1677 yılında Mekke kazası teşrîfâtından mülazemet almıştır.⁵⁰⁶ Şeyhülislam Feyzullah Efendi tarafından hâric payesiyle Caferağa darülhadisine müderrislik görevine tayin edilmiştir (1109/1697). Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin himmetiyle iki yıl sonra hareket-i hâricle 1111 /1699-1170 yılında Şeyyadbaşı medresesine müderris olmuştur.⁵⁰⁷ İki yıl burada görev yaptıktan sonra yine Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin himmetiyle 1113/1701 yılında Timurkapı yakınlarında bulunan Ahmed Paşa Medresesi'ne dâhil payesiyle vazifelendirilmiştir. Yaklaşık 19 ay sonra Şeyhülislam Paşmakçızâde Ali Efendi'nin himmetiyle 1116/1704-1705 yılında Mimar Kâsım Medresesi müderrisliği ile taltif edilmiştir. Yine Paşmakçızâde Ali

⁵⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 754.

⁵⁰⁶ Atabey Kılıç, *Ahmed Neylî Divanı*, (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 23.

⁵⁰⁷ Kılıç, *Ahmed Neylî Divanı*, 25.

Efendi tarafından 1118 Şaban'ında (1706 Kasım) mûsıla-i Sahn payesiyle Ülâ-yı Zekerîyya Medresesi'ne tayin edilmiştir.⁵⁰⁸

Çeşitli medreselerde müderrislik görevini sürdürerek görevinde terfi eden Ahmed Neylî, mûsıla-i Süleymânîye payesiyle Kalenderhâne Medresesi'ne tayin edilmiştir. Yaklaşık dört yıl Kalenderhâne Medresesi'nde görev yapan Ahmed Neylî, müderrisliğin en üst makamı olan Süleymânîye Medresesi müderrisliği görevini iştîyakla beklemiştir. Bu hedefine 1129/1717 yılında Ebû İshak İsmâil Efendi'nin tayini ile erişmiştir.⁵⁰⁹

Ahmed Neylî, Süleymânîye müderrislerine tanınan isterlerse kadılığa geçme hakkından yararlanmıştır. Neylî yaklaşık 45 yaşındayken, Şeyhüslislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin himmetiyle 1 Receb 1130 (31 Mayıs 1718) yılında İzmir Kadısı olarak vazifelendirilmiştir.⁵¹⁰

Ahmed Neylî 53 yaşında iken Damad İbrâhim Paşa'nın, Bedreddin el-Aynî'nin (Antepli Bedreddin Mahmud ö. 855/1451) *'İkdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân* adlı umumi tarih eserinin Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edilmesi için oluşturduğu heyete dâhil edilmiştir.⁵¹¹

Neylî, 1144 (1731) yılında Mekke kadılığı, 1149 (1736) yılında Anadolu kazaskerliği ve 1154 (1741) yılında da Rumeli kazaskerliği görevlerinde bulunmuştur. 4 Şevval 1155 (1 Aralık 1742) tarihinde kazaskerlik görevinden azledilen Neylî, yaklaşık 74 yaşındayken ikinci kez Rumeli kazaskerliği görevine getirilmiştir.⁵¹² Hastalığından dolayı bu görevini bırakmak zorunda kalan Mirzazâde Ahmed Neylî, 29 Rebiülevvel 1161 (29 Mart 1748) tarihinde vefat etmiştir. Fatih Camii'nde cenaze namazı kılınan Ahmed Neylî'nin cezanesi Karacaahmet Mezarlığı'nda Mirzazâdeler Sofası adındaki aile mezarlığına defnedilmiştir.⁵¹³

⁵⁰⁸ Kılıç, *Ahmed Neylî Divanı*, 26.

⁵⁰⁹ Kılıç, *Ahmed Neylî Divanı*, 27.

⁵¹⁰ Kılıç, *Ahmed Neylî Divanı*, 31.

⁵¹¹ Kılıç, *Ahmed Neylî Divanı*, 34.

⁵¹² Kılıç, *Ahmed Neylî Divanı*, 40-45.

⁵¹³ Kılıç, *Ahmed Neylî Divanı*, 46-47.

Neylî, ilmî ve edebî kişiliğiyle ön plana çıkmaktadır. Divan eserinde birçok Farsça ve Türkçe şiir bulunmaktadır. *İkdü'l-cümân* eserini tercüme eden heyette yer alması yanında İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ fî fezâ'ili'l-Mustafâ* adlı eserini Türkçe'ye tercüme eden âlim olması onun ilmî birikimini anlatmaya kâfi önemli çalışmalarıdır. Ahmed Neylî, eserin kaleme alınma sebebinden söz etmektedir. Bir ilim meclisinde sohbet edilirken *el-Vefâ* eserinden bahsedilince, onun sağlam bir nüshasına ulaşmak istediğini belirtmiştir. Mecliste bulunan değerli bir zât, eserin kendisinde mevcut olduğunu ancak Türkçe olmadığı için anlayamadığını ifade etmiştir. Eğer dilimize tercüme edilirse bunun çok azîm ve lütuf olacağını söyleyince Ahmed Neylî eseri tercüme etmeye karar vermiştir. Böylece eserin Türkçe'ye ilk kez tercümesi Ahmed Neylî eliyle gerçekleşmiştir.⁵¹⁴

Ahmed Neylî, *el-Vefâ fî fezâ'ili'l-Mustafâ* adlı eserin tercümesine *el-Evfâ fî tercemeti'l-Vefâ* (*fî fezâ'ili'l-Mustafâ*) adını vermiştir. Tercüme 486 bابتan müteşekkil olup her bab çeşitli fasıllara ayrılmıştır. Eserin İstanbul Kütüphanelerinde dokuz nüshası bulunmaktadır.⁵¹⁵ Bir nüsha ise Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda bulunmaktadır.⁵¹⁶ *el-Evfâ fî tercemeti'l-Vefâ fî fezâ'ili'l-Mustafâ* eserini, *Ma La Budde Minhu Li'l-Edîb Mine'l-Meşhûri ve'l-'arîb* ile *Şerh-i Lüğât-i Târîh-i Vassâf* eserleri ve şiirleriyle birlikte *Divân*'ında toplamıştır.⁵¹⁷

⁵¹⁴ Kılıç, **Ahmed Neylî Divanı**, 152-153.

⁵¹⁵ Neylî Mirzâ-zâde Ahmed b. Mehmed İstanbûlî (1104-1161/1692-1748), **el-Evfâ fî Tercemeti'l-Vefâ** (İstanbul: İstanbul Kütüphaneleri, Bayezid Umumi Kütüphanesi, 5266); Ahmed Neylî, **el-Evfâ fî Tercemeti'l-Vefâ** (İstanbul: İstanbul Kütüphaneleri, Hâlet Efendi 66); Ahmed Neylî, **el-Evfâ fî Tercemeti'l-Vefâ** (İstanbul: İstanbul Kütüphaneleri, Hüseyin Kocabaş Kitaplığı Türkçe Yazmaları, 189); Ahmed Neylî, **el-Evfâ fî Tercemeti'l-Vefâ** (İstanbul: İstanbul Kütüphaneleri, Kılıç Ali Paşa, 738); Ahmed Neylî, **el-Evfâ fî Tercemeti'l-Vefâ** (İstanbul: İstanbul Kütüphaneleri, Pertev Paşa-Millet Ktb, 488); Ahmed Neylî, **el-Evfâ fî Tercemeti'l-Vefâ** (İstanbul: İstanbul Kütüphaneleri, Nuruosmaniye, 736); Ahmed Neylî, **el-Evfâ fî Tercemeti'l-Vefâ** (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları, 1177); Ahmed Neylî, **el-Evfâ fî Tercemeti'l-Vefâ** (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları, 256).

⁵¹⁶ Neylî, **el-Evfâ fî Tercemeti'l-Vefâ** (Ankara: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, B 27).

⁵¹⁷ Atabey Kılıç, "XVIII. Yüzyıl Üsküdarı'nın Önemli Ailelerinden Mirzâ-zâdeler Hakkında Notlar", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu IX**, Ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2017), 2/325.

B. Sahabenin Dilinden Hz. Peygamber'in Hayatı

1949 yılında Afyon'un Çay ilçesinde dünyaya gelen Prof. Dr. Taceddin Uzun, lisans eğitimini Konya Yüksek İslâm Enstitüsü'nde tamamlamıştır. Doktorasını Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Belâgatı bölümünde tamamlamıştır. Uzun, *Nevâbiğu'l-keîm, Şeytanın Tuzakları ve Korunma Yolları* ve Hanım Sahabelerin Hayatları gibi kitapları tercüme etmiştir.⁵¹⁸

Sahabenin Dilinden Hz. Peygamber'in Hayatı, el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ eserinin Mustafâ Abdülkâdir Atâ tahkikine yaptığı tercümedir. Mütercim, *Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye* neşrindeki düzene uyarak tercüme etmiştir. Kitabın başında bölüm ve bab başlıklarına yer verilmiş; muhakkikin dipnotları ilave yapılmaksızın korunmuştur. Sade ve açık bir dil kullanılarak yapılan tercüme Serhat Yayınevi (Konya 2012) ve Uysal Yayınevi (Konya 1992) tarafından ayrı ayrı tab edilmiştir.

VII. Hakkında Yapılan Çalışmalar

a. Ibn Gauzi's Kitab al-Wafa fi fada'il al Mustafa [nach der Leidener Handschrift untersucht (Carl Brockelmann)]

Alman oryantalist Carl Brockelmann'ın (1868-1956) *el-Vefâ* eserinin Lieden nüshası üzerine Almanca kaleme alınan bir inceleme çalışmasıdır. *el-Vefâ* eserinin siyer edebiyatındaki konumunu ifade etmeye çalışan Brockelmann ardından eserin yazıldığı tarihi tespit konusunda eldeki rivayetlerin net bir tarihi işaret etmede yetersiz kaldığını söylemiştir. *el-Vefâ* eserinden alıntı yapan siyer ve İslâm tarihi kaynaklarına birkaç örnek veren Brockelmann⁵¹⁹, ayrıca eserin metodu hakkında bilgi vermiştir.

el-Vefâ'nın muhtevası hakkında konularının dikkat çekici olduğunu zikrederken buna örnek olarak Kur'an'ın i'câzının ortaya konulması ve İbnü'l-Cevzî'nin bu bağlamda İbnü'l-Maarrî'nin kitabı hakkında serdettiği eleştirilerin dikkate şayan

⁵¹⁸ Biyografya, "Tacetin Uzun" (Erişim 20 Mayıs 2021).

⁵¹⁹ Carl Brockelmann, *Ibn Gauzi's Kitab al-Wafa fi fada'il al Mustafa: nach der Leidener Handschrift untersucht*, (New Jersey: Gorgias Press, 2012), 1.

olduğunu belirtmiştir.⁵²⁰ Ayrıca müellifin yararlandığı isimlere temas etmiş; kaynak kullanım usulüne dair bilgiler aktarmış; tam bir isnadla olmasa da atıfta bulunduğu kısımlardan söz etmiştir.⁵²¹ İbn İshak örneğinde isnatta bulunmadan yaptığı alıntılara değinen Brockelmann, İbnü'l-Cevzî'nin kaynaklardan alıntı yaptığı metinleri örnek olarak paylaşmıştır. Böylece kitabın ilk bölümünü tamamlayan Brockelmann, ikinci bölümünde *el-Vefâ*'nın Leiden yazma nüshasından metin kesitlerine yer vererek kısa notlar almıştır.⁵²²

b. Rivâyâtü'l-'ahdi'l-Mekkî kable'l-bi'setü fî kitâbi'l-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ li'bni'l-Cevzî (h.597/m.1200) [Dirâsetü tahlîliyye tenkîdiyye (Yusuf Kâzım eş-Şammârî, N. İbrahim Casim)]

Mezkûr çalışma, *el-Vefâ* eserinde Hz. Peygamber'in bi'setinden öncesine Mekke dönemine ait rivayetleri tahlil ve tenkite tabi tutan müşterek yazarlı bir makaledir. *el-Vefâ*'da yer alan vahiy, vahyin nüzulü ve şakku's-sadr gibi rivayetlerin tarihî gerçekliğini ilk dönem siyer kaynaklarıyla mukayeseli bir şekilde inceleyen çalışma, aynı zamanda rivayetlerin akla uygunluğunu tartışmaktadır.⁵²³

VIII. *el-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ ile el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem* Eserinin Mukayesesi

el-Vefâ eseri Hz. Peygamber'in hayatını ele alan müstakil bir kitap iken, *el-Muntazam* umumi tarih eserlerindendir. Bu nedenle *el-Muntazam* siyeri, umumi tarihin içerisinde bir yere oturtmaktadır. İki eser arasında istifade edilen kaynaklar, üslup ve metot yönünden birçok farklılık bulunmaktadır.

İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ*'da okuyucuyu senetlerle yormamak adına rivayet ve haberlerin senetlerini hafzederek eserinde yer vermiştir.⁵²⁴ *el-Muntazam* eserinde ise

⁵²⁰ Brockelmann, *Ibn Gauzi's Kitab al-Wafa*, 4.

⁵²¹ Brockelmann, *Ibn Gauzi's Kitab al-Wafa*, 6.

⁵²² Brockelmann, *Ibn Gauzi's Kitab al-Wafa*, 28-59.

⁵²³ Yusuf Kâzım eş-Şammârî – N. İbrahim Casim, “Rivâyâtü'l-'ahdi'l-Mekkî kable'l-bi'setü fî kitâbi'l-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ li'bni'l-Cevzî (h.597/m.1200) (Dirâsetü tahlîliyye tenkîdiyye)” *Mecelletü Merkezi Bâbil li'd-Dirâsâti'l-İnsâniyye* 10/4 (Ocak 2020), 409-436.

⁵²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 1.

rivayetlerin senetlerinin tamamına yer vermese dahi senetleri daha uzun bir şekilde zikretmiştir.

İki eser arasındaki farklılık bölümlerin hacimlerinde göze çarpmaktadır. Bu durum ise iki eserde vurgulanan konuların farklı oluşundan ileri gelmektedir. *el-Muntazam* eserinde “Hz. Peygamber’in Babaları” başlığıyla nesebinde yer alan atalarının uzunca anlatıldığı görülmektedir. Bu konunun ardından “Hz. Peygamber’in Anneleri” başlığıyla Hz. Peygamber’in nesebinde yer alan kadınlar anlatılmıştır.⁵²⁵ *el-Vefâ*’da ise belli başlı isimler haricinde bu konunun üzerinde durulmamış; konuya daha dar bir biçimde yer verilmiştir.⁵²⁶

el-Vefâ eserinde Hz. Peygamber’in doğumundan itibaren yaşanan önemli olaylar babların ismini belirlemişken⁵²⁷; *el-Muntazam*’da “Hz. Peygamber Üç Yaşındayken Yaşanan Olaylar, Hz. Peygamber Dört Yaşındayken Yaşanan Olaylar” şeklinde Hz. Peygamber’in yaşına göre başlıklıklar isimlendirilmiştir.⁵²⁸ Böylece daha geniş malumat verilerek, olayların Hz. Peygamber’in hangi yaşında gerçekleştiği belirtilmiştir. *el-Muntazam*’daki başlıkların isimlendirilmesindeki bu metod Hz. Peygamber’in nübüvvetinin başlangıcına kadar devam etmiştir.⁵²⁹ Nübüvvetin başlangıcından sonraki bab isimleri ise Hz. Peygamber’in nübüvvetinin yıllarına göre birinci yılı, ikinci yılı gibi belirlenmiştir.⁵³⁰ Bu isimlendirme yöntemi Hz. Peygamber’in nübüvvetinin on dördüncü yılına kadar devam etmiş; on dördüncü yıldan sonraki olaylar başlıklandırılırken hicretin ilk yılı, hicretin ikinci yılı gibi hicret esas alınmıştır.⁵³¹

el-Muntazam eserinde Hz. Peygamber’in nübüvvetinin başlangıcına ilişkin delâilü’n-nübüvve ve a’lâmü’n-nübüvve içerikli rivayetlere yer verilmiştir. Bu

⁵²⁵ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/198-239.

⁵²⁶ İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 70-72.

⁵²⁷ Örnekler için bk. İbnü’l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli’l-Mustafâ*, 125, 133, 143.

⁵²⁸ Örnekler için bk. İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/257, 2/263, 2/268.

⁵²⁹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/257-332.

⁵³⁰ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/332-346.

⁵³¹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/347-3/44.

yönüyle *el-Vefâ* ile benzeşme gösterse de delâil-alâmât konulu rivayetler *el-Vefâ*'da olduğu kadar geniş çaplı değildir.⁵³²

el-Muntazam'da Habîşistan'a hicret edenlerin, Akabe biatlarına katılanların ve muahatta (muhacir ve ensarın kardeş ilan edilmesi) bulunanların isimleri alfabetik sıraya göre sıralanmıştır.⁵³³ *el-Vefâ* eserinde bu konularda daha az isim zikredildiği gözlenmiştir.

el-Vefâ eserinin “Seriyyeler” isimli ebvâbında seriyyelere ilişkin Hz. Peygamber'in tavsiyeleri yer almakta; seriyye isimleri, seriyye kumandanları, gerçekleşmesi veya sonuçları gibi konular hakkında herhangi bir bilgi zikredilmemiştir.⁵³⁴ Ancak *el-Muntazam* eserinde kronolojik sıra göz önünde bulundurularak “Hamza b. Abdulmuttalib Seriyyesi”, “Sa'd b. Ebî Vakkâs Seriyyesi” ve “Abdullah b. Cahş Seriyyesi” gibi müstakil bablar altında seriyyeler detaylarıyla ele alınmıştır.⁵³⁵

el-Vefâ eseri Hz. Peygamber'in ahiretteki durumu ve manevî halleri hakkında bablara yer vermişken; *el-Muntazam* eserinin siyerle ilgili olan kısmı Hz. Peygamber'in vefatı, tekfini ve defnedilmesi konularıyla nihayete ermektedir.

el-Muntazam eserini *el-Vefâ*'dan ayıran önemli hususlardan biri, *el-Muntazam*'da başlıkta hangi yıl anlatılıyorsa o yılda ölen önemli şahısların biyografilerine yer vermesidir. “Bu senede vefat eden ileri gelenler” başlığı altında tatbik edilen bu metotla, kişinin katıldığı gazveler, hicrete katılıp katılmadığı, savaşta öldüyse hangi savaşta öldüğü gibi konuların özellikle altı çizilmiştir.⁵³⁶ Bu başlıkların en önemli kaynağı İbn Sa'd'ın *et-Tabakât* eseridir. *el-Muntazam*'da biyografilere gösterilen bu özen, Hz. Peygamber'in sîretinin daha kapsamlı bir şekilde tanınmasına yardımcı olmaktadır.

⁵³² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/336-354.

⁵³³ bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/39-42, 3/70-77.

⁵³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 729-731.

⁵³⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/80-81, 3/91.

⁵³⁶ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/137-142, 3/176-182.

İki eser arasındaki metot farklılığı ilk olarak kaynak tercihinde göze çarpmaktadır. *el-Vefâ*'da hadis kitapları, delâil, şemâil ve alâmât kitaplarından sıkça istifade eden müellifin *el-Muntazam* eserinde daha çok tarih ve siyer eserlerinden yararlandığı görülmektedir. Bu bağlamda *el-Muntazam*'da Taberî'nin *Târîh*, İbn İshâk'ın *es-Sîre*, İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye* eserlerinin *el-Vefâ*'ya nispetle daha ön planda olduğu söylenebilir. Buna örnek olarak müellifin *el-Muntazam*'da “Kale İbn İshak” şeklinde atıfta bulunarak İbn İshak'tan *el-Vefâ*'ya göre daha çok faydalanması zikredilebilir.⁵³⁷ *el-Muntazam* eserinde *el-Vefâ*'da olduğu gibi Buhârî, Müslim, Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî gibi hadis kaynakları kullanılmıştır. *el-Muntazam*'da da *el-Vefâ*'ya benzer bir kullanım söz konusudur. Şöyle ki İbnü'l-Cevzî, bazı rivayetlerin kaynağına atıf yaparken, bazı rivayetlerin kaynağını belirtmemiştir.⁵³⁸

İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ* eserinde Hz. Peygamber'in fazileti, diğer peygamberlere üstünlüğü, manevî halleri ve şemâilî konularını vurgulamayı gaye edinmiştir. Bu nedenle rivayetleri yorumlamayı arka planda tutmuştur. *el-Muntazam*'da ise “Kale Müellifü'l-kitâb” ifadesiyle görüş ve değerlendirmelerini daha çok aktarmıştır. Bununla birlikte *el-Muntazam*'da kronolojik hassasiyetin daha belirgin olması, hadis eserlerinden çok tarih ve tabakât eserlerinden istifade edilmesi ve olaylarla önemli şahısların biyografilerinin bir arada anlatılması müellifin bu eserinde tarihçi kimliğinin daha ön plana çıkmasını sağlamıştır.

XI. Siyer ve İslâm Tarih Yazıcılığına Etkisi

İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ* adlı kitabı İbn İshak, İbn Hişâm, Vâkıdî ve İbn Sa'd gibi ilk siyer müelliflerinin eserlerinin yanında delâil, hasâis ve şemâil alanlarının önemli temsilcileri sayılan Beyhâkî, Ebû Nuaym el-İsfahânî, Mâverdî ve Tirmizî'nin verdiği bilgilerin mezc edilmesiyle kaleme alınmış bir eserdir. Bu yönüyle türünün önde gelen örneklerinden birisini teşkil eden *el-Vefâ*, yazıldığı dönemden itibaren günümüze kadar önemini korumuştur.

⁵³⁷ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 2/362, 2/368, 3/45, 3/101.

⁵³⁸ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 3/52, 3/116-119.

İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ* eseriyle siyer yazıcılığı getirdiği önemli yeniliklerden birisi, konuları ve olayları ebvâblara ve bablara ayırarak birbiriyle bütünlük arz eden rivayet, haber ve görüşleri tek bir karede okuyucuya derli toplu bir şekilde sunmasıdır. Daha çok modern dönemde telif edilen eserlerde yaygın bir yöntem olarak görülen ebvâb (bölüm) ve alt başlık altında bilgileri tasnif etmek, *el-Vefâ*'dan sonra yazılmış birçok siyer eserine örneklik teşkil etmiştir.

Câhiliye döneminin tarihsel ortamını ve dönemin nübüvvet anlamında zihinsel durumunu ayrıntılarıyla ele alan müellif, ehl-i kitap din bilginlerinin Hz. Peygamber'in geleceğine delâlet eden bilgi paylaşımlarına da yer vererek eserdeki siyer bilgilerini delâil bahisleriyle pekiştirmiştir. Hz. Peygamber öncesi nübüvvet konusuna yaklaşımları, peygamber tasavvuru ve Hz. Peygamber hakkında bilgi sahibi olmaları gibi konulara dair bilgiler verilerek Hz. Peygamber'in muhatab olacağı toplumların durumları daha belirgin bir şekilde ortaya konmuştur.⁵³⁹

İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ* eseriyle siyer ve İslâm tarihi alanlarına önemli bir katkısı delâil konularına tekâbül eden başlıklarda müellifin sıkça ismine atıfla görüşlerine yer verdiği İbn Kuteybe'nin, ilk delâil kitaplarından olan ve günümüze tamamı ulaşmayan *Delâilü'n-nübüvve* eserinin bir kısmını *el-Vefâ*'da naklederek söz konusu eserin bir bölümünün günümüze ulaşmasını sağlamış olmasıdır.⁵⁴⁰

el-Vefâ'dan önce hasâisü'n-nebî türünde müstakil bir eser telif edilmemiştir. Ancak Kâdı İyâz'ın *eş-Şifâ*'sı ve İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ*'sında bu türe ilişkin bilgilerin müstakil bir şekilde ele alınması söz konusu iki kitabın hasâis türünde yazılacak ilk eserlere öncülük etmesini sağlamıştır. Örneğin bu konuda ilk eser sayılan Süyûtî'nin *Hasâisü'l-kübrâ* eserinde, *el-Vefâ*'daki bilgiler göz önünde bulundurulmuş ve zaman zaman ortak rivayetlere yer verilmiştir.⁵⁴¹

el-Vefâ, Hz. Peygamber'in hayatına dair ayrıntılı bilgilere yer vermesiyle de dikkat çekmektedir. Birçok kaynakta tekrar edilen bilgilere ek olarak farklı bazı

⁵³⁹ Örnekler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 57-67, 89, 137, 178-179.

⁵⁴⁰ YAZICI, "İbn Kuteybe", 20/148.

⁵⁴¹ Vefâ eseriyle Süyûtî'nin *Hasâis*'indeki ortak rivayetler için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 79-80, 319, 329, 342, 350, 408, 492, 801, 804, 812.

haber ve rivayetlere de verilerek söz konusu bilgilerin kapsamı genişletilmiştir. Hz. Peygamber'in sütanneleriyle ilgili olan bablar bunun en açık örneğidir. Hz. Peygamber'in sütanneleri Süveybe ve Halime hakkında bilgiler, yalnızca Hz. Peygamber'in onların yanında kaldığı zamanla sınırlı kalmamış, Hz. Hatice'yle evliliğinden sonra da görüştüğüne dair rivayetlere yer verilmiştir.⁵⁴²

el-Vefâ eserinin siyer ve İslâm tarihinin önemli olayları hakkında kronolojik tespitlerde bulunması eserin dikkate şayan bir diğer özelliğidir. Hz. Peygamber'in gazvelerinin müstakil başlıklar altında, kronolojik sıraya riayet ederek, gerçekleşme zamanı, savaşta geçen diyaloglar, varsa taraflar arasında anlaşmalar, tarafların ölü sayıları gibi önemli ayrıntılı bilgiler vermesi okuyucunun daha kapsamlı malumat edinmesine olanak tanımaktadır.⁵⁴³ Gazvelerin yanısıra, kıblenin değiştiği,⁵⁴⁴ mi'racın⁵⁴⁵ ve hicretin gerçekleştiği tarihler⁵⁴⁶ hakkında farklı kronolojik bilgilere yer vererek bunların birbiriyle kıyaslanmasını sağlamıştır.

Eserin şemâil türüne tekabül eden kısımlarında Hz. Peygamber'in bedenî ve manevî özelliklerinin yanında, bineklerinden giysilerine kadar kullandığı özel eşyalardan bahseden bölümler Hz. Peygamber'in hayatını başlangıçtan sonuna kadar ele alan eserler arasında farklı bir yöntem arz etmektedir. Değneği, savaş aletleri gibi eşyalarının müellifin yaşadığı dönemde akıbetlerine dair bilgiler, kutsal emanetler olarak tabir edilen eşyaların o dönemki durumunun açıklaması açısından dikkate değer hususlardır. Bu minvalde, Hz. Peygamber'in heyetlerle görüşürken giydiği yeşil renkli ridâsının o dönemdeki halifelerin yanında olduğu, bir bohça içinde muhafaza edildiği ve halifelerin onu bayram günleri giydiği gibi bilgiler verilmektedir.⁵⁴⁷ Hz. Peygamber'in geride bıraktığı özel eşyaları, hasırla kaplı bir serir, yüzü deriden içi lif dolu bir yastık, bir çanak, bir bardak, bir değirmen, içinde okların bulunduğu bir ok torbası, onun başının birkaç damla terinin bulunduğu kap,

⁵⁴² İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 104-105.

⁵⁴³ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 697-725.

⁵⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 262.

⁵⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 221.

⁵⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 241-251.

⁵⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 581.

Ömer b. Abdülaziz'in yanında korunduğu ve onları ara sıra kontrol ettiği bilgisi siyer eserlerinde nâdir bulunacak türden bilgilerdir.⁵⁴⁸

Farklı dini topluluklarla gerek eser tercümesi gerek demografik anlamda etkileşimin artması neticesinde Hz. Peygamber'in peygamberliğini ve diğer peygamberlerden üstünlüğünü ortaya koyma ihtiyacı artmıştır. Bu nedenle ehl-i kitap ve din adamlarından Hz. Peygamber konusunda bilgileri ve itiraflarından müteşekkil argümanların siyer eserlerinde kullanımı çoğalmıştır. Şöyle ki bu konu başlıklarına, İbn İshâk ve İbn Hişâm ilk siyer müelliflerine nazaran İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ* eserinde daha fazla yer ayrılarak siyer alanının muhtevası genişletilmiştir.⁵⁴⁹

Hz. Peygamber'in hayatına ilişkin verdiği bu önemli bilgilerle yazıldığı günden günümüze kadar büyük bir ilgiye mazhar olan eser, kendisinden sonra yazılan eserlere kaynaklık teşkil etmiştir. *el-Vefâ* eserinden iktibasta bulunan siyer âlimlerin birisi Moğultay b. Kılıç'tır (ö. 762/1361). Moğultay b. Kılıç'ın Süheylî'nin *Ravzü'l-ünûf* eserini tashih etmek üzere kaleme aldığı *Zehrü'l-bâsim fî sîreti (siyeri) Ebi'l-Kâsim* eserinde *el-Vefâ*'dan çokça iktibaslarda bulunulmuştur.⁵⁵⁰

Şâfiî fakihî, muhaddis, nahiv ve biyografi âlimi olan İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) *Gâyetü's-sûl fî hasâ'isi'r-Resûl (Hasâ'isu efdâli'l-mahlûkîn)* adlı hasâis eserinde *el-Vefâ* eserinden alıntılar yapmıştır. Bu kullanımların birkaç örneğini zikredecek olursak; Hz. Peygamber'in hanımlarıyla ilgili bir rivayette⁵⁵¹ ve yemek yemesinin keyfiyeti hakkında bir görüşte⁵⁵² eseri zikretmeksizin İbnü'l-Cevzî'ye atıfta bulunan İbnü'l-Mülakkın, Hz. Peygamber'in doğumuyla ilgili bir rivayeti *el-Vefâ*'ya ve müellifine atıfla paylaşmıştır.⁵⁵³

⁵⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ*, 567-568.

⁵⁴⁹ Özdemir, "Siyer Yazıcılığı Üzerine", 138.

⁵⁵⁰ Güllü Yıldız, *Siyer Yazıcılığında Şerh-Hâşiye Geleneği ve Moğultay b. Kılıç'ın (762/1361) ez-Zehrü'l-Bâsim Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 219.

⁵⁵¹ İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed, *Gâyetü's-sûl fî hasâ'isi'r-resûl*, thk. Abdullah Bahrüddin Abdullah (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1414/1993), 120.

⁵⁵² İbnü'l-Mülakkın, *Gâyetü's-sûl fî hasâ'isi'r-resûl*, 131.

⁵⁵³ İbnü'l-Mülakkın, *Gâyetü's-sûl fî hasâ'isi'r-resûl*, 301.

el-Vefâ eserinden iktibasta bulunan müelliflerden birisi birisi Makrîzîdir (ö. 845/1442). *İmtâ'u'l-esmâ'* adındaki geniş kapsamlı siyerinde Makrîzî, Hz. Peygamber'in değneğinin *el-Vefâ* eserinin yazıldığı dönemde Abbâsî halifelerinde bulunduğu yönündeki rivayeti, *el-Vefâ*'dan yaptığı iktibasla aktarmıştır.⁵⁵⁴

el-Vefâ, Mekke-Medîne tarihine ilişkin yer verdiği bilgilerle şehir tarihi çalışmalarına da yol göstermiştir. Semhûdî'nin (ö. 911/1506) Medine Tarihi'ni konu alan *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ* adlı eseri bunun dikkate şayan bir örneğidir. On altı yerde *el-Vefâ*'dan iktibasta bulunan Semhûdî, İbnü'l-Cevzî'nin zikrettiği on bir rivayeti eserinin ilk cüzünde,⁵⁵⁵ üç rivayeti ikinci cüzde,⁵⁵⁶ iki rivayeti de üçüncü cüzde kullanmıştır.⁵⁵⁷ Medine'nin faziletlerine ilişkin rivayetlere yer verdiği sırada *el-Vefâ*'da yer alan “غبار المدينة شفاء من الجذام” (*Medine'nin tozu cüzzamlılar için şifadır*) rivayetini zikretmeyi ihmal etmemiştir.⁵⁵⁸

Şemseddin eş-Şâmî'nin (ö. 942/1536) *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-'ibâd (es-Sîretü's-Şâmiyye)* isimli kitabı *el-Vefâ*'nın kaynaklık ettiği eserlerden biridir. Hz. Peygamber doğmadan önce doğacağına işaret eden olaylarla ilgili,⁵⁵⁹ Hz. Peygamber'in yedi yaşında yaşadıklarıyla ilgili,⁵⁶⁰ amcası Ebû Tâlib'le Yemen'e yolculuğu,⁵⁶¹ giysileri⁵⁶² ve defnedilmesi⁵⁶³ babları İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ* eserindeki rivayetlerden müteşekkildir. Ayrıca Medine'nin faziletine dair Semhûdî'nin *Vefâ'ü'l-vefâ* eserinde zikrettiği gibi Şâmî de “غبار المدينة شفاء من الجذام”

⁵⁵⁴ Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ' bimâ li'r-resûl mine'l-ebnâ'i (enbâ'i) ve'l-aḥvâl ve'l-ḥafede ve'l-metâ'*, thk. Muhammed Abdülhamîd Nümeysi (Beyrut: Dârül-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999), 7/175. Vefâ'dan istifade edilen diğer rivayetler için bk. Makrîzî, *İmtâ'u'l-esmâ'*, 3/222, 7/234, 13/72.

⁵⁵⁵ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, 1/20, 1/23, 1/33, 1/67, 1/111, 1/127, 1/128, 1/134, 1/136, 1/246, 1/291, 1/358.

⁵⁵⁶ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, 2/462, 2/485, 2/559.

⁵⁵⁷ Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, 3/868.

⁵⁵⁸ Örnek için bk. Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ*, 1/20.

⁵⁵⁹ Şemseddin Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-'ibâd (es-Sîretü's-Şâmiyye)*, thk. Şeyh Âdil Ahmed Mevcûd, Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dârül Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1993), 1/68.

⁵⁶⁰ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*, 2/134.

⁵⁶¹ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*, 2/139.

⁵⁶² Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*, 7/308.

⁵⁶³ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*, 12/337.

(Medine'nin tozu cüzzamlılar için şifadır) rivayetini *el-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ*'dan nakletmiştir.⁵⁶⁴

Şâmî, İbnü'l-Cevzî'ye isnad etme konusunda, ondan yararlanan eserler arasında hemen her rivayette İbnü'l-Cevzî ve *el-Vefâ* eserini zikrederek ona atıfta bulunmasıyla dikkat çekmektedir.

Siyer ve İslâm tarihi alanının önemli eserlerinden Diyarbekrî'nin (ö. 990/1582), *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs* adlı kitabı *el-Vefâ*'dan istifade eden eserler arasında yer almaktadır. Büreyde'nin Hz. Peygamber'le karşılaşması ve Büreyde ile yanındakilerin müslüman olduğunu bildiren hadisi, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ*'da zikrettiğini hatırlatarak aktarmıştır. Yine Hz. Peygamber'in Medine'ye gelişinden bir ay sonra Berâ b. Ma'rûr'un öldüğünü anlatan rivayeti aynı şekilde *el-Vefâ*'ya nispetle aktarmıştır.⁵⁶⁵ Medine'ye hicretin tarihi⁵⁶⁶ ve Hz. Peygamber'in hanımlarının hücre-i saadetleri hakkındaki anlatımlar da *el-Vefâ*'ya nispetle *Târîhu'l-hamîs*'te yer bulan diğer rivayetlerdir.⁵⁶⁷

Şemâil, hasâis ve delâil konularını ihtiva etmesi hasebiyle *el-Vefâ* eseriyle metod ve muhteva yönünden benzerlik arz eden Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *Mevâhibü'l-ledünniyye* eseri de *el-Vefâ* eserinden istifade etmiştir.⁵⁶⁸ Ayrıca Nûreddin Halebî'nin, İbn Seyyidünnâs'ın '*Uyûnü'l-eser*'i ile Şemseddin eş-Şâmî'nin *Sîretü's-Şâmiyye*'sini ihtisar ederek kaleme aldığı *Sîretü'l-Halebiyye (İnsânü'l-'uyûn fî sîreti'l-emîni'l-me'mûn)* eseri *el-Vefâ*'ya kaynak olarak müracaat etmiştir.⁵⁶⁹ Çağdaş siyer eserlerinden Muhammed Hamîdullah'ın (1908-2002) *İslâm*

⁵⁶⁴ Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*, 10/330.

⁵⁶⁵ Diyarbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen, *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs* (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), 1/335.

⁵⁶⁶ Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, 1/337.

⁵⁶⁷ Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*, 1/346. Diğer örnekler için bk. aynı yer 1/205, 1/414, 2/120

⁵⁶⁸ Kastallânî, Ahmed b. Muhammed, *el-Mevâhibü'l-ledünniyye bi'l-minahi'l-Muhammediyye* (Kahire: Mektebetü'l-Tevfikiyye, t.y.), 1/11, Örnek için bk. Kastallânî, *el-Mevâhibü'l-ledünniyye*, 3/456.

⁵⁶⁹ Brockelmann, *Ibn Gauzi's Kitab al-Wafa*, 2.

Peygamberi adıyla Türkçe'ye tercüme edilen kitabı (*Le prophète de l'Islam: Sa vie et son oeuvre*) nâdir olmakla birlikte *el-Vefâ*'dan yararlanmıştır.⁵⁷⁰

İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ* eseri, siyer ve İslâm tarihi alanında yazılmış başlıca kitaplara kaynaklık teşkil edip bu eserleri etkilemiş, ayrıca batı dillerinde siyer alanına dair yapılan çalışmalarda da araştırma konusu olmuştur. Çalışmamızın bir önceki bölümünde yer verdiğimiz üzere Carl Brockelmann'ın *Ibn Gauzi's Kitab al-Wafa fi fada'il al Mustafa* adında *el-Vefâ* eseri üzerindeki inceleme kitabı söz konusu çalışmalara önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Osmanlı Tarihi alanında ün salmış Avusturyalı tarihçi Joseph von Hammer (1774-1856) "*Der Islam und Mohammed*" (*İslam ve Muhammed*) başlıklı iki makaleden ibaret olan çalışmasının ikinci makalesini Hz. Muhammed'in biyografisi ve kaynaklarına hasretmiştir. Kaynaklar arasında İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ*'sını zikrederek eser hakkında bilgi vermiştir.⁵⁷¹

⁵⁷⁰ Muhammed Hamîdullah, **İslâm Peygamberi**, çev. Salih Tuğ (Ankara: Yeni Şafak, 2003), 71.

⁵⁷¹ İbrahim Sarıçam, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Coğrafyasında Yaygın Siyer Eserlerinin Batıya Tanıtımı: Hammer Örneği", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** 54/2 (Ağustos 2013), 205.

SONUÇ

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Abbâsîler'in geç dönemlerinde zamanın ilim ve kültür havzası Bağdat'ta yetişmiş ve ilmî faaliyetlerini Bağdat'ta sürdürmüştür. Anne-baba ilgisinden mahrum kaldığı küçük yaşlarında ona sahip çıkarak ilmî gelişmesi için önemli bir rol oynayan hocası Ebü'l-Fadl Muhammed b. Nâsır'ın yönlendirmeleri ile hadis, fıkıh, tefsir, tarih ve lügat ilimlerinde derinleşme imkânı bulmuştur. Bu yöndeki çabasını dönemin seçkin âlimlerinden ders almaya sarf eden İbnü'l-Cevzî, Bağdat'ta sayısı seksene yaklaşan âlimden ders almıştır. Hadis, kıraat, fıkıh, cedel, vaaz ve tarih alanlarındaki ilim tahsilinde daha çok kıraat ve semâ yöntemiyle ilim tahsil etmiştir.

İbnü'l-Cevzî, erken yaşlarda başladığı vâizlikteki yeteneği sayesinde halkla hemhâl olmayı başarmış; ayrıca topluma tesir eden bu yönü devlet adamlarının dikkatini çekmiştir. Dahası başta halife ve vezir olmak üzere pek çok devlet adamıyla iyi ilişkiler kurmuş ve Dârülhilâfe'de bulunan caminin kürsüsünde vaaz verme ayrıcalığına sahip olmuştur. Bu ilişkiler çerçevesinde dönemin bâtınîlik ve râfîzîlik gibi zararlı addedilen akidevî akımların etkileri ile toplumdaki ahlakî yozlaşmalara karşı halifelerin destek çağrısına olumlu yanıt vererek vaaz ve eserlerinde devletin politikasıyla örtüşen görüşlerini halka aktarma yönünde çaba göstermiştir. Nâsır-Lidinillah dönemine kadar devlet adamlarıyla iyi ilişkiler sürdüren İbnü'l-Cevzî, Halife Nâsır'ın veziri İbnü'l-Kassâb'ın bir takım şahsî ve mezhebî gayelerle kendisine düşmanlık beslemesi sonucu sürgün cezasına çarptırılmıştır. Bunun sonucunda hayatı boyunca ayrılmadığı Bağdat'tan çıkarak Vâsıt'ta mecburi ikâmete tabi tutulmuştur. Sürgün cezası bittikten sonra Bağdat'a dönen İbnü'l-Cevzî, kısa bir süre sonra vefat etmiş ve ardında geniş bir ilmî miras bırakmıştır.

Tefsir, kıraat, hadis, fıkıh, akaid, kelâm, tarih ve Arap dili alanında yaygın kabule göre 340'ı aşkın eser telif eden İbnü'l-Cevzî'nin kitapları aradan geçen uzun bir zamana rağmen halen önemini korumaktadır. Neredeyse her ilim dalında bir başyapıtı bulunan İbnü'l-Cevzî, hadis alanında “*el-İlelü'l-mütenâhiye*” ve “*el-Mevzûât*”, tefsir alanında “*Zâdü'l-Mesîr*” ve “*Fünûnu'l-efnân*”, fıkıh alanında “*Ahkâmu'n-nisâ*”, kelâm ve akaid alanında “*Telbîsu İblîs*” ahlak felsefesi alanında

“*Zemmü’l-hevâ*” adında meşhur eserler bırakmıştır. Tarih alanında *el-Muntazam* adlı eseriyle meşhur olan müellifin, siyer alanında tek eseri *el-Vefâ bi-fezâ’ili’l-Mustafâ*, *el-Muntazam* eserinin Hz. Peygamber’in hayatıyla ilgili olan bölümünün bir özeti mahiyetindedir.

İbnü’l-Cevzî’nin ilmî kişiliğinde öne çıkan bir özellik, taklikçi ve mutaassıp yaklaşımlardan uzak durmasıdır. Bu yönüyle mensubu olduğu Hanbelî mezhebinin temel kaynağı Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’indeki rivayetlerin bazılarını tenkit etmesi, kendi mezhebinde ikna edici bir delil bulamadığı takdirde başka mezheplerden delil getirmesi ve itikadî mezhebinde selefi/kelâmî akımı destekleyerek selef yolundan ayrıldığı yönünde mezhep mensuplarınca eleştirilmesi İbnü’l-Cevzî’nin bu yönünü ortaya koyan önemli delillerdir. Tasavvuf hakkında ise yaşadığı dönemde zühd hayatı adı altında ehl-i sünnetin iki temel kaynağı Kur’an ve Hz. Peygamber’in sünnetine muhalefet eden disiplinleri eleştirmiştir.

Çalışmamızın ilk bölümünde hayatı ve ilmî şahsiyetini tanıttığımız İbnü’l-Cevzî’nin siyer alanına dair müstakil tek eseri *el-Vefâ bi-fezâ’ili’l-Mustafâ* eseridir. *el-Vefâ* eserinin siyer yazımındaki konumunu daha iyi anlayabilmek için ilk siyer eserlerinden *el-Vefâ*’ya kadar olan eserlerin kısa bir serencâmını sunmak gereklidir. Hz. Peygamber’in hayatını ve savaşlarını konu alan İbn İshâk, İbn Hişam, Vâkıdî ve İbn Sa’d’ın eserleri siyer edebiyatının ilk örnekleridir. Farklı dinî unsurlarla karşılaşma, tercüme faaliyetleri ve ilmî-kültürel çözümlerden müteşekkil dönemsel etkenler, Hz. Peygamber’in hayatını anlatan eserlerde muhteva bakımından bazı farklılıklar doğurmuştur. İbn Sa’d’ın *Kitâbü’t-Tabakâtil-kebîr* eseriyle birlikte şemâil, delâil ve hasâis konuları siyer eserlerine dâhil olmaya başlamıştır. Siyerin kapsamını genişleten bu metod Kâdî İyâz’ın *eş-Şifâ bi-(fî) ta’rîfi hukuki (fî şerefi)’l-Mustafâ* eserinde de vücut bulmuştur. *eş-Şifâ* eserinin ardından İbnü’l-Cevzî’nin kaleme aldığı, *el-Vefâ bi-fezâ’ili’l-Mustafâ* adıyla anılan siyer eseriyle şemâil, delâil ve hasâis konularının dâhil edildiği siyer eserlerine zengin içerikli bir kitap daha eklenmiştir. Böylece çalışmamızda *el-Vefâ* örnekliğinde Hz. Peygamber’in hayatıyla ilgili yazılan eserlerdeki muhtevanın ortaya çıkan maksatlara binaen değişimi temâşa edilmiştir.

el-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ eseri Hz. Peygamber'in hayatının başlangıcı ve vefatıyla bitmemekte; Hz. Peygamber'in doğumundan önceki dinî anlayış, nübüvvet beklentisi ve ehl-i kitap din adamlarının peygamber konusundaki bilgilerinden müteşekkil tarihsel arka plan sunmaktadır. Ardından Hz. Peygamber'in dirilişi, haşri ve ahiretteki hâlleri konularıyla nihayete ermektedir. *el-Vefâ* bu şekilde Hz. Peygamber'i daha çok manevî yönden ele almaktadır. Eser, Hz. Peygamber dünyaya gelmeden önceki işaretler ve ehl-i kitap din bilginlerince müjdelenmesi, doğumundaki olağanüstü olaylar ve nübüvvetle vazifelendirildikten sonraki mucizeleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Şemâil konularına tekabül eden bedenî ve manevî özellikleri, eşyaları, giysileri, yeme-içme adâbı, uyuması gibi özel hayatına dair birçok konu *el-Vefâ* eserinde detaylı bir şekilde yer bulmuştur.

el-Vefâ mucizeleri değerlendirmesi, Kur'an'ın i'câzı hakkındaki görüşler, sarfe teorisinin reddi ve İbn Akîl'in görüşlerine değer vermesi yönleriyle kelâm ilmi açısından da geniş bir malumat sunmaktadır. Eseri dikkate şayan kılan ilmî faydalardan biri de İbn Akîl'in kelâmî görüşlerinin *el-Vefâ* vasıtasıyla aktarılması olmuştur.

Hz. Peygamber'in namazı, orucu, umresi, haccı ve duaları olmak üzere ibadetleriyle ilgili ayrıntıların yer aldığı ebvâblarla Hz. Peygamber'in ibadet hususiyetleri anlatılarak, Hz. Peygamber örneğiğinde teşekkül eden fıkıh ilmi açısından önemli bilgiler sunulmuştur.

İbnü'l-Cevzî'nin kaynaklarının önemli bir yekûnunu Buhârî, Müslim, Ahmed b. Hanbel, Tirmizî gibi hadis müelliflerinin eserleri oluşturmuştur. Nesâî, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce'nin *Sünenleri*, Abdurrezzâk'ın ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannefleri*, Taberânî'nin *el-Mu'cem'ul-kebîr*'i müellifin yararlandığı diğer hadis kaynaklarıdır. Siyer kaynakları, İbn İshâk'ın *Sîretü İbn İshâk*, İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Vâkıdî'nin *el-Meğâzî* kitaplarıdır. Tabakat kaynakları, İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâtü'l-kübrâ*, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*, Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ*; tarih kaynakları ise İbn Asâkir'in *Târîhu Dimaşk*, Hâtib el-Bâğdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*, Taberî'nin *et-Târîh* ve İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye* eserleridir. İbnü'l-Cevzî'nin kelâm kaynağı İbn Akîl'dir. Şemâil alanında Tirmizî'nin *eş-Şemâil* ve

Ebû's-Şeyh'in *Ahlâku'n-nebî* eserlerinden istifa etmiştir. Delâil türünde ise İbn Kuteybe, Beyhâkî, Ebû Nuaym'ın *Delâil* eserlerinden yoğun olarak faydalandığı görülmektedir. İbnü'l-Cevzî yararlandığı her alanın birincil kaynaklarından istifade etmiş; şerh ve hâşiye türü eserlerden faydalanmayı gerekli görmemiştir.

Siyer yazımında birbiriyle bütünlük arz eden konuları bir başlık altında toplamayı tercih eden İbnü'l-Cevzî yer yer bazı değerlendirmeler yaparak rivayet ve dirayet usulünü birlikte kullanmıştır. Yararlandığı kaynaklardan rivayetleri aktarırken düzenli bir metot izlemediği görülen İbnü'l-Cevzî, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'i, Tirmizî'nin *Sünen*'i, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ine yer yer atıfta bulunmuştur. Kullandığı tüm rivayet ve haberlerin senetlerini hazfederek ilk ravi olan sahâbenin ismiyle aktarımda bulunmuştur. Buhârî veya Müslim'in infirâd ettiği rivayetleri “*İnferede Buhârî, İnferede Müslim*” ifadelerini kullanarak vurgulamıştır.

Müellif, eserin yazılış gayesinde sahih hadisleri kullanacağını ifade etmesine rağmen mevzû hadislerle yer verdiği *el-İlelû'l-mütenâhiye* ve *el-Mevzûât* eserlerindeki rivayetleri *el-Vefâ*'da kullandığı gözlenmiştir. Bu durum eseri senet ve metin tenkiti konusunda derinlik kazanmadığı bir dönemde telif ettiği izlenimini uyandırmaktadır. Toplamda 1624 rivayete yer verilen eser pek az sayıda mevzû rivayet ihtiva etmektedir.

el-Vefâ hakkında yaygın olarak *el-Muntazam*'daki siyer kısmının özeti ifadesi kullanılmaktadır. İki eser arasında öne çıkarılan konular, müellifin kaynak kullanımı ve bu eserlerde müellifin hangi ilmî yönünün daha baskın olduğunu daha iyi anlamak adına bu iki eser genel hatlarıyla mukayese edilmiştir. *el-Vefâ* eserinde Hz. Peygamber'in manevî halleri, insanlara üstünlüğü, fazîletleri, kişisel özellikleri daha çok vurgulanırken, *el-Muntazam*'da bu konular da ihmal edilmemekle birlikte daha çok tarihî hassasiyet görülmektedir. Bu minvalde *el-Muntazam*'da kronolojik sıraya özen gösterilerek, siyer, umumi tarih ve tabakat eserlerinin kullanımı daha ön planda tutulmuştur. *el-Vefâ*'da ise delâil-alâmât eserlerinin yanısıra şemâil ihtiva eden rivayetler yoğunlukta olup hadis müktesebatından önemli ölçüde istifade edilmiştir.

İki eser arasında muhteva ve metot açısından görülen farklılıklar *el-Vefâ*'nın müstakil bir siyer çalışması olarak ele alınması, *el-Muntazam*'daki siyer kısmının ise umumi tarih kitabı içerisinde bir yere oturtulmasından ileri gelmektedir. *el-Vefâ*'nın yazılış gayesinde Hz. Peygamber'in üstünlüğünü hakkınca açıklamak ve onun yaşamındaki hallerini başından sonuna anlatmak şeklinde ifade edilen gayeler İbnü'l-Cevzî'nin bu eserde tarihçilik kimliğini ön plana çıkarmazken; *el-Muntazam*'da kitabın genelindeki usulünü koruması ve siyer, umumi tarih ve tabakat eserlerini daha çok kullanmış olması *el-Muntazam*'daki siyer kısmını daha değerli kılmaktadır. Elbette bu durum *el-Vefâ*'da Hz. Peygamber'in hayatını tüm yönüyle konu alan kuşatıcılığına ve Hz. Peygamber hakkında verilen önemli bilgiler yönünden ayrıcalığına gölge düşürmemektedir.

Muhtevası ve metoduyla zengin bir siyer eseri olan *el-Vefâ* eserinin kendine has üslubuyla kendinden sonraki birçok siyer eserine kaynaklık ettiği gözlenmektedir. Bu kaynakların başında Moğultay b. Kılıç'ın *Zehrü'l-Bâsim*, Makrîzî'nin *İmtâü'l-Esmâ*, Semhûdî'nin *Vefâü'l-vefâ*, Şemsettin Şâmî'nin *Sübülü'l-Hüdâ*, İbn Mülakkın'ın *Ğâyetü's-sûl*, Diyarbekrî'nin *Târihü'l-hâmis* eserleri gelmektedir. Bununla birlikte şerh ve hâşiye türünde *el-Vefâ* üzerine herhangi bir çalışma yapılmamış olması dikkat çekmektedir.

Sonuç itibarıyla bir eser, kaleme alındığı dönemin siyasi, kültürel ve sosyal izlerini taşır ve döneminin ilmî seviyesi hakkında ipucu verir. Bu nedenle bir müellifin eserlerinin daha iyi anlaşılması için hayatı, devlet erkânıyla ilişkileri, toplumla ilişkisi, yaşadığı dönemin siyasi ve kültürel koşulları, hocaları ve öğrencileri gibi unsurların tanınması gerekmektedir. Bu minvalde hayatını mezkûr ayrıntılarıyla ele aldığımız İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ* eseri siyer yazımında muhtevanın gelişim gösterdiği kitapların bir örneğidir. Muhtevanın gelişmesine paralel olarak kaynaklarının da genişleyerek, şemâil, delâil ve hasâis türündeki argümanların siyer eserlerine dâhil edilmeye başladığı gözlenmiştir. Dönemin siyer eserlerinin bir özelliği olarak rivayet ve haberlerde senetlerin hazfedilerek metin odaklı bir yazımın geliştiği görülmüştür. Yazıldığı tarihten günümüze kadar etkisini muhafaza eden *el-Vefâ* eseri güncel tahkik, şerh ve tahlil çalışmalarına açıktır.

KAYNAKÇA

Ağırman, Cemal:	“et-Târîhu’l-kebir”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 40/89. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
Altıntaş, Ramazan:	“İbnü’l-Cevzî’de Tasavvuf-Kelam Münasebetleri”. Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi 3 (2018), 137-155.
Alûcî, Abdülhamid:	Müellefâtü İbni’l-Cevzî . Bağdat: Dârü’l-Cumhuriyye, 1965.
Arı, M. Salih:	“Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin Hayatı, Eserleri ve Tarih Metodolojisi”. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 23 (2012), 165-186.
Bağdatlı, İsmail Paşa:	Hediyetü’l-‘ârifîn ve âsâru’l-musannifîn . İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.
Başaran, Selman:	“Enmâtî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 11/244. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
Berlin Staats Bibliothek:	“İbn al-Ğauzî, ‘Abd-ar-Rahmân İbn-‘Alî: Kitâb al-Wafâ fî sîrat al-Mustafâ, 1846” Erişim 1 Ağustos 2021. https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN770328369&PHYSID=PHYS_0360&DMDID=DMDLOG_0001 .
Birişik, Abdülhamit:	“İbnü’l-Cevzî: Tefsir İlmindeki Yeri”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 20/550-551. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
Biyografya:	“Tacettin Uzun”. Erişim 20 Mayıs 2021. Biyografya.com/biyografi/2405#
Brockelmann, Carl:	“İbnü’l-Cevzî”. İslâm Ansiklopedisi . 5/848-849. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1993.
Brockelmann, Carl:	Ibn Gauzi’s Kitab al-Wafa fi fada’il al Mustafa: nach der Leidener Handschrift untersucht . Amerika Birleşik Devletleri: Gorgias

	Press, 2012.
Cerrahoğlu, İsmail:	“Abdurrahman İbnü’l-Cevzî ve Zâdü’l-mesir Fî İlmi’t-Tefsir Adlı Eseri”. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 29/1 (1987), 127-134.
Cevâd Mustafa – Sûse Ahmed:	Delîlü hâritati Bağdâd el-mufasssal fî hitatı Bağdâd kadîmen ve hadîsen. Bağdat: Matba‘atü’l-Mecma‘il-‘İlmî el-İrâkî, 1958.
Çelebi, Kâtib:	Süllemü’l-vüsûl ilâ tabakâti’l-fuhûl. thk. Ekmeleddin İhsanoğlu, Muhammed Abdülkâdir Arnaût, vd. 6 Cilt. İstanbul: İRCİCA, 2010.
Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî:	Tabakâtü’l-müfesssirîn. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1403/1983.
Diyarbakrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen:	Târîhu’l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
Halebî, Nûrüddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed el-Halebî:	es-Sîretü’l-Halebiyye: İnsânü’l-‘uyûn fî sîreti’l-emîni’l-me’mûn. 3 Cilt. Beyrut: t.y.
Halîfât, Sahbân:	“Ebu’l-Alâ el-Maarîf”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/287-291. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
Fayda, Mustafa:	“İbn Hişâm”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 20/71-72. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
Fayda, Mustafa:	“Vâkîdî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 42/475. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
Gazzûlî, Abdülhâşim:	İbnü’l-Cevzî el-İmâmü’l-mürebî el-vâizü’l-belîğ ve’l-âlimü’l-mütefennin. Dimaşk: Dârü’l-Kalem, 1420/2000.
Hamidullah, Muhammed:	İslâm Peygamberi. trc. Salih Tuğ, 2 Cilt. İstanbul: Yeni Şafak, 2003.
Hançabay, Halil İbrahim:	"Nâsır-Lidînillâh Dönemi Abbâsî Vezirleri (575-622/1180-1225)". Uludağ Üniversitesi İlahiyat

	Fakültesi Dergisi 29/2 (Aralık 2020), 391-429.
Hatipoğlu, İbrahim:	“İbnü’l-Cevzî: Hadis İlmindeki Yeri”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 20/550. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
İbn Cübeyr, Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî:	Rihletü İbn Cübeyr . Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
İbn Hallikân, Ebü’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm:	Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâ’ü ebnâ’i’z-zamân . thk. İhsan Abbas, 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1978.
İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer:	el-Bidâye ve’n-nihâye . thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Cîze: Dâru Hicr, 1417/1996.
İbn Receb, Ebü’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî:	ez-Zeyl ‘alâ Tabakâti’l-Hanâbile . 5 Cilt. Riyad: Mektebetü’l-‘Abîkân, 1425/2005.
İbn Tağrîberdî:	el-Menhelü’s-sâfi ve’l-müstevfî ba‘de’l-Vâfi . thk. Muhammed Mahmud Emîn. Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Mısıryye, 1999.
İbnü’l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	Def‘u şübheti’t-teşbih . thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Mısır: el-Mektebetü’l-Ezheriyye, 1427/2006.
İbnü’l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	Def‘u şübheti’t-teşbih . thk. Târik es-Suûd. Beyrut: Dâru’l-Hicrât, 1990.
İbnü’l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	el-‘İlelü’l-mütenâhiye fi’l-ehâdîsi (ahbâri)’l-vâhiye . thk. Şeyh Halil Meys. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1403/1983.
İbnü’l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	Keşfü’l-Müşkil min Hadîsi’s-Sahîhayn . thk. Ali Huseyn el-Bevvâb. Riyad: Dâru’l-Vatan, 1997.

İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	Leftetü'l-kebed fî (ilâ) nasîhati'l-veled. thk. Eşref b. Abdülmaksûd b. Abdürrahim. Mısır: Mektebetü'l-İmâm el-Buhârî, 1412/1991.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	Meşyehatu İbni'l-Cevzî. thk. Muhammed Mahfûz. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1426/2006.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî :	el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ- Mustafa Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1995.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	el-Müctebâ mine'l-müctenâ. Kahire: Dârü'l-Afâki'l-Arabi, 1999.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	Nâsihu'l-Kur'ân ve Mensûhuhû. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. Beyrut: Dârü's-Sekâfeti'l-Arabî, 1411/1990.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâ'ir. thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım er-Râzî Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ- Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ. thk. Mustafâ Abdulvâhid. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, 1386/1966.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr. Riyad: Müessetü's-Saîdiyye, 1400/1980.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	el-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ. thk. Râşid el-Halîlî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2005.

İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	el-Vefâ fi fezâ'ili'l-Mustafâ. Riyad: el-Mektebetü Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 7248.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	el-Vefâ fi fezâ'ili'l-Mustafâ. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Aşir Efendi, 77.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	Kitâbü'l-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Atıf Efendi, 1780.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	Kitâbü'l-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ. İstanbul: İstanbul Kütüphaneleri, Turhan Valide Sultan, 80.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	Kitâbü'l-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ. Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 4465.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	Menâkıbu Ömer b. Hattâb. thk. Zeynep İbrâhim el-Kârut. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	el-Mevzû'ât mine'l-ehâdisi'l-merfû'ât. thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân. 3 Cilt. Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1386/1966.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	Saydü'l-hâtır. thk. Muhammed Ebû Muâz. Riyad: Medâru'l-Vatan. 1437/2016.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	Sıfatü's-safve. thk. Mahmud Fahirî- Muhammed Kal'acî. Beyrut: Dârü'l-Marife, 1979.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	Sıfatü's-Safve'den Rasulullah ve Aşere-i Mübeşşere'nin Hayatları ve Faziletleri. trc. Abdulvehhab Öztürk. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b.	Telbîsü İblîs. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1403/1982.

Muhammed el-Bağdâdî:	
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	Telbîsü İblîs . nşr. M. Münîr ed-Dımaşkî. Kahire: 1368/1949.
İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî:	Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr . Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2002.
İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed:	Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb . thk. Abdülkâdir Arnaût-Mahmud Arnaût. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn-i Kesîr, 1406/1986.
İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed :	Gâyetü's-sûl fî hasâ'isi'r-resûl . thk. Abdullah Bahruddin Abdullah. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye. 1414/1993.
Kandemir, Yaşar:	“el-Mevzûât”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 29/ 496-498. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
Kandemir, Yaşar:	“Şemâil”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 38/497-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
Kandemir, Yaşar:	“Ahmed b. Hüseyin Beyhakî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 6/61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
Kastallânî, Ahmed b. Muhammed:	el-Mevâhibü'l-ledünniyye bi'l-minahi'l-Muhammediyye . Kahire: Mektebetü'l-Tevfîkiyye, t.y.
Kehhâle, Ömer Rıza:	Mu 'cemü'l-mü'ellifin . 15 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1957.
Kılıç, Atabey:	Ahmed Neylî Divanı . İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
Kızıltoprak, Süleyman:	“Memlük”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 29/87-90. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Koca, Ferhat:	“Muvaffakuddin İbn Kudâme”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 20/139-142. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
Köse, Saffet:	“İbnü’z-Zâgûnî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 21/242. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh:	el-Câmi‘ li- ahkâmi’l-Kur’ân . thk. Ahmed Berdûnî, İbrâhim Atfeyyîş. 10 Cilt. Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1384/1964.
Küçükaşçı, Mustafa – Tomar, Cengiz:	“İbn Asâkir”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 19/323. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
Le Strange, Guy:	Baghdad During the Abbasid Caliphate . Oxford: The Clarendon Press, 1993.
Makrîzî, Abdilkâdir b. Muhammed:	İmtâ’u’l-esmâ‘ bimâ li’r-resûl mine’l-ebnâ’i (enbâ’i) ve’l-ahvâl ve’l-hafede ve’l-metâ’ . thk. Muhammed Abdülhamîd Nümeysi. Beyrut: Dârül-Kütübi’l-İlmiyye, 1420/1999.
Merçil, Erdoğan:	“Büveyhîler”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 6/498. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
Nâciye, Abdullah İbrahim:	“İbnü’l-Cevzî-Fihristü Kütübih”. Mecelletü’l-Mecma’i’l-İlmi el-Irakî . 31/2 (1980), 193-220.
Neylî, Mirzazâde Ahmed:	el-Evfâ fî Tercemeti’l-Vefâ . Ankara: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, B 27.
Öz, Mustafa:	“Nâsibe”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 32/393. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
Özaydın, Abdülkerim:	“Bağdat-Kültür ve Medeniyet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 4/437-441. İstanbul: TDV Yayınları 1991.
Özaydın, Abdülkerim:	“Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 20/133. İstanbul: TDV

	Yayınları, 1999.
Özaydın, Abdülkerim:	“Nizâmiye Medresesi”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 33/189. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
Özdemir, Mehmet:	“Siyer Yazıcılığı Üzerine”, Milel ve Nihal-İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi , 4/3 (2007), 129-162.
Özvarlı, Sait:	“Selefiyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 36/399-400. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
Safedî, Halîl b. İzzüddîn Aybeg b. Abdillâh:	el-Vâfi bi'l-vefeyât . thk. Ahmed el-Arnaût- Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, 1420/2000.
Sâmî, Sakkâr:	“İbnü'd-Dübeysî”: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 21/16. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
Sâmî, Sakkâr:	“İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 21/169-170. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
Sarıçam, İbrahim:	“19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Coğrafyasında Yaygın Siyer Eserlerinin Batıya Tanıtımı: Hammer Örneği”. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 54/2 (Ağustos 2013), 205-214.
Semhûdî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî:	Vefâ'ü'l-vefâ bi-ahbâri dâri'l-Mustafâ . thk. Hâlid Abdülganî Mahfûz. 4 Cilt. Beyrut: Dârül-Kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006.
Sevim, Ali:	“Sıbt İbnü'l-Cevzî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 37/87. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî:	Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân . thk. Kâmil Muhammed Harrât vd., 23 Cilt. Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l Âlemiyye, 1434/2013.

Somogyi, Joseph de:	“The “Kitāb al-muntaẓam” of Ibn al-Jauzī” Journal of Royal Asia Society , 64/1 (1932), 49-72.
Sümer, Faruk:	“Selçuklular”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 36/365-371. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr:	el-Hasâisü'l-kübrâ . thk. Muhammed Halil Herrâs. 3 Cilt. Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, t.y, 1387/1967.
Şâmî, Şemseddin:	Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti hayri'l-‘ibâd (es-Sîretü's-Şâmiyye) . thk. Şeyh Âdil Ahmed Mevcûd, Ali Muhammed Muavvız. Beyrut: Dârül Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1993.
eş-Şammârî, Yusuf Kâzım – Casim, N. İbrahim:	“Rivâyâtü'l-‘ahdi'l-Mekkî kable'l-bi‘setü fî kitâbi'l-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ li'bni'l-Cevzî (h.597/m.1200) (Dirâsetü tahlîliyye tenkîdiyye)” Mecelletü Merkezi Bâbil li'd-Dirâsâti'l-İnsâniyye 10/4 (Ocak 2020), 409-436.
Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre es-Sülemî:	eş-Şemâilü'l-Muhammediyye ve'l-hasâil el-Mustafaviyye . thk. Seyyîd İmrân. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1426/2005.
Turgut, Ali:	Tefsir Usûlü ve Kaynakları . İstanbul: İFAV Yayınları, 1991.
Türer, Osman:	“Ebû Nuaym el-İsfahânî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 10/203. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
Uğur, Müctebâ:	“el-Câmi‘u's-sagîr”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 7/113. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
Urhan, Nedim:	“İbnü'l-Cevzî ve Ahkamu'n-Nisâ Adlı Eseri”, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi/Ph.D. Dissertation, 1989.
Yardım, Ali:	“Ebü's-Şeyh”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 10/343. İstanbul: TDV Yayınları,

	1994.
Yavuz, Ali Şevki:	Ebü'l-Vefâ İbn Akîl, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 19/301-304. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
Yavuz, Ali Şevki:	“el-Hasâisü'l-kübrâ”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 16/276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
Yavuz, Ali Şevki:	“Sarfe”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 10/287-291. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
Yazıcı, Hüseyin:	“İbn Kuteybe”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi . 20/150-152. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
Yıldız, Güllü:	Siyer Yazıcılığında Şerh-Hâşiye Geleneği ve Moğultay b. Kılıç'ın (762/1361) ez-Zehrü'l-Bâsim Adlı Eseri . İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
Yılmaz, Saim – Sazak, Ömer:	“Doğu Bağdat'ta Dârülhilâfe'nin Ortaya Çıkışı ve Burada İnşa Edilen Saraylar (279-334/892-945)”. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 22/42 (Aralık 2020). 285-313.
Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed:	Siyeru a'lâmi'n-nübelâ' . thk. Şuayb el-Arnaût vd. 29 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982.

EKLER

EK 1: İbnü'l-Cevzî ve eserleri konusunda Türkiye’de yapılan lisansüstü tez çalışmaları.

1. Nurettin Boyacılar, “**Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Hadisteki Yeri ve Metodu**”, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1978.
2. Nedim Urhan, **İbnü'l-Cevzî ve “Ahkamu'n-Nisâ” Adlı Eseri**, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.
3. Ömer Erdem, “**İbnü'l-Cevzî'nin İtikadi Görüşleri**”, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
4. Nefise Karaca, “**Abdurrahman İbnü'l-Cevzî ve Tefsirdeki Metodu**” İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
5. Dilek Yavuz Turun, “**Cennet ve Cehennemle İlgili Uydurma Hadisler (İbnü'l-Cevzî örneği)**”, Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
6. Öznur Hocaoglu, “**İbnü'l-Cevzi'nin Zadü'l-Mesir Adlı Tefsirinde Nüzul Sebepleri**” İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
7. Sümeyye Sevinç, “**İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri**”, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
8. Ahmet Gökhan Öztürk, “**İbnü'l-Cevzî'nin Tefsîru Lüğati'l-Kur'an'ının Tahkîki ve Tahlili**”, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
9. Cüneyt Maral, “**Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi ve Nüzhetü'l-Ayüni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûhi ve'n-Nezâir Adlı Eserindeki Metodu**”, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

10. Alparslan Kartal, “**El-İlelu'l-Mütenâhiye fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye Adlı Eseri Işığında İbnu'l-Cevzî'nin Cerh ve Ta'dîl metodu**” Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
11. Mehmet Kılıçarslan, “**Zâdu'l-Mesîr Bağlamında İbnu'l-Cevzî'nin Tefsir Metodu**”, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
12. Musab Dalğa, “**Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve Menâkıbu Emîri'l-Mü'minin Ömer b. Hattâb Adlı Eseri**” Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
13. Esat Taş, “**İbnü'l-Cevzî'nin Nevâsihu'l-Kur'an Adlı Eserinin Tahlili**” Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
14. Murat Oral, “**Mâverdî ve İbnü'l-Cevzî'nin Tefsir Yaklaşımlarının Mukayesesi**”, Gaziantep: Gazintep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
15. Musa Pekel, “**İbnü'l-Cevzî'nin Eleştirdiği et-Tirmizî'de Yer Alan Rivayetler**”, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
16. Mustafa Avni Gökdoğan, “**Suyûtî'nin Uydurma Hadisler Konusunda İbnü'l-Cevzî'ye Eleştirileri**”, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
17. Rıdvan Sanur, “**Mekkî b. Ebî Talib ve Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye Göre Nesih Problemi**” İzmir: İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
18. Kerim Dinç, “**İbnü'l-Cevzî'nin Ahlak Anlayışı**”, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
19. Fatma Kudat, “**İbnü'l-Cevzî'nin Saydû'l-Hâtır Eseri Bağlamında Tasavvuf Anlayışı**”, Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
20. Büşra Özdemir, “**İbnü'l-Cevzî'nin Zâdu'l-Mesîr Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Tahlili**”, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

21. Filiz Türk, “**İbnü’l-Cevzî’nin Tasavvufa Yönelttiği Eleştiriler ve Bu Eleştirilere Sûfîlerin Cevapları**”, Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
22. Hüseyin Üzümcü, “**İbnü’l-Cevzî’nin Zâdü’l-Mesîr Adlı Eserinde Esmâ’i Hüsnâ’ya Dair Yorumların Münâsebâtü’l-Kur’ân Açısından İncelenmesi**” Mardin: Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
23. Muhammed Nurullah Gündüz, “**İslam Mezhepleri Bağlamında İbnü’l-Cevzî**”, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

EK 2: Yabancı dillerde İbnü'l-Cevzî ve eserleriyle ilgili yapılan başlıca tez çalışmaları

1. Âmine Muhammed Nusayr, “**Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ârâ'ühü'l-keîâmiyye ve'l-ahlâkıyye**” Doktora Tezi, Kahire: 1407/1987.
2. Hasan İîâ Ali el-Hakîm, “**Kitâbü'l-Muntazam li'bni'l-Cevzî: Dirâse fî menhecihî ve mevâridihî ve ehemmiyetih**”, Doktora Tezi, Beyrut: 1405/1985.
3. H. Alawiye, “**Ibn al-Jawzî's Apologia on Behalf of the Black People and their Status in Islam: A Critical Edition and Translation of Kitâb Tanwîr al-Ghabash fî Fadl al-Sudân wa'l-Habash**” Doktora Tezi, Lonra: School of Oriental and African Studies: 1985-1986.
4. İbrâhim b. Abdullah b. Abdurrahman el-Lâhim, “**et-Tahkîk fî'htilâfi'l-hadîs Üzerine**” Doktora Tezi, Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye külliyyetü usûli'd-dîn, h. 1408.
5. Ahmed Abdullah ez-Zehrânî, “**İ'lâmü'l-âlim ba'de rûsûhih bi-hakâ'iki nâsihi'l-hadîs ve mensûhih**” Yüksek Lisans Tezi, Cidde: Câmîatü Melik Abdilazîz külliyyetü ş-şerîa ve'd-dirâsâtî'l-İslâmiyye, h. 1397-1398.
6. Mahfûzürrahmân Zeynullah, “**Telhîsü'l-İleli'l-mütenâhiye fî'l-ehâdîsi'l-vâhiye**” (tahkik), Yüksek Lisans Tezi, Medine: el-Câmîatü'l-İslâmiyye Kısmü'd-dirâsâtî'l-ulyâ, 1400/1980.
7. Abdülkadir Atâ, “**Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn li'bni'l-Cevzî tahkîk ve dirâse**”, Doktora Tezi.

EK 3: İbnü'l-Cevzî'nin *el-Vefâ bi-fezâ'ili'l-Mustafâ* eseri üzerine yapılan çalışmalar

1. Carl Brockelmann, **Ibn Gauzi's Kitab al-Wafa fi fada'il al Mustafa: nach der Leidener Handschrift untersucht**, New Jersey: Gorgias Press, 2012.
2. Joseph von Hammer, “**Der Islam und Mohammed**”, Avusturya: Jahrbücher der Literatur Dergisi, 1835.
3. Yusuf Kâzım eş-Şammârî – N. İbrahim Casım, “Rivâyâtü'l-'ahdi'l-Mekkî kable'l-bi'setü fi kitâbi'l-Vefâ bi-ahvâli'l-Mustafâ li'bni'l-Cevzî (h.597/m.1200) (Dirâsetü tahlîliyye tenkîdiyye)” **Mecelletü Merkezi Bâbil li'd-Dirâsâti'l-İnsâniyye** 10/4 (Ocak 2020), 409-436.

EK 4: *el-Vefâ bi-fezâ 'ili 'l-Mustafâ'*'nın Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Aşir Efendi Koleksiyonu 77 Demirbaş Numaralı Yazma Nüshası İlk ve Son Sayfası

يعلم قهر محمد به ، واسر وصد ذنبه ، تجد عجز مصطفى بن الحاج حمد
 المروءة بن العطار ، الحلي منشأ ونزلاء ، اذ انتظت عيني مراراً وبدا
 جعل الله لنا في آخره غيراً من اولاءه ، وفي
 ميثاق السعادة الابدية مشوره ، في النصف
 من رمضان ، شهر الخير الحسان ،
 ليلة النوى ولقيت من عجزه
 من بين قلوب السعداء
 القف ، لمين
 ع

EK 5: *el-Vefâ bi-fezâ 'ili 'l-Mustafâ'* nın Câmiatü'l-Îmâm Muhammed b. Suûd Kütüphanesi'nde 7248 Numarayla kayıtlı, hicrî 799 yılında istinsah edilen yazma nüshanın ilk ve son sayfaları:

